ACADEMIA
PERNAVIENSIS

Aldur Vunk | Janet Laidla | Janika Päll

Academia Pernaviensise lugu

Tartu ülikool Pärnus aastail 1699–1710

Pärnu 2023

Autorid: Aldur Vunk, Janet Laidla, Janika Päll
Toimetaja: Meelis Friedenthal
Keeletoimetaja: Mari Mets
Nimeregister: Ivo Volt
Kujundaja: Indrek Aija
Vaheillustratsioonid: Janno Preesalu
Projektijuht: Gea Kammer

Toetajad:
Tartu Ülikool, Eesti Kultuurikapitali Pärnumaa ekspertgrupp,
Pärnu linn, Pärnumaa Omavalitsuste Liit, Eesti Teaduste Akadeemia,
MTÜ Academia Pernaviensis

Tänu:
Rein Veidemann, Margit Raid, Ülle Sirk
Garri Raagmaa, Andrus Haugas, Pärnu Muuseum

Väljaandja: Tartu Ülikooli kirjastus
Trükk: Pakett Raamatutrükikoda

ISBN 978-9916-27-324-1

1. EELLUGU. *Aldur Vunk*
1.1 Humanistlik teadmine 9
1.2 Esimene katse rajada kõrgem kool Vana-Liivimaal 11
1.3 Gümnaasiumid 12
1.4 Protestantlik akadeemia 14
1.5 Teadus kui jõud 16
1.6 Academia Gustaviana Adolphina 19
1.7 Liivimaa ilma ülikoolita 23
1.8 Academia Gustavo-Carolina avamine 24
1.9 Academia Gustavo-Carolina Tartus 35

2. ACADEMIA PERNAVIENSIS. *Aldur Vunk*
2.1 Ettevalmistused Pärnusse kolimiseks 43
2.2 Lootusrikas algus 48
2.3 Akadeemia kohandumine sõjatingimustega 52
2.4 Professorikohtade täitmine 55
2.5 Pietismi ja ortodoksia vastasseis 58

3. ÕPPE- JA TEADUSTÖÖ PÄRNU AKADEEMIAS. *Janika Päll*
3.1 Uute suundade tulek 65
3.2 Uute ja vanade suundade põimumine ja vastuolud Pärnu akadeemias 71
3.3 Teadustöö tingimused, teaduse ja õppetöö vahekord ja vormid 75
3.4. Arstiteadus Pärnus: professor Laurentius Braun 89
3.5 Conrad Quenseli juhendatud matemaatika- ja astronoomiaalased dispuudid 92
3.6 Loodusteaduslikud dispuudid Pärnu akadeemias 94
3.7 Loomuõiguse teooria õigus- ja riigiteadustes 101
3.8 Teoreetiline ja praktiline filosoofia ning ajalugu 105
3.9 Kõne- ja luulekunst 109
3.10 Kreeka ja heebrea keele ning idakeelte õpetamine teoloogia teenistuses 114
3.11 Teoloogia 121

4. ÜLIÕPILASED. *Janet Laidla*
4.1 Academicus Pernaviensis 131
4.2 Õppimine 139
4.3 Olme ja üliõpilaselu 145
4.4 Haritlaste karjääriperspektiivid 155

5. ÜLIKOOL JA PÄRNU. *Aldur Vunk*
5.1 Ülikooli tähtsusest 163
5.2 Linnaruum 164
5.3 Tänavanimede uuendamine 167
5.4 Linnakindlustused ja akadeemia taristu 169
5.5 Korteriolud ja kohad kirikupingis 173
5.6 Akadeemia mõjud kogukonnale 176
5.7 Avalik võitlus pietismiga 180
5.8 Kokkuvõte 183

6. EPILOOG 189

Illustratsioonide loetelu 195
Kasutatud kirjandus 199
Isikunimede register 203

Eesti varauusaja kõrghariduslugu jõudis oma arengu lõpufaasi Academia Gustavo-Carolina Pärnu perioodil. Sellesse käsitlusse on koondatud ülevaade Eesti kõrghariduse ajaloo 17. sajandi arenguid kokkuvõtvast ja Academia Gustavo-Carolina jaoks viimaseks jäänud tegevusperioodist (1699–1710). 18. sajandi esimesel kümnendil kujundati Pärnus välja selline kõrgkool, milles polnud realiseeritud küll kõik ootused, kuid üheks saavutuseks oli seegi, et esimest korda suutis Rootsi Ülemereprovintside protestantlik akadeemia töötada edasi isegi sõja puhkedes. Liivimaal väljendas ülikooli nimetus (Academia Gustaviana, Academia Gustavo-Carolina) seda, et tegu oli humanismi ja reformatsiooni voolus rajatud akadeemilise institutsiooniga. Esmalt on meenutatud nime *Academia* tähendust, mis oli märgilise väärtusega 17. ja 18. sajandi teadusrevolutsiooni ajal ning on leidnud kindla koha ka Eesti haridusloos. Teine teema on ülevaade Liivimaa kõrgemate koolide rajamiskatsetest uusaja varasemal perioodil, kust selguvad nii ootused sellistele haridusasutustele kui ka majanduslikud ja poliitilised tingimused, milles kõrgkoolid moodustati. Tänase Eesti alal olid uusajal esindatud nii gümnaasium/kolleegium kui ka akadeemia/ülikool. Kolmas teema on eelmainitute eristamine.

Sissejuhatusele järgneb põhiteema: kuidas alustasid Eesti- ja Liivimaal tööd uusaegsed kõrgemad haridusasutused ja milline oli nende tähendus nii noorsoo ettevalmistamisel, toonase teaduse edendamisel kui ka ühiskonna kujundamisel.

ACADEMIA
GUSTAVO-CAROLINA

I. Eellugu

I.1 Humanistlik teadmine

Koos renessansi, reformatsiooni ja ususõdadega oli põhjalikult muutunud kogu Euroopa mõttemaailm ja see puudutas ka Bütsantsist läände rännanud haritlaste aktiivsel osavõtul kujundatud kõrgharidussüsteemi. 12. sajandil välja kujunema hakanud klassikaline ülikool koosnes õpetajatest ja õppuritest (*universitas magistrorum et scholarium*). Selle ülesanne oli koolitada kirikuvõimudele teolooge, juriste ja meditsiini asjatundjaid. Kõrgete eesmärkide täitmiseks said ülikoolid esmalt omavalitsuste, kuid 13. sajandist juba kuninga või keisri kinnitatud vabadused. Põhiliselt antiigi pärandi vastu huvi tundvad haritlaste grupid hakkasid ülikoolide kõrvale moodustama elukestva õppega tegelevaid ühendusi. Aristotelese järgijate kõrgaeg oli renessansiga läbi saanud ja esile tõusis Akademioni hiies töötanud Platoni kool, mille nimi tõsteti taas kõrgele. Ajaloolise koolipaiga järgi nimetas akadeemikuteks Platoni filosoofia hilisemaid järgijaid juba Marcus Tullius Cicero. Tema kirjapilti järgides kasutati nimekujusid *Achademia nova* või *Achademia Florentina* tähistamaks näiteks Firenzes 1450. aastatel Marsilio Ficino loodud filosoofilist ühendust, mida toetas lõpuks tervelt kolm põlvkonda de' Medicite panga juhte. Akadeemia tegeles eeskätt antiigist pärit tekstide ja muu pärandiga, nagu ka Napolis Antonio Beccadelli veelgi varem algatatud Porticus Antoniana. 1464. aasta paiku

Akadeemia tegeles eeskätt antiigist pärit tekstide ja muu pärandiga

oli ka Roomas Julius Pomponius Laetuse eestvõttel alustanud Academia Romana, mis ei jäänud selles linnas ainsaks omataoliseks, ja Firenzeski tegutses ülalnimetatud akadeemia kõrval veel kohaliku patriitsi Bernardo Rucellai aias kokku saanud Achademia degli Orti Oricellari. Ka Napoli ühendus elas üle põlvkonnavahetuse ning jätkas Giovanni Pontano juhtimisel, kandes 1471. aastast nimetust Achademia Pontaniana. Need näited on vaid tuntumad omataoliste hulgast ja enamasti olid akadeemilised klubid lühiajalised, jättes endast maha vaid üksikuid teateid. Kuid ühiskonna kõige haritumas kihistuses oli 15. sajandi jooksul kinnistunud vajadus pidada filosoofilisi ja kirjanduslikke dispuute. Koos uute teadusharude esilekerkimisega muutus akadeemikute uurimisvaldkond järjest mitmekülgsemaks ja hilisemate teadusseltside eeskujuks kujunes Toscana suurhertsogi Francesco de' Medici toel käivitatud Accademia della Crusca (1583). Selle nimi viitas vajadusele eraldada puhtad vaimuterad sõkaldest (*crusca*) ja selline allegooria oli veel sajandeid põllumajandusest sõltuvas Euroopas üldiselt mõistetav.

Ülikoolide ja akadeemiate kujunevasse võrku olid 15. sajandil lisandunud Põhja-Euroopa ülikoolid. Humanistide mõjul uuenenud ülikoolides õppijaid pidi senisest enam ette valmistama ja ladina koolide kõrvale hakati rajama gümnaasiume, kus õpetati juba heebrea ja kreeka keelt. Neid keeli oli vaja pühakirja mõistmiseks, sest Rooma kirikus aluseks võetud ladinakeelne «Vulgata» oli tõlketekst ja humanistid lugesid pühakirja originaalkeeles. Koos keeleõppega lisandusid koolisüsteemist lahutamatud antiiktekstid, retoorika ja poeetika, samuti keskajal peamiselt ülikoolikursuse osaks olnud loodusteadused. Uue haridusstandardi järgi tegutsevaid kõrgemaid õppeasutusi nimetasid humanistid gümnaasiumideks ja akadeemiateks, mis ei tarvitsenud kattuda nende ametlike nimetustega. Näiteks oli Saare-Lääne piiskopi eestvõttel 1520. aastate alguses Vana-Pärnu kõrgemat kooli asutama kutsutud humanist Egbert Harlemile Liivimaa *studium particulare* hoopis *gymnasium illustre*.

I.2 Esimene katse rajada kõrgem kool Vana-Liivimaal

Algatus luua Vana-Liivimaal kõrgkool tuli kõrgeimalt kiriklikult võimukandjalt, Riia peapiiskopilt Jasper Lindelt. Tema tegi 1512. aasta Liivimaa maapäeval Volmaris (Valmiera) ettepaneku asutada Liivimaale *studium*. 1514. aasta maapäeval täiendati, et kooli on vaja mittesakslaste paremaks usuliseks kasvatamiseks. Nähtavasti oli põliselanike seas arvestatav hulk preestriks pürgijaid. 1514. aasta maapäeval pakuti välja, et *studium* võiks paikneda Uus-Pärnus või Narvas, kuid 1516. aasta maapäeval lükkasid vasallid ja kodanikud Jasper Linde kava tagasi. Kõrgema kooli asutamise mõte siiski ei soikunud ning 1521. aastal Raunas toimunud prelaatidepäeval arutasid vaimuliku ja ilmaliku õiguse doktorikraadidega Tallinna ja Tartu piiskop Johannes Blankenfeld, Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel ja Kuramaa piiskop Heinrich Basedow, et ühiselt kantavate kuludega tuleks kutsuda Saksamaalt vastavate õigustega magister, kes asuks õpetama Tartus või Vana-Pärnus. Kuigi prelaatidepäeva põhiküsimuseks oli toetus Martin Lutheri kirikuvande alla panemisele, jõuti selle kõrvalt otsusele, et Saare-Lääne piiskop teeb kirja teel Saksamaa «teatud magistrile» ettepaneku tulla Liivimaale kooli rajama. Johannes IV Kievel oli lähedane kartuuslaste mungaorduga, mille kloostrites oli 15. sajandi teisel poolel mõjusalt esile kerkinud akadeemiline humanism, mis selles ordus toetus suuresti neoplatonismile. Saare-Lääne piiskopi kutse oligi suunatud kartuuslaste ordu liikmele Egbert Harlemile, kes oli magistrina lõpetanud Rostocki ülikooli filosoofiateaduskonna ja tegutses seal õppejõuna. Egbert Harlem oli oma ametis edukas ja seni kahel aastal ülikooli rektoriks valitud (1517 ja 1521). 1522. aasta suvel saabus ta Saaremaale piiskop Johannes Kieveli juurde, et tutvuda kooli asutamiseks kohalike oludega. Need ilmselt sobisid ja lepiti kokku kaheaastases tähtajas, mille jooksul tulevane rektor pidi leidma õppejõud ja tegema muud ettevalmistused, et avada Liivimaal kool. 1522. aasta Volmari maapäeval otsustasid Liivimaa seisuste esindajad, et vaid kohalikele õpilastele mõeldud kõrgema kooli rajamine on põhimõtteliselt kasulik,

Ettevalmistused kooli avamiseks Liivimaal

kuid see peab paiknema prelaatide või ordu maavaldustes. Nii polnud piiskop Johannes Kievelil muud valikut kui rajada kool väljapoole tugeva kodanikkonnaga linnu. Vana-Pärnu, kust seni oli astutud Saksamaal asuvatesse ülikoolidesse ja kus leidus põlisrahva seast võrsunud kodanikke, tundus sobiv paik ka logistiliselt. Kuid kümme aastat, mis olid kulunud vaidlusteks, said määravaks, sest vahepeal oli alanud reformatsioon. Järgmisel suvel (16. juulil 1523) kirjutas piiskop Egbert Harlemile, et «aja ohtude» tõttu pole Vana-Pärnus alustatud kooli avamise töö senise plaani järgi teostatav. Samal ajal asutas Johannes IV Kievel kapitali, et järjepidevalt koolitada kahte Liivimaa poissi välismaal. Kui piiskop 1527. aasta kevadel suri, polnud sobivat aega kooli rajamiseks veel saabunud. Egbert Harlem jätkas Rostocki ülikoolis ja valiti rektoriks 1524. ja 1528. aastalgi. Akadeemilises töös osales ta ka veel pärast reformatsiooni, mis jõudis Rostocki 1531. aastal.

Reformatsioon ja sellega seotud segadused takistasid kooli avamist

1.3 Gümnaasiumid

Kõrgemat, kuid ülikoolist vähemate professorite ja teaduskondadega kooli nimetasid humanistid gümnaasiumiks. Seniste ladinakoolide, kloostri- ja toomkoolide asemele rajatavad protestantliku õpetusega haridusasutused ja nendele toetuvad kõrgkoolid kandsid reeglina nimetusi, mis väljendasid õpetatava sisu uudsust. Neile pandud nimedest võis välja lugeda kas lähtumise uuest filosoofiast (*gymnasium academicum*) või toetumise selgetele argumentidele (*gymnasium illustre*), kuid mõlemad nimetused olid kasutusel ka samatähenduslikena. Taanis nimetati Sorø kloostrisse asutatud uut tüüpi kooli kolme keele gümnaasiumiks. Ladina keelele lisandunud kreeka ja heebrea keel võimaldasid lugeda peale piiblitõlke ja autoriteetide ka pühakirja tekste, mis olid protestantide hariduses saanud määravaks. Reformatsiooni läbi teinud piirkondades oli vaja nii evangeelseid pastoreid kui ka õigetel alustel tegutsevaid juriste ja meedikuid. Koole hakati rajama esimesel võimalusel ja kõige esimesed olid protestantlikud gümnaasiumid. Juba 1524. aastal rajati gümnaasium Gothas, kuid esimene kõrgem kool lõpetas konfessionaalsete konfliktide tõttu peagi oma tegevuse.

Esimesed protestantlikud gümnaasiumid

Järgmised protestantlikud gümnaasiumid rajati Nürnbergis (1527), Marburgi ülikooli juures (1527), Bernis (1528), Bremenis (1529) ja mujal, kuid selget standardit nende asutamisel polnud. Haridussüsteeme ehitasid protestandid üles mitmeti, näiteks algatas pastor Georg Möller 1556. või 1557. aastal ka Liivimaa eripärasid arvestava suurejoonelise plaani. See puudutas eelkõige algkoole maapiirkondades, kus need seni puudusid, ja «head kooli» andekamatele (sh mittesaksa) õpilastele ordulinnas Uus-Pärnus. Koolide rajamiseks ja ülalpidamiseks viis Saksa Ordu Liivimaa haru meister Wilhelm von Fürstenberg 1558. aastal sisse koolimaksu, kuid samal aastal puhkes Vana-Liivimaa sõda Moskva suurvürstiriigiga. Et katoliikliku ordu esindaja kavatses asutada protestantlikku gümnaasiumi, tuleb välja koolijuhi valikust. Fürstenbergi ametijärglane Gotthard Kettler edastas ordukäskniku Georg Sieborgi kaudu vastava ettepaneku Rostocki ülikoolis 1550. aastast teoloogiaprofessori ametit pidanud David Chyträusele (Kochhaff). Õpetlasena oli Chyträus tuntud kui Martin Lutheri ja Philipp Melanchthoni aatekaaslane ning oleks gümnaasiumis andnud vanade keelte, retoorika- ja usuõpetust. 1561. aastal alistus aga Saksa Ordu Liivimaa haru Poola kuningale ja Kettlerist sai Kuramaa hertsog. Taani, Vene, Poola-Leedu ja Rootsi sõjad Vana-Liivimaa jagamiseks kestsid aastakümneid ja kool jäi asutamata. Chyträus õpetas Rostocki ülikoolis edukalt edasi klassikalisi ja piiblitekste ning andis entsüklopeedilisi loenguid. Uus-Pärnusse kavandatud gümnaasium võinuks edu korral saada isegi Liivimaa kõrgkooliks, sest näiteks Königsbergis Saksa ordu kõrgmeistri Albrechti 1544. aastal asutatud Albertina gümnaasium kasvas mõjukaks Königsbergi ülikooliks, kuhu läksid hilisematel sajanditel õppima sajad liivimaalased.

Ordumeistri kava rajada Uus-Pärnusse gümnaasium

Kaks kogemust kõrgemate koolide rajamisega Liivimaal näitasid, et uusaja sõjalistes ja poliitilistes keeristes polnud haridusasutuse rajamisel ükski detail väheoluline. Võisid olla tugevad eestvedajad, ressursid ja sobivad elluviijad, kuid nii katoliiklik kui ka protestantlik ettevõtmine sai juba eos nurjuda «aja ohtude» või lausa sõdade tõttu. Hoiatav oli aga suhtumine, et Liivimaal ei vajata avatud kõrgkooli (*studium generale*), vaid ainult kohalikele mõeldud õppeasutust (*studium particulare*), ja vähemalt esinduskogudes ei arutatud täiemõõdulise ülikooli

rajamist, mis oleks viinud kaugemale esmastest ning praktilistest vajadustest. Seevastu oli rõõmustav juba selline lähenemine, et kõrgemat kooli ei asutata kohaliku eliidi jaoks, vaid selle mõte on harida ka põlisrahvast. Ja seegi, et kõrgema kooli toeks tuleb üles ehitada vastav haridussüsteem. Edaspidi tulevad käsitluse alla juba kõrgemad koolid, mis Liivimaal siiski tööle hakkasid. Nende rajamise ja käigushoidmise probleemid olid sealjuures mitmeti sarnased 16. sajandil kavandatud koolide omadega.

1.4. Protestantlik akadeemia

Sissejuhatav küsimus: Mida tähistas 15. sajandil uuesti kasutusele võetud nimetus «akadeemia»?

Esimene reformeeritud kirikute sinod Genfis andis 1559. aastal Jean Calvinile toetuse, et rajada Genfi Akadeemia, mis alustas seitsmeklassilise gümnaasiumina. Akadeemias õpetatava teadusliku maailmapildi kinnitusena toodi põhikirjas välja Platoni ja Seneca tsitaadid teaduse tähtsusest, kuid akadeemia motoks sai Piibli kirjakoht Pauluse kirjast roomlastele: «*Noli altum sapere*» ('ära mõtle kõrgilt' – Rm 11, 20). Sellega rõhutati tarkusest tulenevat ohtu õppurite alandlikule meelele ja mure haridusega kaasneva kõrkuse pärast jäi reformatsioonijärgseid õppeasutusi saatma veel sajanditeks. 16. ja 17. sajandil rajatud protestantlikud akadeemiad olid väga erineva taustaga ja suur osa rohkem kui kolmekümnest kalvinistlikust või enam kui kahekümnest luterlikust õppeasutusest jäid gümnaasiumideks, nagu ka Genfi Akadeemia. Gümnaasiumi ja ülikooli õigustes akadeemia vahe polnud alati õpetuse tasemes, vaid õiguses anda välja akadeemilisi kraade, mis nagu kesk- ja varauusaegsetes ülikoolides tulenes valitsejate privileegidest. 16. sajandil olid väga nõutud asjatundlikud näpunäited uut tüüpi koolide ja õpetuse kohta, mida esmajoones jagasid tunnustatud professorid, näiteks 1518. aastal Wittembergi ülikooli esimeseks kreeka keele professoriks kutsutud Philipp Melanchthon, kelle nõuannete järgi kujundati ümber Saksa riikide protestantliku ala koolid. 1561. aasta paiku hugenotiks pöördunud ja Pärtliöö sündmuste käigus mõrvatud Petrus Ramus (1515–1572), kes töötas täiskasvanute õppega tegelenud Collège de France'is, jättis endast maha õpetamismeetodi, mis valitses

Gümnaasiumi ja akadeemia erinevused

akadeemilises hariduses veel pool sajandit. Ramism vastandus Aristotelese filosoofia ja metafüüsika keerulisele skolastikale, viies õpetamise võimalikult lihtsate skeemide ja reeglite tasandile.

Protestantliku hariduse tipu moodustasid kõrgkoolidena loodud akadeemiad ja kümmekond reformitud ülikooli. Akadeemia nimetusele andsid protestandid laiema tähenduse, mis sisaldas endiselt akadeemilisi sihte, kuid suurima tähtsuse omandas õppe- ja kasvatustöö. Protestantlike õppekavade ja -jõududega töötasid edasi ka need õppeasutused, mis kandsid senist nime, kuid jätkasid oma ülesannete täitmist uutel alustel. Nagu näiteks 13. sajandil asutatud Turu (Åbo) toomkool, mida aastatel 1536–1548 juhtis Soome reformatsiooni üks alustalasid, Wittenbergis õppinud Michael Agricola. Reformatsiooni mõju oli 16. sajandi esimese poole kõrgkoolidele erinev. Näiteks oli Uppsala peapiiskopi surm peatanud ajavahemikus 1515–1530 töö Uppsala ülikoolis, mis asutati 1477. aastal paavsti bullaga ja tegutses just sealsete peapiiskoppide vedamisel. Rootsi protestantlike akadeemiate moodustamine jäi sõltuma valitseja soovist ja tihti ka mõjukast toetajast, kes selle põhimured lahendas. Nii sai Turu toomkoolist Academia Aboensis alles 1640. aastal, kui Gustav Adolfi tütre regentvalitsus Per Brahe eestkostel sinna kõrgkooli asutas. Võrdlusena samast ajast tasub meenutada 1543. aastal Helmstedti linnakoolist protestantlikuks gümnaasiumiks muudetud õppeasutust Saksamaal, mis reorganiseeriti kõrgkooliks kolm korda kiiremini. Protestantliku Academia Julia asutas esimene luterlasest Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbütteli hertsog Julius oma seitsmendal ametiaastal 1576.

Protestantlik akadeemia

Vastureformatsiooni juhtivad jesuiidid olid sama taseme koolide loomisel veelgi kiiremad. 1570. aastal Vilniuses rajatud kolleegium, mis vastas protestantide akadeemilisele gümnaasiumile, sai tänu ordu eestkostele kuningas Stefan Bathorylt juba 1579. aastal akadeemilise harta ja nime Academia Vilnensis Societatis Jesu. Vilniuse jesuiitide alluvuses hakkas 1585. aastal Tartus tööle ka tõlkide seminar (Seminarium Interpretum Derpatense), kuhu võeti vastu kohalikke keeli (eesti, vene, leedu jne) oskavaid õppureid. Peale tõlkide ettevalmistamise andis aga Tartu õppeasutus laiema ettevalmistuse ja seal plaaniti välja koolitada

Jesuiitide kolleegiumid

trükkali, tisleri või muu ameti kandjana kogukonda teenivaid misjonäre. Preestriametisse sobivad noored tuli aga saata Vilniusesse ning nii varustasid Riia ja Tartu õppeasutused Vilniuse Akadeemiat ladina keeles ja põhiainetes teatava vilumuse omandanud õpilastega. Protestantide leeris ei toetatud akadeemilises teoloogias kandvat osa täitnud metafüüsika õpetamist. Martin Lutheri õpetus oli põhjendatud Augustinuse platonistlikust filosoofiast tuletatud argumentidega ja Aristotelese filosoofiale toetuv metafüüsika seostus pigem katoliikliku traditsiooniga. 1577. aastal oli umbes kaks kolmandikku saksakeelseid luterlasi kokku leppinud konkordiavormeli (*Formula concordiae*), mille artiklid toetusid Augsburgi usutunnistusele, kuid kaasasid selle põhjendustes teaduskäibes olevaid metafüüsilisi termineid. Võrreldes uusplatoonilise filosoofiaga oli traditsioonilises skolastikas enam arendatud ontoloogia ja loogika, mis neid termineid seletas. Ortodoksne luterlus toetus 1580. aastal koostatud konkordiaraamatule, milles olid esindatud kolm varakristlikku usutunnistust ja Augsburgi usutunnistus koos vastulausetega, Smalkaldeni artiklid, traktaat paavstlusest, Lutheri katekismused ja konkordiavormel. Ülejäänud protestantlike kirikute õpetus oli siiski avatum ning näiteks ka Eesti- ja Liivimaa jagamisse sekkunud Rootsigi ei kinnitanud Karl IX ega Gustav II Adolfi valitsusajal konkordiavormelit kuningriigi ametliku usutunnistusena. Samal ajal valitses Rootsis tõrjuv hoiak protestantlikes akadeemiates taas käsitlemist leidva metafüüsika vastu. See kestis 1655. aastani, kui Uppsala ülikoolile annetatud hartaga algas Rootsi akadeemilise hariduse uus periood.

Küsimus 1:
Kuidas muutis õpetamise sisu akadeemiate kujundamine konfessionaalseteks kõrgkoolideks?

1.5 Teadus kui jõud

16. ja 17. sajandi vahetusel sõdadest haaratud Euroopas sai teadusest poliitilise kaaluga vahend suurendamaks võimu ja autoriteeti. 16. sajandi lõpus formuleeris selle Francis Bacon: teadmine ise on jõud (*ipsa scientia potestas est*). Teaduse kui jõu potentsiaal köitis uusaegseid valitsejaid ja kõige valgustatumad neist asusid 17. sajandil kutsuma ellu Teaduste Akadeemiaid või akadeemilisi koole. 1593. aastal panid

Rootsit regendina valitsenud hertsog Karl ja Riiginõukogu uuesti paika kuningriigi ainsa (kuid juba aastakümneid suletud) ülikooli professuurid ja kaks aastat hiljem koostati selle harta. Uppsala endise toomkapiitli majja paigutatud ülikooli – Academia Carolina – taaskäivitamine oli siiski vaevaline ja uue harta kinnitamiseni jõuti alles 1606. aastal. 1600/01. aasta talvel olid Rootsi väed vallutanud Tartu ja rüüstanud jesuiitide kolleegiumi. Sellegi lubas hertsog Karl Liivimaa kõrgemaks kooliks muuta, kuid 1603. aastal langes Tartu taas Poola-Leedu kätte ja lubadus jäi täitmata.

Uppsala ülikool Academia Carolina

Valitsejate otsused polnud efektiivsed ilma reaalsete korraldajateta. Nii muutus ka olukord Uppsalas alles siis, kui Karli poeg kuningas Gustav Adolf nimetas 1622. aastal Uppsala ülikooli kantsleriks oma kasvataja Johan Skytte. Kohe asutas too akadeemias kõnekunsti ja poliitika professuuri. Samuti annetas Rootsi kuningas ülikoolile oma isiklikust pärandist sissetulekut kindlustavaid rente ning kinnisvara ja kinkis Academia Carolinale üle 300 talu. Üliõpilaste ettevalmistamiseks rajati 1623. aastal kuningriigi esimene protestantlik gümnaasium Västeråsis ja Uppsalasse ehitati ülikoolile uus peahoone *Gustavianum*, kuid moodsaks akadeemiliseks asutuseks muutis Uppsala ülikooli Academia Carolina põhimäärus, mis kinnitati 1626. aastal Riiginõukogus n-ö esialgsena. Rootsi akadeemiatele aluseks saanud hartas sätestati ühest küljest õigus akadeemilisele vabadusele, kuid teisalt keelati tegeleda näiteks metafüüsikaga, mis kogus järjest enam populaarsust Põhja-Euroopa protestantlikes akadeemiates. Sellega suutis kohaneda näiteks hiljem Academia Gustaviana Adolphianas teoloogiaprofessorina (*professor primarius*) töötanud Andreas Virginius. Pommerist pärit teoloog oli õppinud Stettini ülikoolis Daniel Crameri käe all ja aristoteliaanist professor andis talle tugeva aluse metafüüsikas, millest Virginius lähtus ka Rostockis edasi õppides, kus ta 1632. aastal jõudis doktorikraadini. Tartus töötas ta ülikooli kogu tegevusperioodi vältel, oli professoritest kõige aktiivsem ja dispuutide arvult produktiivseim, väljendades selgelt ortodoksse luterluse seisukohti. Virginius teatas otsesõnu, et kirjutab «vaimu ja käega» alla konkordiavormelile (*Sententia omnium Orthodoxorum*).

Teaduste akadeemia loomine

Vajalikud eeldused akadeemiate loomisel jagunesid vastavalt sellele, kuidas seati uue kõrgkooli või teadlaste ühenduse eesmärgid. Teaduste Akadeemiate moodustamise baasiks pidi olema juba teatav hulk ülikoole ja seal töötavaid autoriteetseid õpetlasi. Esimestena jõuti selleni 1635. aasta veebruaris Prantsusmaal, kus Academia Francica ehk siis Prantsuse (Teaduste) Akadeemia moodustaja oli katoliiklaste ühenduse võtmefiguur kardinal Richelieu. Academia Francica loodi kogu Euroopat hõlmanud Kolmekümneaastase sõja (1618–1648) ajal ja selle põhiülesanded olid arendada kirjanduslikku maitset ning viia sisse ühtne kirjakeel. Ususõjaga samaaegsel teadusrindel oli vähem kui kaks aastat varem peetud Galileo Galilei süüdimõistmisega lõppenud protsess. Geotsentrilise maailmapildi kriitikat maha surunud kohtuprotsess oli väiksemas plaanis seotud veel Galilei toetajate ja teiste teadlaste mõõduvõtmise, Rooma kiriku sisemise konkurentsi, institutsionaalsete vastuolude esiletõusu ja muu taolisega. Senistest võimsama teleskoobiga Marsi jt planeetide kaaslasi vaadelnud Galileo Galilei oli aga oma teaduslikke järeldusi avaldades tunginud alale, kus avalikkusele oli universumi ehitust seletatud pühakirja ja seda toetavate empiiriliste teooriate abil. Vastuolu Jumala loomingu filosoofilise seletamise ja eksperimentaalse kirjeldamise vahel tähendas ühtlasi pöördumist tunnustatud autoriteetide vastu. Kahe paradigma põrkumisega kujunes astronoomiline küsimus võitlusväljaks toonaste ideoloogiliste, kultuuriliste ja religioossete seisukohtade vahel. Uusaja teaduses oli piltlikult väljendudes sama vastuolu kui renessansskunstis, mis tõi avalikkuse ette antiikskulptuurid – nende alastusega polnud avalikkus veel valmis leppima ja intiimsed kehaosad kaeti viigilehtedega. Samamoodi tuli avalikkuse eest varjata ka «eksitavaid» teadmisi. Ühiskonna vapustuste vähendamiseks ja autoriteedi hoidmiseks püüdsid kirik ja valitsejad endiselt kontrollida seniste tõekspidamiste ümberlükkamise ulatust. Nii muutus teadlastele iga uue avastusega järjest olulisemaks vabaneda poliitilise kontrolli alt, s.o akadeemiline vabadus – nagu see oli olnud juba keskaegsete ülikoolide rajamisel.

Galileo Galilei ja geotsentrilise maailmapildi kriitika

Terade eraldamist sõkaldest peeti jõukohaseks just teadlaste ühendustele ja nende töövormiks saanud dispuutide käigus sai ühtviisi levitada teadmisi ja kasvatada järelkasvu. Avalikuks tegevuseks pidi loa

andma aga valitseja, kellelt oodati juba selgeid reegleid akadeemilise vabaduse piiride kohta. Esimeseks sõltumatuks teaduste akadeemiaks nimetab end Briti Kuninglik Selts. Kaks aastat varem moodustunud «nähtamatust kolleegiumist» sai 1662. aastal kuningas Charles II annetatud hartaga avalik ühendus. Loodusfilosoofide ja meedikute ühenduse suunaks oli võetud eesmärk tõsta eksperimentaalselt tõestatud teadmised kõrgemale seniste autoriteetide seisukohtadest, mida väljendab ka antiikpoeedilt Quintus Horatius Flaccuselt mõnevõrra kohandatuna laenatud moto *«Nullius in verba»* ('ei kellegi sõnade järgi'). Seltsi nimetus The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge eristus Euroopa kontinendil kasutatavast terminoloogiast, kuid suundumised olid sarnased kontinentaalsete akadeemiatega.

Akadeemiline vabadus

17. sajandi teaduse selgelt väljendatud eesmärk oli seega evalveerida ja korrigeerida empiirilisi teooriaid eksperimentaalteadusega. Renessanss polnud keskaegse *universitas*'e akadeemilist sõltumatust oluliselt laiendanud ja protestantlikes piirkondades võis konfessionaalne kombestik või isegi riietus saada takistuseks vaba õpikeskkonna loomisel, rääkimata kultuurilistest ja poliitilistest piirangutest teha meditsiinilisi katseid või lahkamisi. Charles II kinnitas Londoni Kuningliku Seltsi staatuse ning see oli kooskõlas tema toetusega Briti laevaehituskunsti ning navigeerimisvõtete arendamisele. Kardinal Richelieu nägi valitud teadlaskonna panusena voli kontrollida ja kujundada rahvale kättesaadavat kirjandust ning kirjakeelt. Laiemalt üldistades võis ühtede või teiste institutsioonide teaduslik mõju sõltuda ühest küljest nende akadeemilisest potentsiaalist ja kasutatavatest vahenditest, teisest küljest jäi aga sõltuvaks dispuute ja teadustööd mõjutavast või isegi suunavast poliitilisest taustast.

Küsimus 2. Miks hakkasid võimukandjad soosima teadust?

1.6 Academia Gustaviana Adolphiana (1632–1659)

Haritud seltskond oli edasiviivaks jõuks igas riigis, täites ametnike, pastorite, juristide ja arstide ametikohti. Nende ettevalmistamiseks vajati aga koole, kus jagataks adekvaatseid ja pidevalt täiendatud teadmisi. 1632. aastal Tartusse akadeemiat asutades tegutses ususõjas

protestantide leeri juhtinud Rootsi kuningas Gustav Adolf kõrgharidust laiendades isegi kiiremini kui vastaspoole ideoloog kardinal Richelieu, kes lõi ülikoolideülese Academia Francica 1635. aastal. Rootsis polnud hariduse vallas eesrindlike maadega võrreldavat ülikoolide süsteemi ja see tuli alles luua. Gustav Adolfi hariduslembese tütre Kristiina eestkostevalitsus jätkas sama poliitikat ja 1640. aastal avati Rootsi kolmas akadeemia Turus. Tartu akadeemia toetus 1630. aastal loodud gümnaasiumile ja Turu akadeemia toomkoolile, mille alumine osa (*trivium*) formeeriti samas tegutsevaks gümnaasiumiks ning kõrgemast osast (*quadrivium*) sai ülikool. Tartus 15. oktoobril 1632 protestantliku akadeemiana avatud Academia Gustaviana Adolphiana (lühendatult Academia Gustaviana) sai asukoha järgi lisanime Academia Dorpatensis. Selle rajamise eestvedaja ning esimene kantsler oli Johan Skytte, kes 1629. aastal oli nimetatud Liivimaa, Ingerimaa ja Karjala kindralkuberneriks. Endise Uppsala ülikooli kantslerina oli ta kohe asunud Liivimaal rajama haridusasutusi ning aasta pärast tema ametisse nimetamist pühitseti sisse juba protestantlik gümnaasium Tartus. Seda asuti kohe reorganiseerima Uppsala eeskujul nelja teaduskonnaga akadeemiaks ja uued akadeemilised gümnaasiumid avati 1631. aastal Tallinnas ja Riias.

Protestantliku gümnaasiumi ja akadeemia avamine Tartus

Tartu gümnaasium polnud siiski loodud tühjale kohale ja kõrgemat kooli oli liivimaalastele lubanud juba Gustav Adolfi isa Karl IX. Gümnaasium paigutati hoonesse, kus aastatel 1583–1600 ja 1611–1625 oli töötanud jesuiitide kolleegium. Antonio Possevino, paavst Gregorius XIII legaat Põhja-Euroopas, oli siia oma ordu ressursse kasutades asutanud põhjapoolse eelposti uute alade rekatoliseerimist ette valmistades ja selle osadena peeti üleval mitut kooli. Vaimulike tõlkide seminaris õppis kümmekond tudengit, kuid asutuse baas oli kolmeklassiline gümnaasium, kus 1592. aasta visitatsiooni ajal oli 70 õpilast. Kolleegiumi esimesel perioodil rajatud raamatukogu, kuhu toodi ka seni misjoniga tegelenud Braunsbergi (Braniewo) seminari rootsi raamatute kollektsioon, ei jäänud siia pärast Rootsi vägede sissetungi. 1600. aasta lõpupäevil Tartu hõivanud ja selle käigus õppejõud vangistanud sõjaväelased viisid Rootsi ka eestlasest koadjuutori Johannes Esto ning valiku raamatuid. Paar aastat hiljem Tartu taas hõivanud

poolakatele polnud kerge kooli hävingust üle saada. Jesuiitide gümnaasium taasavati 1611. aastal 20 õpilasega ja tõlkide seminar alustas uuesti kolm aastat hiljem. 1625. aastal langes Tartu piirkond püsivamalt rootslaste kätte ning viis aastat hiljem alustas kolleegiumi hoones protestantlik gümnaasium ja 1632. aastal juba ülikool.

Academia Gustaviana avakõnes väljendas Skytte lootust, et kool hakkab kaasa aitama sellele, et muuta sõjakeeristest kantud Liivimaa vooruslikuks ja kõlbeliseks. Lisaks aadlile ja kodanikele oli uue akadeemia eesmärk tuua vaimuvalguse juurde ka «vaeseid talupoegi», keda siinmail haridusest kõrvale oli hoitud. Kuigi jesuiitide Tartu kolleegiumi kooli 1585. aastal vastu võetud kümnest poisist oskasid eesti keelt tervelt üheksa, nimetati neist otsesõnu eestlasteks kolme. Siiski oli selles koolis õppimise eelduseks katoliiklik usutunnistus, mis polnud Eesti- ja Liivimaal valdav. Lisaks polnud isikliku vabaduse tase mõisades selline, et talupojad oleksid võinud oma soovi kohaselt õppima minna. Sama olukord jäi kestma veel aastakümneteks, kuid Skytte tõi Rootsi talupoegade vabaduse ja harituse eeskuju Liivimaa avalikkuse ette. Igal juhul oli akadeemias jäetud võimalus õppida ilma õppemaksuta ja toituda kuninglike stipendiaatide ühislauas, kuid matriklisse kantud nime (näiteks Johannes Freyer) ja päritolu (tema puhul Tallinn) järgi võib üksikute üliõpilaste kohta vaid eeldada, et need võisid olla vabastatud talupojad, kes on läbinud head koolid suuremates linnades. 1650. aasta septembris astus Academia Gustaviana usuteaduskonda Riia toomkoolis ette valmistatud Johannes Reuter (Jānis Reiters), kelle läti päritolu tuli välja hilisemast tegevusest, sh piiblitõlgetest.

Talupoegade vabadus ja haridus

Sõjaoht tõi esimese ärevuse juba 1635. aastal, kui akadeemiasse sisseastujate arv, mis avamisaastal oli olnud 83 üliõpilast, langes vaid 11-le. Nimelt lõppes sellel aastal Rootsi-Poola rahuleping. Akadeemiale antud privileegid ei olnud seotud Tartuga ja sõjaohu korral võidi see kolida ka ohutumasse paika, mistõttu hiljem alustatigi kõrgkooli üleviimist gümnaasiumi ruumidesse Tallinnas. Sealne vastuseis ja reaalse sõjaohu möödumine (rahu pikendati 20 aasta võrra) mõjutasid jätkama õppetööd Tartus. Keskvõim toetas Academia Aboensise asutamise järel ka Academia Gustavianat, kinkides Tartu akadeemiale 1641. aastal

Akadeemiale antud privileegid ei olnud seotud Tartu linnaga

uue peahoone Jaani kiriku vastas ja rajades raamatukogu. Kolme ülikooli asutamine oli nähtavasti seotud ambitsioonika plaaniga muuta Rootsi protestantliku hariduse keskuseks. 1644. aastal täisealiseks ja täievoliliseks kuulutatud kuninganna Kristiina, kes enamiku ajast pühendas oma teadmiste täiendamisele, astus samme, et moodustada Rootsi Teaduste Akadeemia Prantsusmaa eeskujul. Louis XIV saadik Rootsis ja Madalmaades, Pierre Chanut, kelle peaminister kardinal Mazarin oli volitanud läbi rääkima protestantidega sõlmitava rahu asjus, vahendas ühtlasi Rootsi kuninganna Kristiina ja filosoof René Descartes'i suhtlust. Paari aasta pärast kutsus kuninganna kaasaja tuntuima filosoofi Rootsi, et too seal teadmisi levitaks ja moodustaks rootsi kirjakeelt suunava Teaduste Akadeemia. 1649. aastal purjetaski Descartes oma raamatukoguga Stockholmi, kuid haigestus ja suri aasta hiljem. 1654. aastal loobus troonist ka kuninganna, kes lahkus Rootsist koos oma raamatukoguga.

1655. aastal lõppes Rootsi ja Poola rahuleping ning uus kuningas Karl X Gustav viis oma väed Poolasse. Edukalt alanud ekspeditsioon sidus ta sinna siiski pikemalt ja olukorda kasutas ära Venemaa, kes sõlmis Poolaga vaherahu ning ründas Rootsi Ülemereprovintse. 1655. aastal teist korda Liivimaa kindralkuberneriks määratud Magnus Gabriel De la Gardie, kes samal ajal oli ka Uppsala ülikooli kantsler, juhtis Ingeri-, Eesti- ja Liivimaa kaitset oma võimaluste piires küll edukalt, kuid väga ülekaalukate Vene vägede vastu ta ei saanud. Sissepiiratud Tartu alistus vaba evakueerimise tingimusega, mis võimaldas sealt ära tuua ka ülikooli. 1657. aasta märtsis avati akadeemia Tallinna gümnaasiumi eraldatud auditooriumis, kuid ilma seniste akadeemiliste privileegideta. Academia Gustaviana raamatukogu ja trükitehnika olid müüritud Tartu Maarja kiriku tugivõlvi alla altari lähedal ja jäid okupantidel leidmata. Ingerimaa vallutamisega olid aga vaenlase kätte langenud akadeemiat ülal pidanud mõisad ja talud ning õppemaksuta ülikool jäi otseselt sõltuma kohalikest võimudest. Eestimaa kubermang maksis vaid lühikest aega palka teoloogiaprofessor Gabriel Elveringile ning aritmeetika-füüsikaprofessorist teoloogiaprofessoriks kvalifitseerunud Georg Preussile, kes peagi jätkasid kirikuametites. 1657. aasta kevadel Tallinna jõudnud katk tegi õppetöö raskeks ja see soikus 1659. aasta kevadel.

I.7 Liivimaa ilma ülikoolita

Teadlased polnud uusajal valdavalt õpetlased-erakud, vaid ühiskonda muutvad jõud ning lõpuks ka autorid ja tsensorid, kes hakkasid suunama kirjasõna. Raamatute tähendus oli suur, sest põhiline teave koguti 17. sajandil raamatukogudes, kuhu tuli kalli raha eest pidevalt hankida uuemat kirjandust. Sellega said tegeleda heal järjel asutused, kuid ka ruumid polnud suured ja raamatukogu lugemissaali külastamist tuli näiteks õppuritele limiteerida paari korraga nädalas. Usutunnistuse baasil ja piirkonniti kehtivate piirangute tõttu erinevate rõhuasetustega kirjasõna moodustas endiselt suurema osa trükitoodangust. Trükki lubatavate teoste sisu ja mõju hindamiseks kasutasid valitsejad enamasti kõrgelt haritud ametimehi, kes esindasid ka ametlikke seisukohti. Loodusteaduslike raamatute trükkimine oli elav Vestfaali rahule (1648) toetuvas Euroopas just selle protestantlikus piirkonnas, kus tegutsevad kirjastajad leidsid sageli võimalusi koostööks ka Rooma kiriku tsensoritega. Nii kirjastati ja turustati Madalmaades Andreas Cellariuse taevaatlast («Harmonia Macrocosmica», 1660), millega levisid Itaalias nii 1616. aastal ametlikult keelatud Copernicuse vaated kui ka uuemad käsitlused päikesesüsteemist. Akadeemilist vabadust nautivad õppeasutused ei saanud läbi oma trükikojata ning esimesed trükikojad tänasel Eesti alal olidki 1632. aastal asutatud Academia Gustaviana trükikoda ja 1634. aasta kevadel alustanud Tallinna rae trükikoda gümnaasiumi juures. Raamatukogud ja akadeemilised trükikojad olid haritlaste vaimu ärkvelhoidmise jaoks suure tähendusega, sest teadusuudiste vahendamiseks polnud 17. sajandil veel ühtseid väljaandeid. Vaid päevauudiseid levitas 1645. aastast Rootsi postmeistrite tööna koostatud nädalaleht Ordinari Post Tijdender (Posti Regulaarsed Päevauudised). Samas sõltus aga trükikoja tähendus vaimuelu edendamisel nii algupäraste kui ka vahendatud teoste trükki toimetajatest, mis omakorda toetus haritlaste kontsentratsioonile ja produktsioonile.

Akadeemilised raamatukogud ja trükikojad

Vene-Rootsi sõda lõppes Kärde rahuga 1661. aasta suvel ja Tartu elu pöördus endistesse rööbastesse, 1660. aastal oli Rootsi lõpetanud sõjad

Küsimus 3. Academia Gustaviana viimine senisest suuremasse ja sõdades vähem kannatanud linna viis õppeasutuse hääbumiseni. Kui oluliseks tuleb pidada rae ning kodanikkonna toetust haridusasutuste püsimisel?

ka Poola, Taani ja mitme Saksa riigiga. Ainsaks kõrgemaks õppeasutuseks Eesti- ja Liivimaal oli jäänud Tallinna gümnaasium, mille katuse all tegutsesid veel mõned akadeemiast alles jäänud professorite kursused. Riia gümnaasium oli suletud 1656. aastal linna piiramise ja katkuepideemia tõttu. Kui Uppsala ülikooli kantsleriks ja eestseisjaks oli Gustav Adolfi 1625. aasta otsusega üks Riiginõukogu liikmetest, siis Tartu ülikooli eestkoste sõltus kindralkubernerist. Aastatel 1658–1662 olid Liivi- ja Ingerimaa kindralkubernerideks sõjaväelise taustaga aadlikud ja alles Bengt Oxenstierna määramine sellele ametikohale (1662–1666) lõi soodsama pinna akadeemia taastamiseks.

1.8 Academia Gustavo-Carolina avamine

Protestantliku akadeemia taasavamisel langetatud valikud näitavad 17. sajandi teise poole mõttelaadi ning on hea võrdlus Eesti- ja Liivimaa oluliste keskuste tugevustest ja nõrkustest. 1660. aastatel oli Rootsi taas asunud akadeemiaid moodustama ja kuningas Karl XI nimepäeval, 28. jaanuaril 1666 toimus Lundis Academia Carolina inauguratsioon. Samale kohale oli juba 1425. aastal asutatud frantsiskaanide *studium generale*, mis ühtlasi oli vanim kõrgkool Skandinaavias. Paraku ei jätkanud Lundi katedraali ruumides tegutsenud akadeemia järjepidevat traditsiooni, sest *studium generale* oli lõpetanud 1536. aastal. Uue akadeemia rajamise taga oli integratsioonipoliitika, sest kooli avamise algatanud piiskop Peder Windstrup rõhus vajadusele muuta Skåne noorte tava õppida Kopenhaageni ülikoolis. Taani kultuuri mõjude kahandamine oli keskvalitsusele üsna mõjus argument, sest tegemist oli alles 1658. aastal Rootsiga ühendatud alaga. Sarnane probleem oli ka Eesti- ja Liivimaa noorte õppimine neile keeleliselt kodusel Saksamaal, mis lähendas neid saksa kultuurile ja pärssis samuti integreerimist.

Akadeemia avamine vastukaaluna Taani mõjudele

Stockholmist tehti kindralkuberner Oxenstiernale 1665. aastal ülesandeks selgitada välja soodsaim asukoht Liivimaal taasavatavale akadeemiale. Ülikooli asukoha küsimuses avaldusid rüütelkonna, omavalitsuste ja lõpuks ka kindralkuberneri ja Liivimaa kiriku superinten-

dendi huvide lahknevused. Keskvõim toetas Riia ja Tallinna raadide iseseisva poliitika tõttu pigem väiksemaid linnu ja kindralkuberner Oxenstierna eelistas Pärnut, kuhu oli meritsi hõlpsam kohale jõuda. Liivimaa rüütelkond ja Tartu raad eelistasid akadeemia taasavamist Tartus, kus töötas ka kuninglik õuekohus ja mis asus n-ö maa keskel. 1665. aastal jõudis Karl XI eestkostevalitsuse riiginõukogu otsusele, et ülikool taastatakse Tartus, ja koostati juba selle eelarve. Academia Gustaviana ülalpidamiseks eraldati valdused Käkisalmi läänis, kus selleks otstarbeks võeti riigile tagasi riiginõukogusse kuulunud Carl Gustaf Wrangel af Salmise krahvkond Salmi ja Suistamo pogostis Laadoga kaldal. Riigiadmiral ja marssal Wrangelile anti asenduseks Sölvesborgi krahvkond Rootsis ja ülikooli taastamine võis alata. Et aga tulud hiljutises sõjapiirkonnas redutseeritud valdusest polnud ilmselt suured, võttis see aega. 1667. aasta kevadel tabas Tartu kesklinna suur tulekahju, mis jättis teiste seas varemeisse ka ülikoolihoone. Samal aastal koostati akadeemia koosseis (4 teaduskonda ja 12 professorit) ja eelarve, mille puudujääv osa ilma investeeringuteta oli rohkem kui kaks korda suurem Salmi krahvkonna sissetulekust. Puudujääk pidi kaetama Tallinna sadama tollimaksust ja Tartu kreisi vahenditest. 1668. aastaks olid rahalised vahendid eelarves ette nähtud, kuigi neile tuli lisa leida järjest uutest allikatest – mis usaldati äsja moodustatud Riigipangale. Septembris oli riigikantsler lubanud rakendada ka Pärnu sadama tollimaksu ja lisaks vahendid Eestimaa rüütelkonna ning talupoegade arvelt (veskitoll ja kolme aasta kontributsioon iga mobiliseeritava ratsaväelase eest). Sellega koos kinnitas riiginõukogu kantsleri ettepaneku taasavada ülikool Pärnus, mida toetas eeskätt Eestimaa rüütelkond. 1669. aastal oli eelarve veelgi detailsem ja senise Pärnu krahvilossi ülikoolihooneks ümberehitamist pidid finantseerima rüütelkonnad. Liivimaa rüütelkonna osa selles jääb võrdluses Eestimaa rüütelkonna omaga pea nähtamatuks. 1673. aastal sai ulatuslik ümberehitus Rootsi ühe tunnustatuma arhitekti Nikodemus Tessini projekti järgi valmis ja 1670. aastal oli alanud ka Pärnu kindlustuste kaasajastamine koos linnaterritooriumi laiendamisega.

Asukohavalikud ülikooli taasavamiseks Liivimaal

Kavad ülikooli avamiseks Pärnus

1671. aastal oli Karl XI eestkostevalitsus sõlminud salajase liidu Prantsusmaaga, kelle vastu oli Rootsil usaldus juba alates Vestfaali rahu sõlmimisest. Sellega loodeti vältida isolatsiooni Põhja-Euroopa sõdade korral, kuid Prantsusmaa alustas ise sõda Madalmaade vastu ja Rootsi oli sunnitud ründama prantslaste vastu sõtta astunud Brandenburgi. Riigimarssal Wrangeli juhitud ekspeditsioon ebaõnnestus ja Rootsi sattus konflikti, milles talle kuulutas sõja ka Taani. 1675. aastal hakkas riiki valitsema 20aastane kuningas Karl XI, sest riiginõukogu oli sisetüli tõttu muutunud teovõimetuks. Ülikooli taastamisega Liivimaal polnud mahti enam tegeleda, sest sõda mitmel rindel oli eskaleerunud kõigest 17 aastat Rootsile kuulunud Skånesse ja aastatel 1676–1682 oli Lundis suletud ka vastloodud Academia Carolina. Siiski rajati just sel ajal Liivimaale kuningas Karli nime kandev lütseum. Nimelt oli kuningas 1673. aastal kutsunud Saksamaalt Riiga ja tõstnud superintendendiks pietistlike vaadetega Johann Fischeri, kes 1675. aastal kuninga palge ette läks, et ka Karl XI jaoks olulise vaeste ja alandlike alamate religioosse harimise plaani ette kanda. Sellest algatusest ja sadama litsendikassasse laekuva vaesteraha eest sündisid kaks vaestekooli Riia lossis. Ja lisaks veel 16. detsembril 1675 avatud Schola Carolina Riia Jakobi kiriku kabelis, kus ümbritseva maapiirkonna mitmest seisusest inimesed pidid saama pastori- ja ametnikutööks vajaliku hariduse.

1679. aastal väljus Rootsi sõdadest ja väheste akadeemiliste huvidega kuningas keskendus riigi varade taastamisele ning monarhia tugevdamisele. 1686. aastal määras Karl XI Liivimaale kuberneriks oma usaldusmehe Jakob Johan Hastferi, kes sai järgmisel aastal krahvitiitli ja ülendati kindralkuberneriks. 1687. aastal jõudis Hastfer veendumusele, et akadeemia taasavamine Pärnus, mille suurejoonelise laiendamise ja kindlustamise kava oli kuningas kinnitanud eelmisel aastal, on perspektiivikas mitmel põhjusel. Seevastu kirikupea, Liivimaa superintendent Johann Fischer, kes oli õppinud ja väidelnud üsna mitmes keskses ülikoolis nii Saksamaal kui ka Rootsis, pidas ülikooli jaoks piisavalt kultuurseks ja varustatuks vaid Riiat.

Akadeemia taasasutamise juures Liivimaal tuleb nagu kord ja kohus läbi kaaluda 1. koht, kus akadeemia peab olema; 2. isikud, kellest see koosneb; 3. rahalised vahendid nende ülalpidamiseks; 4. nende tööd.

I. Mis puutub kohta, siis on akadeemia rajamiseks vajalik selline, mis 1. kaitseb tudengeid niihästi sõja- kui ka rahuaegadel, 2. kus toiduained on soodsa hinnaga, 3. on tervislik õhk ja vesi, 4. tudenginoored võivad leida sobivaid kortereid ja 5. õpingute kõrval head kombekat seltskonda. Et nüüd Liivimaa akadeemia jaoks on teiste ees ette pandud kolm paika – Pärnu, Tartu, Riia –, siis tuleks kaaluda, millisel neist kolmest on eelmainitud omadused.

Pärnu on küll pisut kindlustatud ja seda saab veelgi kindlustada, aga 1. kuna see on kõrvaline koht, siis pole seda võimalik nõutavate toiduainetega igal aastaajal küllaldaselt varustada, 2. on seal puudus heast veest ja õlut tuleb enamasti pruulida poolsoolasest veest. See põhjustab neil, kes sellega harjunud pole ja peavad pealegi palju paigal istuma, skorbuuti ja teisi kahjulikke haigusi, seda enam, et 3. rohkem kui poole miili [5 km] ulatuses linnast pole muud kui liiv, mis on hädavajalikuks liikumiseks ning jalutuskäikudeks ebasobiv. Samamoodi pole 4. seal ei professorite ega tudengite jaoks kortereid, sobivatest rääkimata, ja 5. oleks seltskond väikelinna väikesearvulise vaese kodanikkonna seas ainult kehv. Iseäranis kuna akadeemia rajamise juures mõeldakse peamiselt aadlinoorsoole. Sinna on akadeemiale küll maja ehitatud, aga kui mitte arvestada neid erilisi huvisid, mis tookord seda ettevõtmist soodustasid, siis leidub mujalgi sama sobilikke, juba ehitatud maju ning Pärnu oma võib kasutada laohooneks, mida selles paigas ju veel ei olegi.

Tartus on küll tervislik õhk ja vesi ning peale soodsa hinnaga toiduainete ka muid häid mugavusi, mida arvesse võttes paigutas kuulsusrikkaim kuningas Gustav Adolf, enne kui ta oli Riia linna oma pärilikku valdusse võtnud, sinna niihästi kindralkubermanguvalitsuse kui ka õuekohtu ja akadeemia. Et aga seda piiriäärset paika on raske kindlustada ja varasem kogemus on näidanud, et akadeemia on esimese vaenuliku kallaletungi peale laiali varisenud, siis on ohtlik seda seal uuesti üles ehitada ning on ka kaheldav, kas võimekad inimesed

Dokument 1: Liivimaa superintendent Johann Fischeri kiri 1687. aastast, mis oli lisatud Dokumendile 2

Vaata lähemalt: Enn Küng. Riia on Liivimaa akadeemia jaoks kohaseim ja sobivaim paik. Tuna 3/2010

sinna lähevad, sest väikseimagi naabruskonnast tuleva rünnaku korral on nende elu ja vara ohus. Sealse seltskonnaga on sama lugu mis Pärnus. Samamoodi tuleks ka akadeemia maja ning eluasemed professorite ja tudengite jaoks kõigepealt suurte kuludega ehitada. Niisiis jääb üle veel

Riia linn: et kogu Liivimaa püsimine sõltub sellest, siis oleks akadeemia Jumala abiga seal ka sõjaajal kaitstud, pealegi taganevad sellisel ajal niikuinii kõik maalt sinna. 2. Et Riiga veetavatest kaupadest puudust ei ole, saaks kõrgemalt poolt antud korraldusega seda ebaõiglast juurdehindlust, mida lihunikud ja kalamehed teatud aastaaegadel oma toidukaupu müües tarvitavad, kergesti kärpida ja aidata kaasa sellele, et need oleks igal ajal soodsa hinnaga. 3. Õhk ja vesi on Riias hea. Samuti ei tule 4. seal tudengitele sobivaist kortereist puudust. Ja paljud võõramaalased saaksid sealse arvuka kodanikkonna juures koduõpetajatena prii korteri, see soodustus võiks tudengite arvukust ja professorite usinust suurendada. 4[!]. Seltskond on niihästi aadlike kui ka mitteaadlike jaoks selles paigas parim, mis Liivimaal leida on, ja miks 5. akadeemia jaoks just Riia arutluse alla tuleb, on see, et tänu Kuramaa (kus aadlinoorukid heade koolide puuduse tõttu enamasti jesuiitide hoole alla antakse) naabrusele on loota, et kui selles akadeemias oleks kuulsad professorid ja harjutusmeistrid, tuleks Kuramaa aadel usinalt sinna õppima ja saaks Tema Kuningliku Majesteedi märgatavaks kasuks ja tema huvides juba noorest east peale Liivimaa omaga seotud. Peale selle oleks 6. Riias akadeemiaks sobilik hoone peaaegu valmis, sest niinimetatud Uue maja, mis on nagunii avalik hoone ja millel praegu pole muud kasutust, kui et kord aastas korraldatakse seal joomapidu, saaks üpris vähese vaevaga akadeemiaks kohandada; ja lõpuks 7. pole ei Pärnus ega ka Tartus ühtegi raamatupoodi, ilma milleta ühe akadeemia juures ometi hakkama ei saa. Kui aga ainuüksi akadeemia pärast seal pood asutataks, kerkiksid kulud ja hiljem raamatute hinnad tõenäoliselt nii kõrgeks, et vaesed ei suudaks nende eest maksta; seevastu Riias on raamatupoed juba olemas ning oleks lihtne ka veel ühele akadeemia raamatukauplejale privileegid anda, et ta hangiks häid ja soodsa hinnaga raamatuid. Kui tahetaks vastu väita, et Riia on Eestimaast pisut liiga kaugel ja et

Tekst ja analüüs 1687. aasta valikute kohta: arvestades, et tulevased arengud polnud kaasaegsetele veel teada ega mõjutanud nende otsuseid, püüa analüüsis lähtuda tekstis esitatud argumentidest

Tartu oleks sellele lähemal, siis on vastus järgmine: 1. Riia asub seda lähemal Kuramaale, mille elanike meelsuse Liivimaaga ühendamise peale tuleks kindlasti mõelda. 2. Eestimaalt pärit tudengid on kas aadlike, vaimulike või kodanike lapsed, kellele pole tarvis igal nädalal midagi saata, piisab, kui neid kord kvartalis hädavajalikuga varustatakse, ja siis pole 20–30 miili [200–300 km] üldse oluline. 3. Uppsala, Turu ja Lundi tudengitel pole ka kõigil koju ühepalju maad, kuid nad ei jäta ju seetõttu ometi neisse akadeemiatesse tulemata; ning on ka parem, kui akadeemia on kindlas ja sobivas kohas mõni miil kaugemal kui mõnes kindlustamata ja ebasobivas kohas lähemal. Kui niisiis võrrelda kõike, mis iga koha kohta poolt ja vastu saab öelda, võib järeldada, et Riia on Liivimaa akadeemia jaoks kohaseim ja sobivaim paik.

Dokumendis järgnevad veel punktid «II. Isikud» ja «III. Eelarve»

Mitte millekski kohustav ettepanek parima paiga asjus akadeemia jaoks, mille Tema Kuninglik Majesteet on armulisimalt otsustanud Liivimaale asutada

Riia

Dokument 2.
Liivimaa kindralkuberneri Jakob Johan Hastferi kiri 22. detsembrist 1687

Siinjuures tuleb küllap esimesena kõne alla Riia linn, sest 1) ei saa salata, et see on maa parim kindlustus ning seetõttu akadeemia ja selle liikmete ja kodanike jaoks kõige turvalisem. Ning kuigi ka 2) toiduainete hinnad on aeg-ajalt päris talutavad, siis teeb suur tarbimine, mis kaasneb iseäranis niihästi navigatsiooniperioodil kui ka muudel aegadel paljudest paikadest siia saabuvate võõramaalaste tohutu suure, ajuti oma tuhande meheni küündiva hulgaga, toiduga varustamise ometi väga raskeks ning lihunike ja kalameeste arvatavalt hädavajaliku talitsemise kaubahindade tõstmisel peaaegu võimatuks, nii et kostiraha läheb Riias suuremaks ja kallimaks kui Stockholmis ja muudes õitsvates linnades, rääkimata sellest, et sealne kodanikkond hea meelega ei taha võõrastemaja pidada,

mistõttu kostikorterid on kallid ja võõrastel tudengitel on raske ulualust leida. Ja küttepuude kallinemine oleks võõrastele üliõpilastele veel eriti koormav. 3) Peale selle tuleb hästi järele mõelda ka korterite ja tubade nappuse ja kalliduse üle, sest majad on Riias ehitatud kaubanduse vajadusi silmas pidades, mistõttu ka suurimates majades on vähe ruumi, tubade üür läheb kõrgeks, nii et garnisoniohvitseridki vaevu majutatud saavad, mistõttu oleks võõrastel üliõpilastel veelgi raskem. Ka koduõpetaja ametiga kaasnevatele tasuta korteritele kodanike juures ei saa eriti loota, sest kodanikud kasutavad siin üldiselt avalikke koole. Seltskond on 4) Riias küll kõige suurem ja parem, aga õppivatele noortele hoopiski mitte sobilik, sest tihe läbikäimine kaupmeeste ja võõramaalastega, iseäranis poolakatega, võib neid õppimisest eemale hoida ning ahvatleda neid samasugusele pillavusele riietuses ja võõruspidude pidamises. Kuramaalt pole 5) akadeemiale erilist juurdekasvu oodata, sest nood annavad oma lapsed osalt jesuiitide hoole alla, osalt saadavad Königsbergi ja kaugemale võõrsile; ning ka meelsuse ühendamisele ja sidumisele Tema Kuningliku Majesteedi teenistuse ja huvidega on tal vähe pakkuda, sest hiljem, kui inimesed ühiskondlike asjadeni jõuavad, otsustatakse huvide üle hoopis muul põhimõttel kui akadeemilise sideme järgi; iseäranis kuna selle ettevõtmisega ei mõelda mitte niivõrd võõramaalaste, kuivõrd Tema Kuningliku Majesteedi enda alamate heaolule. 6) Pole praegu selleks veel ühtki maja valmis, ja kuigi selleks on ette pandud mustpeade nn uus maja, mis on siiski eraisikute käes, ning on veel teadmata, kuivõrd kroonil õnnestub seda endale nõuda, läheks selle kohandamine ja akadeemia nõudmiste kohaselt sisustamine peaaegu sama palju maksma kui päris uus kolleegium, rääkimata sellest, et kõnealune maja on lagunenud, ja kui seda puutuda, nõuaks ehitus rohkem materjale ja kulusid, kui arvatakse. Ennekõike aga on see maja õppivaile inimestele sobimatum kui ükski teine terves linnas, sest ta asub otse turu kõrval, peavahi lähedal, kust kostab päev läbi pidevalt müra ja kära, mis õpetamiseks ja õppimiseks vajaliku vaikusega sugugi kokku ei sobi ega kõlba. Lisaks sellele pakuks kaubitsevate kodanike ja võõramaalaste ning soldatite vahelt läbikäimine alatasa võimalust tüliks ja mõnikord kahjulikeks arveteõiendamisteks keevaliste tudengitega.

Riia asub 7) kõigi teiste Tema Kuningliku Majesteedi võimu all olevate provintside jaoks, millele see akadeemia muidu võiks ära kuluda, nagu Eestimaa, Ingerimaa, Saaremaa, koguni liivimaalaste endi jaoks, väga kaugel, ning oma lapsi kaugelt sinna saata oleks seotud suurte takistuste ja raskustega.

Tartu

Tartus on küll tervislik õhk ja vesi, soodsa hinnaga toiduained, küttepuud ja muud mugavused ning ka varem oli ülikool headel kaalutlustel sinna rajatud. Et aga see koht on oma halva asukoha tõttu selline, et teda ei saa nii lähedal asuva julma vaenlase vastu enam kunagi püsivalt kindlustada; asub pealegi nõnda kaugel ja Vene piiri ääres, mida vanemad, kes tahavad oma lapsi mujale õppima saata, küllap arvesse võtavad; akadeemia maja on tuhaks tehtud, selle taastamine oleks seotud suurte kulutustega; siis ei saa seda paika akadeemia taasasutamiseks kuigi hästi ette panna ega soovitada.

Pärnu

Jääb üle üksnes Pärnu linn, mis näib järgmistel põhjustel selleks ettevõtmiseks kõige soodsam ja mugavam. Sest 1) pole see paik mitte ainult juba hästi fortifitseeritud, vaid ka tema asukoht on selline, et temast saab teha korraliku kindluse, mis on ka plaanis, nii et akadeemia julgeolek on siin piisavalt tagatud. 2) Toiduaineid, küttepuid ja muid kaupu saab siin osta soodsama hinnaga kui ükskõik millises teises paigas maal; praegune kehv varustamine on tingitud väikesest tarbimisest ning selle saab hea korraldamisega kergesti sinna suunata ning koondub ka iseenesest ümberkaudsetest kohtadest maal sinna, kui igaüks võib olla kindel, et ta enda oma seal kasuga maha saab müüa. 3) Vesi ei ole nii halb, nagu ettekäändeks võidakse tuua, vaid parem kui Riias. Sest ehkki Pärnu jõe suudmes on riimvesi, siis korvavad selle puuduse head kaevud, mis annavad külluses värsket ja tervislikku vett, mida võib vajadusel kasutada nii söögitegemiseks kui ka pruulimiseks ja pole riimvett jõest vajagi. Ebatervisliku õhu pärast pole ka siin paigas veel kurtmist kuulda olnud

ning see on seesama mis mujal kogu maal. Ei puudu 3[!] tudengitel seal ka liikumis- ning jalutamisvõimalused, ehkki need tegelikult ei kuulu olemuslikult akadeemia juurde. Sobilikest korteritest professorite ja tudengite jaoks puudust ei ole, niipalju kui neid esialgu vaja võiks minna, ning see annaks võimaluse sinna paika Tema Kuningliku Majesteedi armulisima kava kohaselt rohkem hooneid ehitada. 3[!] Akadeemia maja on suurte kulutustega juba hästi ja kenasti üles ehitatud, milleks Eestimaa ja Liivimaa on andnud silmapaistva panuse. Koht on 4) iseenesest vaikne ja pole erilist toretsevat seltskonda, mis noori õppimisest eemale võiks hoida. Meresõit ja kaubandus hakkab 5) märgatavalt kasvama. 6) Transport võõrastest paikadest on tänu võõrsilt tulevatele laevadele lihtsam. 7) Korterid on väga soodsa hinnaga, nii et terve maja võib saada kõige rohkem 50 riigitaalri eest aastas ja ühe toa viie kuni kaheksa riigitaalri eest. 8) Kodanike jaoks oleksid võõrad noored sissetulekuallikaks, koht muutuks üha rahvarohkemaks ja jõuaks viimaks õitsvale järjele, iseäranis siis, kui see koht tänu ühele ja teisele kutsutud professorile välismaal tuntust koguks. Ja tuleb 9) seejuures arvesse võtta, et see koht on Eestimaa jaoks, kes ka akadeemia heaks oma panuse on andnud, väga sobilik. Niisiis ei saa ma eeltoodud asjaoludel kuidagi teistmoodi otsustada, kui et Pärnu on akadeemia rajamiseks kõige soodsam, kasulikum, sobilikum ja parim paik.

Küsimus 4. Milline oleks olnud Liivimaal taasavatava Academia Gustaviana kõige õigem paik, kui seda ei pidanuks otsustama Rootsi kuningas Karl XI, vaid otsustajaks oleksid Sina? Millist vastutust oleksid valmis olnud võtma vale otsuse korral?

Ülikooli taasavamine Tartus

Absolutistlikku kuvandit ehitav kuningas valis ülikooli tulevase kantsleri ja prokantsleri vastukäivatest soovitustest erineva kolmanda lahenduse ja otsustas, et akadeemia taasavatakse Tartus, kus asub ka kuninglik õuekohus. Ülikooli väljaminekuteks kinnitati 9000 hõbetaalrit, mille reaalset ostujõudu on keeruline võrrelda varasemate eelarvetega, sest riigitaaler võrdus veel umbes 1,5 hõbetaalriga. Akadeemia eelarve võeti 1688. aasta kulude nimekirja, kuid takistuseks sai hoopis ülikoolihoone olukord Tartus. Kuigi Hastfer soovitas kuningale, et riik ostaks ära Tartu endise komandandi ja maakonna aadlipealiku Otto Reinhold Taube maja, mis oli linna uhkeim ja mahukaim, käskis Karl XI suhtuda austavalt Gustav Adolfi pärandisse. Nii asus Eesti- ja Liivimaa kindlustustööde juhataja Paul von Essen 1689. aasta

kevadel taastama kuninganna Kristiina ajal rajatud ülikoolihoonet. Juba 1688. aastal oli alanud professorite kutsumine ja 28. jaanuaril 1689 kinnitas kuningas akadeemia harta. Samuti oli professorite palkade maksmiseks ülikoolile eraldatud Tartu ümbruses külasid ja mõisaid, mida võisid rentida ka õppejõud. Academia Gustaviana viimase prokantsleri, Turu piiskopi Johannes Gezeliuse juhatuse järgi leiti raamatukogu peidupaik Maarja kirikus. Karl XI korraldusega pidi Academia Gustavo-Carolina nime kandva õppeasutuse avamine teoks saama 1690/91. õppeaasta alguses ja piisava pidulikkusega. Umbes 2000 elanikuga Tartus poleks protsessiooni ääristamiseks jagunud piisavalt rahvast ja nii kutsuti Tartus kokku Liivimaa maapäev ja kirikusinod. Samuti koondati sinna kõik tähtsamad ametimehed ning Riia, Narva ja Pärnu saadikud. 21. augustil 1690 toimunud inauguratsioonile olid vajalikud isikud Eesti-, Liivi- ja Ingerimaalt kohale tulnud otseste korralduste peale ja alles eelmisel päeval anti välja kindralkuberner Hastferi patent avaliku kutsega. Akadeemia suures auditooriumis juhatas kindralkubernerist kantsler Hastfer paremal küljel istet võtnud rüütelkonna esindust ja superintendendist prokantsler Fischer professorite ja vaimulike esindust auditooriumi vasakul tiival. Insiigniate üleandmine toimus kantslerilt prokantslerile ja rektor Olaus Mobergile, kusjuures võimu ja vaimu esindajad rääkisid veel eri keeltes: kantsler kasutas oma kõnes saksa, prokantsler ja professorid ladina keelt.

Kokkuvõttes oli aastatel 1665–1690 toimunud ettevalmistus Academia Gustaviana taasavamiseks olnud kuni asupaiga kindlaksmääramiseni suhteliselt väheefektiivne. Otsustava läbilöögi ülikooli taasavamisel tõid kaasa absolutistliku kuninga isepäised otsused ning riigitruu ja sihikindla kindralkuberner Hastferi toimekus. 1690. aastatel sai Rootsi kuningriigist absoluutne monarhia ja Liivimaa kõrgkooli asukoha määramine oli üks episood selles protsessis. Sealjuures polnud enam määrav, et valitseja ei hinnanud akadeemilist haridust samaväärselt võrreldes näiteks kuninganna Kristiina ja veel mitme eelkäijaga Rootsi troonil. Protestantlik kõrgharidus oli 17. sajandi teisel poolel juba saanud rahvusriikide riigihalduse vajalikuks osaks ja sellest ei saanud mööda vaadata.

I.9 Academia Gustavo-Carolina Tartus

Eesti- ja Liivimaa olid vaheperioodil õppinud hakkama saama ilma kodumaa kõrgkoolita ja oma koht tuli akadeemial uuesti kätte võita. Aeg oli edasi läinud ja ootused kõrgkoolile kasvanud, sest kogu Põhja-Euroopat mõjutas 17. sajandi keskel Saksi-Gotha hertsogiriigis läbi löönud ja kiiresti leviv pietistlik haridusmudel. Samas oli Uppsala ülikoolile 1655. aasta hartaga antud suuremad vabadused ja seni ebasoosingus olnud metafüüsika oli võitnud suurema rolli teoloogia õpetamisel. Meditsiiniteaduskonna horisont avardus ning 1660. aastatel muutusid tavaks avalikud lahkamised. Uppsala harta oli eeskujuks kuningriigi kõikide teiste ülikoolide avamisel ja nii mõjutas see ka Tartu akadeemiat. Ülemereprovintside eripära oli see, et Eesti- ja Liivimaa kuulusid saksa keeleruumi, kus valdavad olid pietistlikud arusaamad. Rootsi riigikirik oli pietismi vastasleeris, kuid sellest liikumisest oli haaratud Johann Fischer, kes oli Liivimaa superintendent aastatel 1673–1699. Kuninga kutsel Põhja-Saksamaalt Riiga asunud ja Uppsalas teoloogiadoktori kraadi kaitsnud Fischer tegeles haridusküsimustega ja jälgis eriti hoolikalt akadeemilise teoloogia arengut. 1660. aastatel olid Rootsi kirikuvõimud hakanud selgelt toetama ortodoksset luterlust määratlevat konkordiavormelit (1577), mille kuningas Karl XI kehtestas 1686. aastal usutunnistuse alusena Eesti- ja Liivimaa kirikuseaduses. Nii kujunes välja olukord, kus seaduslik oli ortodoksne luterlus, kuid Liivimaa kirikujuht ja ülikooli prokantsler toetas skolastilise luterluse suhtes kriitilist pietismi.

Ortodoksne või pietistlik luterlus

Academia Gustavo-Carolina kiireks rakendamiseks andis kindralkuberner Hastfer välja patendi teatega kuninga korraldusest, et alates ülikooli avamisest ei saa siinsetesse riigiametitesse kandideerida enam ükski, kes pole akadeemias õppinud. Välismaale õppima siirdujad pidid ülikoolis sooritama katsed, kus hinnati nende vaateid. Esimesel tegevusaastal pandi ülikoolis kirja 102 tudengit ja võib vaid ette kujutada, kui tihedalt seeläbi koormati põhikorrusel paiknenud suur (teoloogide) auditoorium, väiksem juurateaduskonna auditoorium ja üsna

Illustratsioon I. Johann Fischer, Liivimaa kindralsuperintendent ja ülikooli prokantsler Ernst Wilhelm Londiceri portreemaalil (1686)

kitsas raamatukoguruum. Ligipääs teavikutele suudeti tagada siiski varasemas mahus, raamatukogu oli üliõpilastel lubatud külastada kaks korda nädalas. Õppimine oli maksuta, kuid enne ülikooli vastuvõtmist pidid olema läbitud *trivium* ja gümnaasium. Kõik sisseastujad, sealhulgas ka välismaal õppinud tudengid, käisid filosoofiateaduskonna dekaani juures vestlusel või teadmiste kontrollis.

Pietistlike mõjude tõttu eelistati Rootsi ülikoolides kodumaiseid õppejõude ja nii oli see mõlemas Rootsi piirile lähemal asuvas akadeemias, Lundis ja Tartus. Academia Gustavo-Carolina professorite palgad erinesid tähtsuse järgi: esimene teoloogiaprofessor sai aastas 1000 hõbetaalrit ja teine ning kolmas kumbki 600; kaheksa ülejäänud professorit said aastapalgaks 500 hõbetaalrit. Võrrelda võib neid akadeemia sekretäri ja bibliotekaari 300taalrise ning rent-, kõne-, vehklemis- ja tantsumeistri 200taalrise aastapalgaga või ülikooli ülalpidamiskuludeks eraldatud 200 hõbetaalriga aastas. Tulu uue akadeemia ülalpidamiseks koguti Pärnu sadamas litsendina (1200 riigitaalrit), veskitollina Eestimaal (800 rtl) ja spetsiaalse maksuna 4 riigitaalrit iga Eestimaa ratsaväekohuslase pealt (3000 rtl).

Kunagi õitsva hansalinna Tartu allakäik oli alanud Vene kaubanduse sagedasest ümberkujundamisest ja Liivimaa sõdadest. Need kahjustasid Tartut nii suurel määral, et 16. sajandi keskel umbes 5000–6000 elanikuga linnast oli 17. sajandi lõpus kujunenud umbes 2000 elanikuga linn. Kaubateed olid ümber kujundatud ja veel 17. sajandi keskel lootusrikkaks peetud Pihkva–Tartu–Pärnu veetee projekt polnud enam perspektiivikas, sest Vene kaubanduspoliitikas rakendati Rootsi piiril lisatolle ja soodsam oli äri ajada Arhangelski kaudu. Nii oli akadeemia vajalik küll Tartule, kuid akadeemiline elu seal oli 1690. aastatel seotud suurte katsumustega. Maanteed Tartusse olid ränduritele läbipääsetavad hooajati ja teatav ärevus püsis linnas ka Vene piiri läheduse tõttu. Need ei soodustanud ülikooli kiiret kasvu ja peale esimesel õppeaastal sisseastunute kanti järgmise kaheksa õppeaasta jooksul matriklisse 293 üliõpilast. Kümnendi lõpuks oli õppeaasta keskmine sisseastujate arv kahanenud paarikümne üliõpilaseni. Academia Gustaviana Adolphiana päevadega neid andmeid võrrelda ei saa, sest kuningriigi

hariduskaardile olid lisandunud Turu ja Lundi ülikoolid. Seal asusid õppima Rootsi ja Soome noored, kes sajandi esimesel poolel olid moodustanud enamuse Tartu üliõpilastest. Kõnekas on aga Academia Gustavo-Carolina sisseastujate arv võrreldes Eesti-, Liivi- ja Kuramaalt välismaa ülikoolidesse siirdunutega. Ainuüksi Königsbergi ülikooli läks neist igal aastal keskmiselt kümmekond üliõpilast, aastatel 1684–1693 oli neid kokku 85 ja perioodil 1694–1703 juba 112 tudengit. Aastatel 1656–1716 õppis Academia Gustavo-Carolina tagamaalt lahkunuid Rostockis vähemalt 181 ja Leidenis 113. Nendele arvudele tuleks liita ka teistes Saksamaa ja Madalmaade protestantlikes akadeemiates õppinud eesti-, liivi- ja kuramaalased. Alles siis saab ettekujutuse potentsiaalsete õppurite arvust, mida suur ja uutele ideedele avatud ülikool oleks võinud koondada.

Tudengite arv Tartu akadeemias

Esimeses järjekorras lootis Academia Gustavo-Carolina üliõpilaste arvu kindlustada administratiivsete meetmetega, ja toetudes kuninga korraldusele, taotleti kõrgharidust eeldavate ametite täitmisel kontrolli kandidaadi õppimise kohta siinses ülikoolis. 1692. aastal saatiski Tartu akadeemia kirjad Eestimaa, Liivimaa ja Ingerimaa kuberneridele, et need takistaksid noorte õppima asumist välismaal ilma koolitumata Tartus. 1693. aastal kaevati kuningale, et tema korraldusel polnud loodetud tagajärgi ja väga paljud siinsed noored on sõitnud õppima välismaale. Lisaks püüdis ülikool saada kindralkubernerilt õigust hakata usu asjus atesteerima Liivimaale tulnud koduõpetajaid. Kindralkuberner, kubernerid ja ka superintendent said ülikoolilt regulaarseid meeldetuletusi kohustusliku õppimise kohta Tartus ja sellest kõrvalehoidjatele sooviti reaalseid takistusi. Kui kindralkuberneriks nimetati Erik Dahlberg, oli ka tema kohuseks avaldada 1698. aastal järjekordne plakat, milles kuninga korraldus taas teatavaks tehti.

Liivimaa superintendent Fischer ei soovinud isegi prokantslerina ülikooli monopoli toetada. Selleks oli mitu põhjust: esiteks oli ta juba enne ülikooli taasavamist seadnud sisse pietistlikel alustel tegutseva lütseumi (Schola Carolina), mille lõpetajad said otse pastoriametisse; teiseks tõi ta 1697. aastal väheste üliõpilaste probleemi lahates välja ka professorite hoolimatu suhtumise õppetöösse, nimetades näitena ära

juuraprofessor Carl Lundi ning teoloogiaprofessor Crispin Jernfeldi. Sellele lisandus võimetus täita arstiteaduskonna ainsat professoritooli, mis oli seisnud tühjana viis aastat. Professor Lars Micrander oli sellele kohale leitud juba 1688. aastal ja tegemist oli Prantsusmaal stažeerinud ning Caenis doktorikraadi kaitsnud meedikuga. Tema rakendamine polnud siiski edukas ja Micrander valis peagi elupaigaks Stockholmi, kus ta sai oma teadmisi kasutada Collegium Medicumi töös ja pealinna linnaarstina. Olles pietistina teatavas vastuolus ortodoksset luterlust esindavate teoloogiaprofessoritega, oli Fischer nähtavasti kriitiline ülikooli suhtes ka üldisemalt, kuid see hoiak toetus ilmselt paljuski temaga sama meelsust kandnud Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna hinnangutele. Põhjuseks, mida otsesõnu välja ei öeldud, võis olla ka mõisate redutseerimistest tõusnud aadli rahulolematus Rootsi kuningaga, mis kandus edasi kuninglikule akadeemiale. Rootslased Vana-Liivimaale kutsunud Eestimaa rüütelkonna soovi avada akadeemia Pärnus polnud kuningas arvestanud ja Põhja-Eestile jäid populaarseteks sihtkohtadeks Rostock või teised sadamalinnades asunud ülikoolid.

Selge oli vaid see, et Academia Gustavo-Carolinaga poldud rahul ja üliõpilaste arv ning dispuutideks või kaitsmisteks trükitav materjal olid nii kokku kuivanud, et ülikooli trükkal Johann Brendeken ei leidnud enam rakendust ja palus oma tegevust permanentselt subsideerida. Juba 1693. aastal oli ülikooli konsistoorium saatnud kuningas Karl XI-le mahuka ettekande, loetledes ülikooli õitselepuhkemise ja isegi põhiülesannete täitmise takistusi. Akadeemia polnud suutnud Tartusse tuua laiemalt tuntud õppejõude ega arvukalt üliõpilasi, mille põhjusena toodi ühemõtteliselt välja ülikooli merelinnadest kauge ja piirilähedane ohtlik asukoht. Seda stsenaariumi koos õppejõudude probleemiga oli superintendent Fischer ette näinud juba kümme aastat varem ja rõhutanud vajadust neid Saksamaalt varakult otsima hakata: «Kui ühe, iseäranis äsja rajatud akadeemia juures pole nimekaid professoreid, kes on end mujal tõestanud ja tõmbavad tänu sellele tudengeid juurde, siis jääb akadeemia ka tundmatuks ja oodatavat kasu on sealt raske loota.» Konsistoorium nimetas oma kirjas ka seda, et linnas on

vähe elamiskõlbulikke maju ja palju varemeid, mis on omakorda üüri väga kõrgeks ajanud, ning kallid on nii toiduained kui ka ehitusmaterjal. Esialgu küsiti juurde raha, kuid 1694. aasta lõpus arutas konsistoorium juba kolimist. Valikutena nimetati Tallinna ja Pärnut. Professorid eelistasid esimest, kust oli parem laevaühendus Rootsi ja välismaale, palju paremad elamistingimused ja muud suurema linna hüved. Tugeva omavalitsusega Tallinna alllinnas elas toona umbes 10 000 elanikku ja riigi kontrolli all oleval Toompeal umbes 2000. Absolutistlike arengute keskel oli kuningakojas esile kerkinud plaan ühendada Rootsi ülikoolid, mis võis samuti mõjutada Tartu akadeemia ümberpaigutamist paremini ligipääsetavasse linna. 1695. aastal on kindralkuberner Hastfer arutanud akadeemia kolimist kuninga enesega ja sealtmaalt räägiti vaid kolimisest Pärnusse. Nii polnud ülikooli eestvedajaid lastud langeda 1687. aasta tasemele, kui laual oli olnud kolm asukohavalikut.

Küsimus 5.
Mis on ülikooli hea kuvandi jaoks olulisem: kas ühiskonna leppimine kohustusega seal õppida või kõrged nõudmised õppetööle, mis tulenevad rahvusvahelisel tasemel õppejõududest?

Livonie
Harria
Wiria
Alentaskia
Lac Peipus
Narghó
Roghó
Odensholm
Ormso
Sibbernes
Dagho
Dagerort
Hestholm
Padis
Lodbe
Brocklom
Tolezburg
Oberpalen
Fellin
Karkus
Tarst
Pirkol
Poiker
Lemsel
Wasel
Kremon
Dunemund
Fort
Angern
Honlen
Candaw
Dagenholm
Iuccum
Scadding
Baldon
Mitaw
Okmiany
Doblen
Novamiasiczko
Marienburg
Letin
Labbesee
Marienhausse
Rositten
Babcosti
Nyenhusen
Walgositz
Petzur
Adzel
Iiltsen
Antsen
Sagnitz
Ringen
Wask
Salis
Quernekau
Domesne
Clein Irben
Erzvalen
Wolf
Sonneborg
Werder
Potz
Osse
Kierfel
Orasko
Wenal
Wolmar
Wenden
Lemsal
Rochvosen
Treiden
Kirchholm
Vxhul
Vora
Lenna
Tourkulen
Baulske
Walhof
Kiersa
Lakva
Ratik
Kolska
Salus
Wesinberg
Hallial
Kunda
Afferi
Issen
Hackelhof
Pyhcioki
Logenbusen
Pissa
Limbaiti
Adela
Tudolinnat
Issakais
Borkava
Salabski
Pskovski
Kiruapoe
Talastki
Kanda
Isburs
Senne
Rogosinski
Ringen
Odenpa
Aiin
Wolmar
Wenden
Wolter
Papin
Ruin
Ruhen
Ruhenhof
Ruhenmuis
Ruhenpoth
Ruhenpiz
Ruhenpiz
Ruhenpiz

ACADEMIA PERNAVIENSIS

ACADEMIA
GUSTAVO-CAROLINA

2. Academia Pernaviensis

2.1 Ettevalmistused Pärnusse kolimiseks

Academia Gustavo-Carolina haritlaskonna majutamiseks tehti korda juba 1673. aastaks valminud kolmekorruseline krahviloss, mis oli ehitatud 14. sajandil Saksa Ordu Uus-Pärnu komtuuri kapiitli kindlusena. 17. sajandi lõpus oli see seisnud kinnimüüritud akendega ja lõpuks oli seda hakatud kasutama laohoonena. Septembris 1695 inspekteerisid kindralkuberner, konsistooriumi esindus ja superintendent Pärnu olusid ning külastasid enam kui 40 aasta eest ehitatud ülikoolihoonet, millest vahepeal oli saanud kroonu ait. Õnneks olid hoone aknad juba ehituse konserveerimisel kinni müüritud ja säilinud olid korruseid ühendanud uhke tammepuust trepp, uksed, tulekolded jmt. Kokkuvõttes meeldisid komisjonile endise krahvilossi rohked ja avarad ruumid ning asuti praktiliste küsimuste kallale. Need jäid 1. veebruaril 1696 uueks Liivimaa kindralkuberneriks ning akadeemia kantsleriks nimetatud Erik Dahlbergi õlule. Aastatel 1695–1697 tabas Liivimaad aga selline katsumus, milles jätsid elu kümned tuhanded inimesed. Mitu kehva saagiga aastat ja 1696. aasta vihmane suvi, mis pärssis niigi viletsa viljasaagi koristust, põhjustasid näljahäda ja epideemia kogu Rootsi kuningriigis. Tartus varustati toitlustamismärkidega paarkümmend näljahädalist ja ülejäänud saadeti linna lähedal sisse seatud abipunktide juurde. Surve magasiaitadele ja igasugustele toiduvarudele oli tohutu, lisaks laastas näljast nõrgaks jäänud elanikkonda epideemia ja näiteks Pärnu tänavatele jäi 385 surnut, keda ei suudetud enam matta. Sellistes tingimustes olid ametivõimud rakkes teisi kohustusi täites ja akadeemia üle-viimine polnud esmatähtis.

1699. aastal saadi ülikooli eelarvesse remondisummad ja sealjuures kavatseti Pärnu ülikoolihoone renoveerimistööd ära teha lühikese ajaga. 17. märtsil 1699 oli Lars Flemingh saanud valmis uue projekti, mille

Prospect des academiſesen Gebäudes in Fernau.

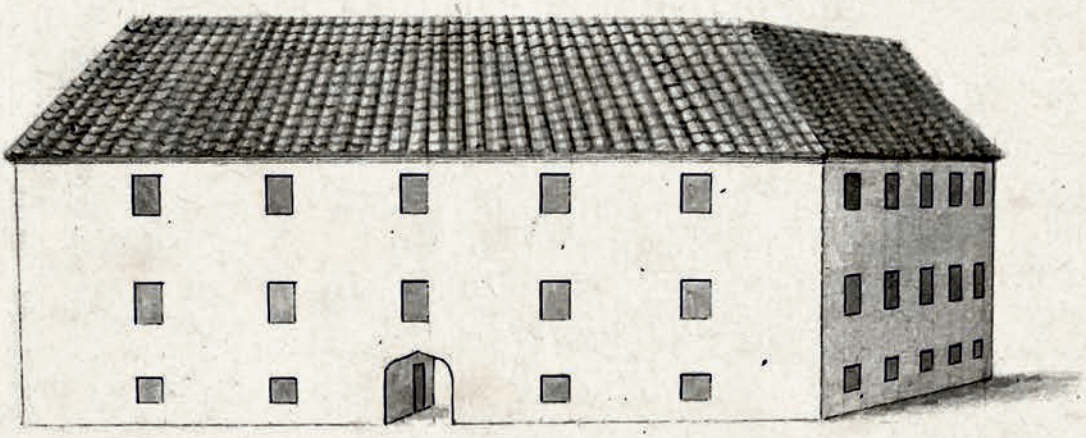

Grundriß deſselben

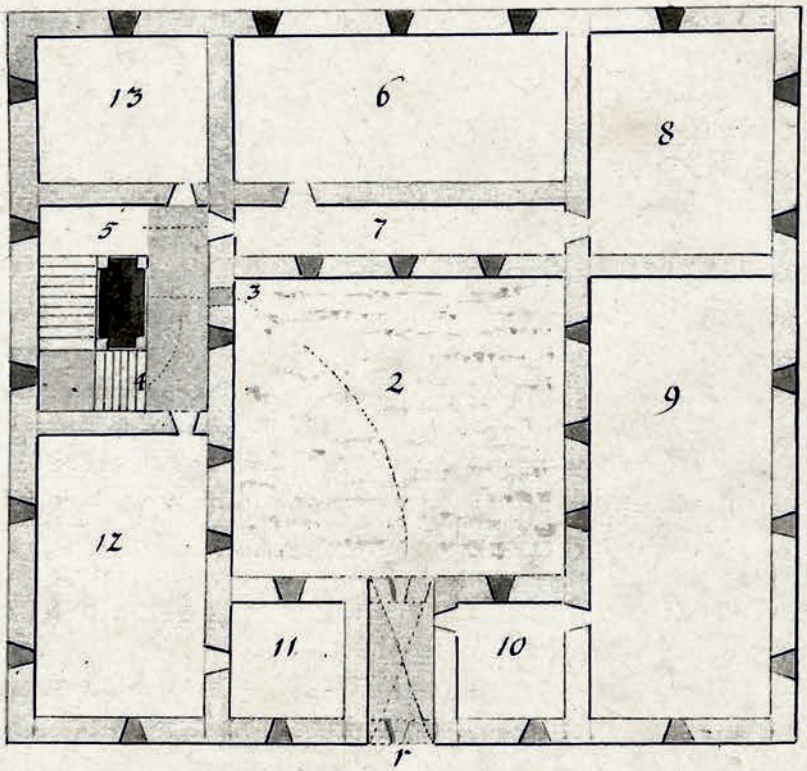

Faden

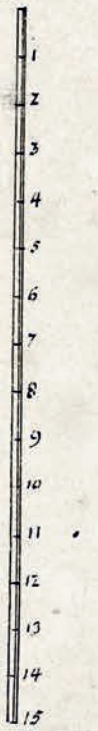

r das Thor. 2 der Eingang 3. Stiegen 4. Treppe 5. der Gang 6. das Auditorium
7. die Gallerie 8. die Zimmer 9, 10, 11, abgetheilte Zimmer 12. die Küche
13. ein Zimmer.

fassaadi ehtis astronoomiliste vaatluste torn. Laohoone tehti taas tühjaks, akna- ja ukseavad vabastati ning ruumid sisustati õppetööks. Akadeemia asukohast tuletatud nimetus muutus – Academia Dorpatensisest sai Academia Pernaviensis. Ruumiprogramm oli Pärnu krahvilossis tuntavalt avaram, kui olid pakkunud ajaloolise hoone võimalused Tartus. Senise kahe auditooriumi asemel võis ülikool edaspidi kasutada kolme suuremat – lisaks usu- ja juurateaduskonnale sai oma auditooriumi ka filosoofiateaduskond. Lossikabelist sai ülikooli kirik ja raamatukogu käsutusse anti senisest mitu korda suurem ruum; soklikorrusel leiti pind trükikojale ja köögile koos stipendiaatide ühislauaga. Ülakorrusel sai esimest korda oma koosolekuruumi Liivimaa esivaimulikest moodustatud ülemkonsistoorium. 1692. aastast vaid vaimulikest koosnev konsistoorium koondas Liivimaa superintendenti (kes ühtlasi oli akadeemia prokantsler) ja teoloogiaprofessoreid. Johann Fischeri juhtimisel töötanud konsistoorium elas parajasti läbi uut algust, sest enam kui 25 aastat Rootsi kuningat teeninud Fischer suundus tagasi Saksamaale ja esile kerkisid uued juhtfiguurid. Saksa protestantlike ülikoolide eeskujudest lähtunud ja näiteks Riiast Tartusse asumisest keeldunud Fischeri lahkumise järel vähenes ilmselt ka Eesti- ja Liivimaa ülikooli võrdlemine saksakeelsete akadeemiliste keskustega.

Illustratsioon 2. Pärnu akadeemiale 1657. aastal ehitatud hoone moodistatuna 1683. aastal

Kolimine Pärnusse planeeriti augustisse 1699 ja 17. juunil avaldas kindralkuberner avaliku kutse Academia Gustavo-Carolina inauguratsioonile 28. augustil, unustamata plakatis nimetada sedagi, et tema ise on selles akadeemias õppinud kaks aastat. 25. augustil 1699 kogunes akadeemia professoritest koosnev *Magnum consistorium*, et kaardistada vajadused ja võimalused viia õppetöö uuele tasandile. Ajalooprofessorist rektor ja kvestor ehk varade valitseja Sven Cameen kirjeldas esmalt seisu botaanikaaiaga, mille rajamiseks osteti peahoone naabruses asunud suure aiaga maja, kust aga garnisoni komandant, ooberst Jacob Heinrich von Schwengelm välja kolima ei rutanud. Academia Gustavo-Carolina nõrk lüli oli enamiku ajast varjusurmas püsinud arstiteaduskond, kuhu alles 14. juulil 1698 tuli professoriks Laurentius (Lars Nilsson) Braun. Tema teadmised oma alal olid kuningriigis ühed parimatest ja 1687. aastal oli magister Braun saadetud neid

täiendama Saksa, Prantsuse, Madalmaade ja Inglismaa ülikoolidesse. Utrechtis kaitses ta 10. mail 1689 doktorikraadi ja pärast teenistust Rootsi sõjalaevadel ning õpetajatööd Kalmaris valiti Braun 1693. aasta kevadel professoriks Turu akadeemias. Nüüd oli Braun Academia Gustavo-Carolinas ning arstiteaduskonna käivitamine oli konsistooriumi arvates üks võtmeküsimusi, millest sõltus ülikooli tulevik. Anatoomia saali rajamiseks võeti Pärnus kasutusele osa teisest kroonu laohoonest, mis asus akadeemia sissepääsu vastas. Keskaegsete kontraforsside tõttu omapärase kuju järgi nime saanud Elevandiaidas oli ettevalmistusi alustatud juba enne kolimist ja anatoomikum taheti rajada Uppsala eeskuju järgi.

Hoolimata oluliselt avaramatest ruumidest oli selge, et kõik vajalikud rakendused ei mahtunud Pärnu akadeemias enam ühte hoonesse. Ametlikule trükkalile Brendekenile ehitati eluruumid akadeemiahoone lähedal ja trükikoda seati üles keldrikorrusel. Anatoomia saal paiknes peahoonest 20 meetri kaugusel ja botaanikaaia ala peahoone lõunaküljel. Lisaks leidus endise krahvilossi ümber veel hulganisti vaba ruumi, kuhu 1708. aastal kavandatigi uus suurem botaanikaaed. Peahoonele projekteeritud torni kavatseti paigutada teleskoop, kuid torni ehitus pidi jääma tulevikku. Ruumi ja võimalusi oli ülikooli uues asukohas piisavalt, kuid lisavahendeid polnud kuningas Karl XII valmis eraldama.

Suure konsistooriumi 25. augusti 1699 pärastlõunase sessiooni kõige tähtsamaks osalejaks oli kindralkuberner Erik Dahlberg. Tema kohale jõudes nihkus arutelu vajalikele vahenditele ja praktilistele teemadele, mis annavad aimu ülikooli varustatusest. Õppevahenditest olid puudu näiteks mikroskoop, vändaga õhupump (*antlia*) ning mõned matemaatika ja geomeetria õpetamiseks kasutatud vahendid. Krahv Dahlberg lubas kohe teha korraldused, et neid Madalmaadest hankida. Dahlbergi enese nõudmine müürida peahoone lõunafassaadile päikesekell täideti kellal oleva dateeringu järgi aastal 1707. Akadeemia päikesekell oli oluline ja sellest pidi saama uue ajastu märk kogu Pärnule. Koos tornikellade kasutuselevõtuga olid linnakiriku või raekoja kellad saanud aluseks kohalikule ajaarvamisele, sest ajavööndid ju puudusid ja igas asustatud punktis kehtiv aeg määrati autonoomselt.

Illustratsioon 3.
Lars Fleminghi projekti
fassaadijoonis

Faciata der Accade. mie zu Pernau wie Sie
von der Östlichen und der Stat seite
an zu- -sehen

Die ander Etage N B

Die Erste Etage N A

Revelle 11 Novemb 1695

Achtzig Reinländische Füße in Zehen getheilet.

Lars Flemming

Concordare Vidi

10 5 0 10 20 30 40 50 60 70 80

Paul von Gell

Akadeemia seina astronoomilisel päikesekellal allutati kellaaeg täpseimale standardile, mille järgi pidi edaspidi sätitama kellaosuteid nii raekojas (selle kellatorn püstitati 1707. aastal) kui ka kirikutornis. Samas oli mehaaniline tornikell jäänud staatuse sümboliks ja tornikella taheti paigutada ka astronoomiatorni, mille ehitus lükkus siiski järjest kaugemasse tulevikku.

2.2 Lootusrikas algus

Academia Gustavo-Carolina avamine Pärnus

Kolmandat korda avatav protestantlik akadeemia Liivimaal oli jõudnud seisu, kus edaspidi pidi kõik õnnestuma. Kui ilmnenuks uusi akadeemia tööd takistavaid põhjusi, riskinuks siinsed võimukandjad kaotada kuningliku majesteedi soosingut. Academia Gustavo-Carolina avaaktus peeti Pärnus 28. augustil 1699. Oma kõnes avaldas kindralkuberner ja ülikooli kantsler Dahlberg lootust, et Pärnu Akadeemia asupaik ei hirmuta enam eemale välismaalasi ega kohalikku õppivat noorsugu ja merd kaudu võib Pärnusse vedada kõike tööks vajalikku. 28. augustil oli rektoriaastat alustanud kõnekunsti ja poeetika (*eloquentiae et poeseos*) professor Michael Dau. Algus, mis oli ette valmistatud juba Tartus, oli igatahes võimas: filosoofiamagistriteks promoveeriti kümme kandidaati ja tähtsaimas teaduskonnas kaitsti 1. septembril 1699 doktoritöö. Esimene teoloogiaprofessor Olaus Moberg oli selleks koostanud väitekirja «Moraaliseadusest, evangeeliumist ja mõlema vahelisest erinevusest» («Legis Moralis, Evangelii, et utriusque Discriminis»).

Academia Pernaviensise professorite konfessionaalne hoiak oli tasakaalukas, sest tegutseti nii ortodoksse luterluse kui ka pietismi mõjuväljas. On iseloomulik, et ka ülikooli konsistooriumi suurel istungil 25. augustil 1699 hädavajalike õppevahendite hulgas ainsana nimetatud raamat, Roger Baconi kirjutiste kogumik «Matemaatika peegel» («Specula Mathematica»), polnud uuenduslik ega isegi uus. Kogumik 13. sajandi filosoofi töödest, mille avaldas Johann Combach 1614. aastal Marburgis, oli klassikaline teos, mis oli hinnatud nii Aristotelese poole hoidvate teoloogide kui ka eksperimentaalse teaduse viljelejate hulgas. Selle esiletõstmine viitab pigem suunale integreerida seniseid tõekspidamisi ja uut mõtteviisi, mitte uute horisontide avamisele.

Academia Pernaviensis alustas 11 professoriga, mis näitas, et suurte lootustega alustatud õppetegevuseks polnud siiski leitud senisest kuigi palju enam vahendeid ja pooled teaduskonnad olid õppejõududega komplekteeritud minimaalselt. Pärnus oli kolmandiku võrra vähem õppejõude kui näiteks siinsetele ülikoolidele paljuski eeskujuks olnud Rostocki ülikoolis. Rostocki teaduskonnad olid kõik vähemalt kolme professoriga ja juurateaduskonnas oli neid lausa kuus, kuid Pärnus olid just rakendusliku kallakuga juura- ja arstiteaduskonnad nõrgalt komplekteeritud. Põhja-Saksamaal väga populaarsete teaduskondade ainsad professorid lahkusid peagi ja ülikool hakkas vajuma samasse seisu, nagu see oli enne ületoomist. Põhjus polnud siiski ainult akadeemias: veidi enam kui viis kuud pärast avamist, 12. veebruaril 1700, toimus Saksi-Poola vägede üllatusrünnak Riia kindlustustele ja märtsis vallutasid Taani väed Tönningi kindluse Holstein-Gottorpis. Nii algas Põhjasõda (1700–1721) Rootsi vastu ja peagi avas Hispaania Pärilussõda (1701–1714) võitlustandrid kogu Lääne-Euroopas. Sõit Liivimaale mööda maanteid Kuramaa, Preisimaa, Poola ja Saksimaa kaudu, mis kõik olid liitunud Rootsi-vastase koalitsiooniga, tähendas paratamatult rindejoone ületamist. Vaid meretee Rootsi ja Läänemere idakalda vahel oli esimestel sõja-aastatel suhteliselt ohutu. Sõjaolukorras oli Eesti- ja Liivimaal seni töötanud vaid Academia Gustaviana Adolphiana, kuid selle tegutsemine Tallinnas 1657–1659 polnud mitmes mõttes tavapärane ega kandnud ka akadeemia silti. Nii oli Ülemereprovintside ülikool praktiliselt esimest korda töötamas sõjatingimustes.

Akadeemia alakomplekteerituse põhjustest

Juba esimese õppeaasta teisel semestril, 15. aprillil 1700, arutas Academia Gustavo-Carolina senat ohutuma asukoha leidmise küsimust. Kuu aega hiljem oli aga ratsaväekindral Otto Vellingk oma Ingeri- ja Liivimaa rügementidega Riia piiramisrõngast vabastanud ja esimene oht möödunud. Raamatukogu avati uuesti ja hakati ette valmistama botaanikaaia rajamist, kuid üha teravamalt tõusid esile olmeküsimused. Esiteks vähendasid toiduainete hulka vabaturul mobilisatsioon ja vajadus sõjaväge varustada, teiseks suurendasid korterikitsikust läbi Pärnu liikuvad uued rügemendid. Ka professorite palgad, mida oli makstud korrapäraselt isegi näljahäda ajal, ei jõudnud sõjaoludes enam akadeemia kassasse. Samal ajal kasutati akadeemia ruume nii varustuse,

laskemoona kui ka sõjaväe humalate ladustamiseks, sest ülikooli paigutamisega Pärnusse oli garnison jäänud ilma enamikust laopinnast. Samas oli Pärnu Riiale ja maaväele lähim kindlustatud sadam, mis tingis suure logistilise koormuse. Juunis toimus Saksimaa ja tema liitlaste uus pealetung Riiale, millest algas uus sõjapaanika, ja jälle rändasid arhiivi varjule *insignia academica*. Nii lõppes esimene õppeaasta Pärnus üsna lootusetu meeleoluga ning suur osa üliõpilasi ning õppejõude ei plaaninud suve lõpus enam naasta. Augustis uurisid ülikooli esindajad võimalust viia raamatukogu ja trükikoja sisustus Toompea lossi, kuid Eestimaa kuberner Axel Julius De la Gardie ei lubanud seda ruumipuudusele viidates.

Olmeküsimused esimesel õppeaastal

Sõda polnud 1700. aastal veel silmanähtavalt ohtlikus faasis. Sõja ühe algataja, Taani kuningriigi tegevus oli osutunud rahvusvaheliste kokkulepete rikkumiseks, mille garandid asusid konflikti lahendama. Madalmaad ja Inglismaa saatsid Läänemerele oma sõjalaevad ja Taani sõda naabrite vastu lõpetati veel augustis. Travendali rahuga kindlustasid rahuvalvajatest mereriigid kaubaliikluse jätkumise Läänemerel, mis kindlustas liiklemisolusid ja Läänemere sadamalinnade kaupmeeste majanduslikku võimekust. Septembri keskel olid Vene väed jõudnud Narva alla ja Saksi väed piirasid taas Riiat. Liivimaalastele oli olukord muutunud veelgi tõsisemaks ja selle pidi lahendama kuningas, keda tema kaasaegne filosoof ja ajaloolane Voltaire pidas suuremaks isegi Makedoonia Aleksandrist. Karl XII ei otsinud aga rahu ja oli sõja puhkedes tõotanud mitte lõpetada alanud sõda ilma vastast alistamata. Rahuvalvajate saatel Taanist tagasi tulnud ja suure laevastiku mobiliseerinud Karl XII tuli vägedega Pärnusse ning asus korraldama rünnakut, et purustada Saksi-Poola ja Vene väed. Kuninga maabumisel esitasid Pärnus kombekohase tervituse (serenaad, luulekava) akadeemia poolt vaid esimene teoloogiaprofessor Olaus Moberg koos ajalooprofessori Sven Cameeni ja kümnekonna tudengiga. Ülikoolilinnas 5.–22. oktoobril 1700 peatunud kuningas külastas ka akadeemiat, kus tuvastas õppejõudude deserteerumise ja andis korralduse, et kõik professorid ja ülikooli ametnikud, kellel polnud mõjuvat põhjust Pärnust lahkuda, asuksid viivitamata oma kohustusi täitma. Ametliku loaga oli ohtlikult haige abikaasa juurde Stockholmi sõitnud teoloogia-

Põhjasõda ning selle mõjud akadeemilisele elule

professor Laurentius Molin, kuid kokku olid Rootsi pagenud enam kui pooled õppejõududest. Paigale jäänud Mobergile ning Cameenile maksti välja palk, milleta sõjatingimustes hakkama saada oli ülimalt keeruline. Iga professori ülalpidamiseks eraldati küll kaks haritava maaga talupoega, kuid normaalset elujärge võimaldanud eraseminarid olid sõjatingimustes lõppenud. Veelgi tõsisemad raskused olid ülejäänud akadeemilisel perel ja ülikoolilt saamata palka ei korvanud ajutised abinõud. Pealegi kuulus ainuüksi Pärnu kodanikele linna privileegide osana kalastusõigus ning ülikooli juurde kuuluvate inimeste varustamiseks moodustas raad viiekümnest kalurist üksuse. Sõjaaegsed tingimused polnud kaugeltki kerged, kuid ülikooli suurimaks mureks jäi siiski õppetöö taaskäivitamine, mida kuningas oli nõudnud.

Karl XII oli suure osa Pärnus maabunud vägedega läinud Narva alla, kus ta lõi 19. novembril puruks küll Vene armee, kuid tsaar Peeter I oli enne lahingut põgenenud. 9. juulil 1701 juhtis kuningas Rootsi väe üle Daugava ja edasi tungiti Poola-Leedu aladele. 1701/2. õppeaasta alguseks olid vaenlased näiliselt löödud, kuid manööverdamine suurel territooriumil ei võimaldanud Rootsi väel ka Saksi ja Poola vägedele peale sundida otsustavat pealahingut. Peeter I kogus Venemaal uued väed ja 1702. aastast kahe kuninga poolehoidjate vahel jaotunud Poola-Leedu-Saksimaa koalitsioon jätkas samuti vastupanu. Sõjaohtu Pärnule ei peetud kuigi tõsiseks ja 1703. aastal saadeti võimsad suurtükid Pärnu garnisoni arsenalist Tartusse Peipsi flotilli kahuripraami relvastamiseks. Nimelt oli Rootsi kuningas Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa kaitset korraldades moodustanud flotillid Läänemere idaranniku suurematel järvedel – Peipsil ja Laadogal –, mille tagajärjel sai endisest ülikoolilinnast Tartust Peipsi laevastiku baas. Lahingutegevus Peipsil lõppes hoolimata paarist edukast hooajast flotilli hävitamise ja Tartu vallutamisega 1704. aastal. Tartu vallutamise järel ei kandunud sõjategevus siiski läänepoolsesse Eestisse, vaid koondus Narva alla. Ingerimaa pealinn langes veel 1704. aastal Vene vägede kätte ja pärast seda, kui Peeter I saatis Poola-Saksi sõjatandrile Vene abivägesid juhtima Ingerimaa ning Peipsi järve ümbruse vallutamist korraldanud Aleksander Menšikovi ja Boriss Šeremetjevi, sumbus pealetung Eesti- ja Liivimaale.

2.3 Akadeemia kohandamine sõjatingimustega

Sisuliselt oli 1701. aastast hakatud akadeemiat uuesti käivitama, mille käigus tuli leppida põhiliselt nelja lisatingimusega: 1) ruumide jagamine sõjaväega, 2) töötasude ebareeglipärane laekumine ja kitsad korteriolud, 3) üliõpilaste vähesus ning sellega seotud lisateenistuse nappus, 4) absoluutse monarhi määratud õppejõudude madal motivatsioon töötada sõja tingimustes. Üliõpilastest olid neli läinud sõjaväkke, kuid enamus lahkus kas sõjapaanika või õppejõudude pagemise tõttu. Kohe, kui õppetegevus soikus, kasvas surve kasutada endise garnisonilao renoveeritud ruume. Seda vajas sõjavägi Pärnu sadamasse toodud sõjavarustuse esmasel ladustamisel. Ülikoolihoone soklikorrus tundus koguni sobiv paik, kus hoida püssirohtu, sest nii trükikoda kui ka stipendiaatide ühistoitlustamine olid seiskunud ja «tõrvikutega polnud sinna kellelgi asja». Ladustamine toimus akadeemia kantslerist kindralkuberneri loal ja näiteks ülakorrusel konsistooriumi kasutusse antud ruumis hoiti humalaid. Rootsist saabunud relvade või varustuse jaoks nõudis komandant veel teaduskondade tubade või isegi auditooriumide vabastamist, mille vastu ülikoolis tegutsevad õppejõud küll ägedalt võitlesid, kuid selle takistamiseks tuli ruume piisava koormusega kasutada. Suhted sõjaväelastega polnud akadeemilisel perel kuigi head, sest jagada tuli toidu- ja ruumiressursse.

Akadeemia suhted sõjaväelastega

Oludest hoolimata tuli täita kuninga käske ning esimesena ilmus 1700. aasta lõpus Tallinnast tagasi Pärnusse loogika ja metafüüsika professor Daniel Sarcovius. Seetõttu tõusis kohe tüli raega, sest professorile linnakooli õppejõudude majas eraldatud ruumid olid vahepeal antud oma rügemendiga Pärnusse paigutatud Henrik Gotthard Buddenbrockile. Akadeemia õppejõudude korterid olid aga kuningliku privileegiga kaitstud ja oma perega tänavale jäänud professor Sarcovius hakkas koostama teravaid proteste, mida pidi lahendama raad. Detsembris oli professoreid kolm ja sellega taas valimisõiguse saanud nõukogu (*tres faciunt collegium*) valis uueks rektoriks Olaus Mobergi. 1701. aasta alguses saabus Hiiumaalt tagasi professor Michael Dau, kes maksmata palga tõttu oli kolinud kostiliseks ühte sealsesse pastoraati, kus sama raha eest, mis kulus Pärnus ära kaheksa päevaga, sai elada kuus nädalat. Juba esimesel konsistooriumi istungil 1701. aasta alguses

arutati õppetöö taastamise võimalusi ja rektor tegi üleskutse alustada loengutega, kuid Laiusel välilaagris talvitav kuningas polnud esialgu veel otsustanud oma kohustusi eiranud professorite saatust. Noorsoo harimisest kõrvalehoidmise süüteos said kuningalt lõpuks 25. mai otsusega armu kaks professorit, vallandati viis ja ülejäänuile avanes kindralkuberneri eestkostel võimalus oma tööga jätkata. 10. juunil 1701 jõudis ülikoolini kuninga otsus deserteerumises süüdistatud õppejõudude asendamise kohta, kuid ametisse määratud meditsiini- ja matemaatikaprofessorid – Jönköpingi maakonnaarst Andreas Lundelius ja Uppsalas magistrikraadi omandanud astronoom Samuel Krook – teatasid suvel oma haigestumisest ega jõudnudki Pärnusse. Üldiselt polnud kuninga määratud viis uut professorit akadeemilises maailmas tunnustatud, sest nad alles tõusid sellele tasandile. Tugevalt oli esindatud Uppsala ülikooli ida- ja klassikaliste keelte õpetamise traditsioon, sest professoritena alustasid Pärnus Uppsala keeleprofessori Jonas Palmroothi latinistist vend Andreas Nicolai Palmrooth ja äsja Uppsalas magistrikraadi kaitsnud Erik Fahlenius, kes oli juba üliõpilasena osalenud J. Palmroothi ettevalmistatud dispuutides (vt ptk 3.10). Stockholmist oli leitud puuduv juuraprofessor ning seni notari ja advokaadina praktiseerinud Samuel Auseen võis sügisest hakata sedagi teaduskonda taastama.

Akadeemia egiidi all ilmus 1701. aastal kõige mahukam Pärnus trükitud 207 akadeemilisest trükisest, professor Michael Dau teos «Kommete peegel» («Sitten-Spiegel»). Autori nimi puudus tiitellehelt ilmselt põhjusel, et selles toetuti toonases saksa keeleruumis autoriteetsete pietistide Philipp Jacob Speneri ja Christian Thomasiuse seisukohtadele, mis Rootsi riigis olid tunnistatud kahjulikeks. Kuigi teose sõnum polnud meelepärane superintendendile ega usu- ja filosoofiateaduskonna ortodoksidest professoritele, oli akadeemiline vabadus see, mis võimaldas raamatu avaldada. Nii hoidis akadeemia 1701. aastalgi lahti kanalit haritlasteni ja saksakeelsele auditooriumile oli mõtet suunata eeskätt Saksamaa akadeemilise traditsiooniga kooskõlas olevaid teoseid.

Pärast kahte semestrit õppetööd ja kaks semestrit kestnud pausi alustas akadeemia 1701/02. õppeaastal õppetööd kolme teaduskonnaga. Juuraprofessori koht andis võimaluse koolitada ametnikke, mis

Sitten-Spiegel

Bey deſſen fleiſſiger Beſchauung ein jeder deme es ein rechter Ernſt iſt/ erkennen kann ob er und andere Menſchen ein Thiriſches oder Vernünfftiges/ oder Chriſtliches Leben führen

In Fragen und Antworten geſtellet.

PERNAU/
Gedruckt bey Johan Brendeken/
Königl. Acad. Buchdr.

tõotas kasvatada üliõpilaste arvu. Endiselt oli probleemiks aga meditsiiniprofessori puudumine, kuid olemas oli tugev kandidaat, keda kuningas rakendas välilaagris. Tööpostilt lahkumise eest vabastatud Laurentius Braun soovis väga senisel kohal jätkata ja saatis Kuramaalt palvekirju sooviga saada tööle akadeemiasse. Samasisuliste palvetega esines kuninga ees ka ülikool. Akadeemia taaskäivitamine tähendas ka seda, et uuesti tuli hakata rajama botaanikaaeda. Taas arutati rohuaiameistri ja sulase palkamist. Samuti tuli tihendada katust, mida polnud ilmselt uuesti plaanitud katta enne torni valmisehitamist. Sellel puudusid vihmaveerennid ja katuse läbisadamine oli rikkunud juba lagesid. Ülikooli suur auditoorium tühjendati 1701. aastal sõjamoonast, oktoobris hakati raamatuid välja panema ja raamatukogu ruume kütma ning õppetöö võis jätkuda. Kokkuvõttes oli suurte lootustega Pärnus avatud ülikoolil tekkinud sõja tõttu rohkesti olmeprobleeme, kuid selle olukord oli siiski kindlam kui eelmiste sõdade ajal otse sõjapiirkonda jäänud Tartus.

Illustratsioon 4. Michael Dau, Kommete peegel. Pärnu 1701

Sõda Liivimaal polnud lõppenud ja vähemalt uutele õppejõududele polnud selline töö esimene valik, mida absoluutne monarh oma määramistes ei arvestanud. 8. märtsil 1703 oli usuteaduskonna kolmandaks professoriks nimetatud Strängnäsi gümnaasiumi rektor Ingemund Bröms. Filosoofiamagistrile avanes aga võimalus minna Turus ja Uppsalas õppinud Samuel Åkerhielmi tuutorina Oxfordi. Pärnu ülikool seda lubada ei tahtnud ja viitas kahe õppejõu puudumisele. Kuid Bröms läks parun Åkerhielmi pojaga Inglismaale ja asja klaaris paruni naisevend, riigisekretär Olof Hermelin (Skragge), kes oli varem ise Academia Gustavo-Carolinas professor olnud. 1704. aastal kuivas kokku ka kõrgharidust sissejuhatava filosoofiateaduskonna õppejõudude koosseis: aprillis surid ajalooprofessor Sjöberg ja professor Sarcovius ning lisaks määras kuningas sügisel Pärnu linna justiitsbürgermeistriks kõnekunsti ja poeesia professori Dau. Filosoofiateaduskond töötas kuni 1705. aastani vaid kahe professoriga ja sama vähe oli neid ka tähtsaimas teaduskonnas: 1705. aasta märtsis suri esimene teoloogiaprofessor Olaus Moberg ja põhiraskus langes teisele professorile Johannes Folcherile. Kolmandat teoloogiaprofessorit asendanud Nicolaus Olai Bergius ei saanud täie jõuga panustada, sest täitis samal ajal Liivimaa superintendendi ja Pärnu Nikolai kiriku

ülempastori kohustusi. Esiteks oli ta üle koormatud ja teiseks tegeles parajasti oma kvalifikatsiooni tõstmisega. 1704. aastal anti Brömsile lõpuks korraldus Oxfordist oma tööpostile naasta ja augustis 1705 asus kolmas professor oma kohuseid täitma.

Üliõpilaste arv ei olnud samuti kasvanud, vaid vähenenud. Ülikooli atraktiivsus oli ilmselt madal ja võib arvata, et löögi sellele oli andnud nii õppejõudude vähesus kui ka nende kogemuste nappus. Kõige vähem tudengeid astus akadeemiasse just aastatel 1704–1705 (vt lk 132). Bröms kirjutas 1705. aastal Uppsalasse, et üliõpilasi oli seitse – ühe võrra vähem kui õppejõude. Professorid, kelle keskvõim Pärnusse saatis, polnud ilmselt kuigi pühendunud ja kujutasid siinseid olusid lootusetutena. Raskustele otsiti akadeemias pigem väliseid põhjusi ja Liivimaa superintendent Bergius oli nagu tema eelkäija Fischergi taas tõstatanud akadeemia üleviimise rahvarikkamasse Riiga. Seda kuningas siiski kaaluma ei asunud ja 1704. aastal Lidzbark Warmińskis talvitunud kuninga jutule Bergius ei pääsenud.

2.4 Professorikohtade täitmine

Arvestatava üliõpilaskontingendi leidmist takistas arstiteaduskonna puudumine. Selle taaskäivitamise teel seisis Karl XII otsus meditsiiniprofessor Brauni vabastamise kohta, sest Kuramaa sõjaleeri saadetud endisele professorile ei leitud väärilist asendajat. Braun ja akadeemia töötasid selle nimel, et arstiteaduskonna ainus professor tema töökohalt põgenemises rehabiliteerida ja taas Pärnus ametisse panna. Ka kuningas soostus lõpuks sellega, kui Braunile leitaks sõjaväes asendaja, ja 1705. aasta oktoobris kinnitati Laurentius Braun Pärnus ametisse. Lõpuks oli rakendunud neljas teaduskond ja soodne oli ka poliitiline olukord: Rootsi väed olid 1706. ja 1707. aastal edukad Poola ja Saksimaa aladele kandunud sõjategevuses ja 1705. aastal sumbunud Vene vägede sõjategevus Ida-Eestis polnud aktiviseerunud.

Arstiteaduskonna puudumine

Kas siis sõjatingimuste või ebaõnnestunud valikute tõttu oli Pärnusse saadetud õppejõude, kes ei köitnud oma professoriametis üliõpilasi. Sellised oli Academia Gustavo-Carolina raskeid aegu markeerinud varemgi ja superintendent Johann Fischer oli juba enne akadeemia rajamist korranud, et vaid head professorid toovad auditooriumi-

desse tudengeid ja vastasel korral «jääb akadeemia ka tundmatuks ja oodatavat kasu on sealt raske loota». Juba kuulsaks saanud professoreid polnud nappuses töötaval akadeemial võimalik kutsuda ja piirduda tuli Rootsi alamatega. Kuid ka limiteeritud võimaluste korral oli õnnestumisi ja 1705. aastast täiendatud õppejõudude koosseisus tuleks nimetada kahte, kelle karjäär jätkus hiljem Lundi ülikoolis. Esmalt loogika ja metafüüsika professori ning seejärel ajalooprofessorina töötanud Carl Schulten, kes oli samamoodi Uppsala keeleprofessori Johannes Palmroothi õpilane, nagu moraali ja poliitika või idakeelte ja kreeka keele professorid. Schulten sai tuntuks rabinistlike tekstide uurimisega ning Pärnus esitas ta oma inauguratsiooniloengu heebrea keeles. Kõige lähemal professoriastmele oli uutest õppejõududest olnud varem veel astronoom ja matemaatik Conrad Quensel, kes 18aastasena oli saanud magistriks ja kaheksa aastat hiljem (1702) adjunktiks Turu akadeemia filosoofiateaduskonnas. Quenseli produktsioonist moodustasid suure osa tema koostatud kalendrid ja sealjuures ei saanud Pärnus nii kvestori kui ka matemaatika ja astronoomia professori ülesandeid täitnud Conrad Quensel oma erialaga kuigi efektiivselt tegeleda. Esiteks ei leitud 1705. aastal üles pikksilma, mille oli juba Tartus hankinud professor Sven Dimberg. Ka vaatlustorni polnud veel ehitatud ja uus pikksilm ning astrolaab jäid Riia raamatukaupmehelt 1707. aastal ostmata ilmselt rahapuudusel. Järgmisel aastal palus professor Quensel rektoril eraldada 16 hõbetaalrit proportsioonisirkli ostuks ja nimetas otse, et akadeemias on vajalike instrumentide valik liiga väike. Võimalik, et paremate uurimistingimuste olemasolul ja Academia Gustavo-Carolina aktiivse tegutsemisaja kestes oleks planeetide liikumise ajakohaseimad teooriad jõudnud Rootsi avalikkuse ette juba Pärnust. Siin tegeles ta aktiivselt kalendritega, mis samuti sulandus õppeprotsessi (vt ptk 3.5), ning pealegi nimetas kuningas Karl XII, kes oli 1700. aastal alustanud kalendrireformiga, Quenseli 1705. aastal ka kalendrite tsensoriks Ülemereprovintsides.

Braun, Quensel, Schulten, Nicolaus Wiraeus ja kuramaalane Jacob Wilde täitsid Liivimaa ülikoolile raskel ajal vakantsed professorikohad, millele järgneski tõus. Aastatel 1706–1707 kasvas üliõpilaste arv oluliselt ja 1706. aasta juulis Pärnusse õppima tulnud rootslane Benedictus (Bengt) Morin meenutas, et siin elati rahus ja kõlbluses

ning üliõpilasi oli arvukalt. 1707. aastal hakati akadeemiahoone katuse ja ruumide remonti ette valmistama ning 1708. aastal võttis professor Braun üles botaanikaaia laiendamise teema. Komandant Schwengelmi maja ümbritsenud aeda pidas Braun liiga väikeseks ja võimalik, et Pärnu garnisoni- ja linnaarstina lootis ta aiast lisa ka ravimtaimede varudele. Sõdurite kaasabil kavatses ta kujundada ümber akadeemiahoone ja linnavalli vahelise veelgi suurema ala, kus seni oli olnud suurtükiväelaste harjutusala. Samuti oli Braun hakanud anatoomikumi tööle rakendama ja 1709. aasta oktoobris jõuti Elevandiaidas avalike – st avalikult välja kuulutatud ja ka linnakodanikele avatud – lahkamisteni. Aprillis 1709 sooritasid suure eksami viis magistrikandidaati ja kahtlemata oli ülikool tõusuteel. Seda isegi üldise puuduse tingimustes, mille oli põhjustanud niigi kõrge viljahinna veelgi kõrgemale tõstnud ikaldus 1708. aastal ja erakordselt külm ning lumerohke talv 1708/1709. aastal. Samal ajal liikus Poolas täieliku võidu saavutanud Karl XII sõjaväega Venemaale ja sisendati lootust, et peagi on saabumas sõja võidukas finaal.

2.5 Pietismi ja ortodoksia vastasseis

Akadeemia suurimaks ideoloogiliseks väljakutseks oli jäänud vastuolu Rootsi ametliku riigiusu luterluse ja pietismi vahel, mis oli levinud eeskätt saksa keeleruumis. Murrang selle sallimises toimus 1699. aastal, kui Johann Fischer (ill. 1), kelle pietismi peaideoloogid olid nimetanud lausa «Liivimaa uueks apostliks», loobus superintendendi ametipostist. Sellele otsisid kirikuvõimud juba konkordiaraamatu kõiki klausleid täitvat vaimulikku. Liivimaa kirikujuhiks ja akadeemia prokantsleriks sai varem ortodoksse luterluse eest võidelnud rootslane Jacobus Langius (Lang). Tema oli siiski jõudnud leppida pietistidega ja ajas pigem tasakaalustatud poliitikat, kuid lahkus peagi Eestimaale, kus sai piiskopikoha. Okupeeritud Ingerimaa superintendendi ametist 4. juulil 1701 Liivimaa uueks kindralsuperintendendiks määratud Nicolaus (Nils Olai) Bergius oli see, kes hakkas Eesti- ja Liivimaal rangelt valvama ortodoksse luterluse reeglite täitmise üle. Seda tegi ta innukalt kogu oma ametiaja, kuigi oli varem olnud ise pietistidega seotud ja kandis edasi ka mitmeid Johann Fischeri seisukohti.

Võitlus pietistide vastu oli sisepoliitiliselt oluline, sest liikumine levis ka Rootsi emamaal ja selles nägid ohtu kiriku ühtsusele nii absolutistliku kuninga lähikond kui kirikuvõimud. Karlskronas olid kaks Halles õppinud tudengit 1700. aastal alustanud pietistlikku äratustööd ja poolehoidjaid leidis uus liikumine nii Göteborgis, Kalmaris kui ka Umeås. Rootsi pietistide suurimaks keskuseks kujunes Stockholm. Usuliikumine ise oli Halle Pedagoogiumi professori ja usuliikumise ühe eestvedaja August Hermann Francke (1663–1727) mõju all suunatud eeskätt sotsiaaltööle ja sisemistele reformidele. Teenistujate, lihtrahva ja kleeruse hulgas toetust leidnud liikumine ei rajanud luterliku riigikiriku kõrval uusi kogudusi, vaid püüdis muuta selle vaimulikku praktikat, sest pidas põhjendamatuks kõiki kirikurituaale, mis ei toetunud otseselt Piibli eeskujudele või olid muutunud formaalseteks.

Liivimaa saksa kultuuriruumis ja pietismi levik siin

Pärnu pietistide ridu täiendas 1701. aastal Kalmari kõrgema kooli lektorikohalt kuninga korraldusega teoloogiaprofessoriks tõstetud litsentsiaat Johann Folcher, kes oli õppinud Giesseni akadeemias ja kandis saksa traditsiooni. 18. sajandi algusaastatel polnud pietismi küsimus veel nii terav kui esimese kümnendi keskel. Sealtmaalt hakkas keskvõim ära kasutama igat võimalust vaigistamaks kriitilist hoiakut riigikiriku vastu, mis kohati oli muutunud juba radikaalseks. Eeskätt akadeemiliste dispuutide tasandil püsinud ideoloogiline vastasseis paisus Pärnu akadeemia usuteaduskonnas otseseks võitluseks 1708. aasta alguses. Eelneval aastal tähtsaima teaduskonna juhtivaks õppejõuks (*professor primarius*) nimetatud Johann Folcher oli asunud avalikult kritiseerima teise ja kolmanda professori kombeid. Teda omakorda oli asunud teoloogiliste argumentidega ründama konkordiaraamatule toetuv usuteaduskonna teine professor Ingemund Bröms, kes oli 1707. aasta lõpus alustanud oma rektoriaega. Brömsi toetas 1707. aastal järgmiseks Liivimaa kindralsuperintendendiks tõstetud Gabriel Skragge, kes oli 1700. aastal olnud üks põgenenud professoritest ja pidanud seetõttu loovutama oma koha Folcherile. Pummeldajana iseloomustatud Skragge toetus isiklikku vagadust puudutavas tülis võis tunduda kahemõtteline. Vastasseisu ei suutnud lahendada akadeemia ega ülemkonsistoorium, sest Folcher ei allunud tema enda osalusel tegutseva organi autoriteedile, nimetades konsistooriumi survemeetodeid türanniaks ja südametunnistuse sundimiseks. Kevadel 1708 kaebas konsistoorium kuningale ja sai kinnituse, et nende hulgas, kes

peaksid hoolt kandma usuõpetuse puhtuse eest, ei tohi olla ebaõige usutunnistusega isikuid. Konsistooriumile ei piisanud usutüli lahendamiseks ka kuninga volitustest ning õigust tuli otsida Stockholmi kohtust, kus lahenduseni jõuti alles kümme aastat hiljem. Academia Gustavo-Carolina õpikeskkonda see kaasus ei parandanud ja pigem hoogustus kirjutatud reeglite tsiteerimine koos seniste vabaduste piiramisega. Usuteaduskonna akadeemiline õpirahu oli rikutud ja ilmselt muutus ebapopulaarseks ka alakoormusega õppetöö. Pietismi mahasurumisega kõrvaldati ka Pärnumaa praost Salomo Heinrich Vestring ajutiselt ametist. Vestring tõlkis sel ajal koos teiste lingvistidega maakeelset vaimulikku kirjandust ja repressioonid Pärnu Jaani koguduse pastori vastu puudutasid ilmselt heatasemeliste professorite ümber koondunud lingvistide kogukonda.

Illustratsioon 5. Conrad Quensel, Academia Gustavo-Carolina matemaatika ja astronoomia professor

Üliõpilased hakkasid taas laiali minema. 1708. aastal lahkus usuteaduskonnast isegi testimooniumi ehk iseloomustust välja võtmata kohalik teoloogiaüliõpilane, Sanga abimõisa rentniku poeg Johann Joachim Peper. Teoloogia asemel alustas Peper Leipzigis juuraõpinguid ja tegi hiljem sellel alal karjääri. Kohalikest üliõpilastest lahkus Pärnust bürgermeister Samuel Christian Heno poeg Martin Johann, kes oli pikalt õppinud filosoofiateaduskonnas. Heno tuli kodulinna tagasi pärast õpinguid Leidenis, juba meditsiinidoktorina. 1709. aasta sügisel sõitsid professorid Folcher ja Bröms Stockholmi oma protsessi edasi viima ja kahekordse vakantsiga usuteaduskond ei saanud kuigi tõhusalt edasi töötada. Pärnusse oli jäänud vaid kolmas professor Wiraeus ja lõpuks ei saabunudki tema kaks kolleegi Liivimaale tagasi. Bröms läks 1709. aastal professoriks Turu akadeemiasse ja Folcheri kohtuasi leidis lahenduse alles 28. juulil 1710. Siis formuleeritud otsusega tunnistati 57 süüdistust saanud Folcher süüdi 24 punktis ja professoril keelati õpetamine, kuni ta avalikult ei tagane oma «hereetilistest» väljaütlemistest.

Kokkuvõttes ei suutnud akadeemia usuteadlaste kompromissitu kokkupõrge peatada pietismi levikut, kuid nihutas selle läbilöögi Liivimaal 1730. aastatesse. Sellega koos nihkusid edasi ka koolivõrgu ja sotsiaaltöö tõhustamine, mis käisid pietistliku liikumisega 18. sajandil reeglina kaasas. Ortodoksse luterluse ja pietismi vastuolude lahendamine akadeemilisel tasandil tugevdas samal ajal vastavat argumentatsiooni ja leidis järgnevatel aastakümnetel samuti kasutamist.

Svedorum Rex

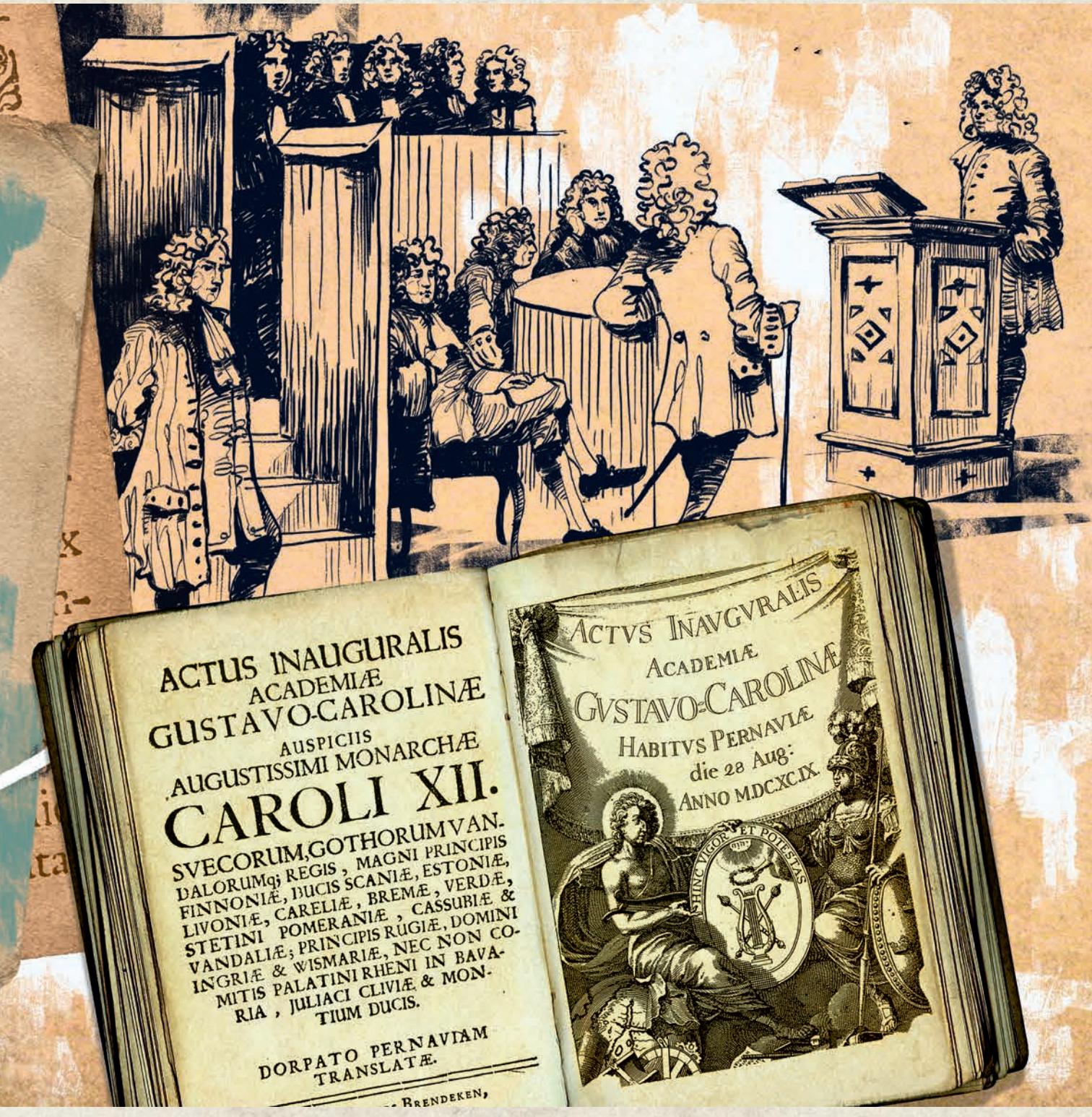

TEADUS PÄRNU AKADEEMIAS

ACADEMIA
GUSTAVO-CAROLINA

3. Õppe- ja teadustöö Pärnu akadeemias

3.1 Uute suundade tulek

Käesolev osa jaguneb kaheks suureks alapeatükiks: üldine ülevaade teadustöö põhisuundadest Pärnu akadeemias ja ülevaade akadeemia säilinud disputatsioonidest

Pärnu akadeemiat saame lugeda eelkõige õppeasutuseks, kus tuli järgida riigi ja kiriku heaks kiidetud põhimõtteid, õpetades ametlikult tunnustatud käsitluste järgi, mida nimetati ülikooli põhikirjas ning igaaastastes loenguprogrammides. Kuigi tunnustatud käsitlused ei esindanud alati teaduse viimast sõna, tutvustati uusi teaduslikke seisukohti loengutes ning uurimistöödes, rakendades filosofeerimisvabaduse (*libertas philosophandi*) printsiipi, milles peeti ülimaks seaduseks lähtuda igas küsimuses poolt- ja vastuargumentidest. Korraga olid kasutusel uued ja vanad õpikud, mis väljendasid mõnikord üsna vastukäivaid seisukohti. Seetõttu valitses akadeemia õppe- ja teadustöös eklektiline lähenemine, mis sidus erinevate koolkondade vaateid.

Petrus Ramus (1515–1572)

Prantsuse humanismiaja loogika ja retoorika uuendaja ning haridusideoloog Petrus Ramus (Pierre de la Ramée, ill. 6) sündis Pikardia talupoja peres, õppis ning töötas peamiselt Pariisis ja tapeti protestandina Pärtliöö veretöö käigus. Euroopa kõrgemates koolides valitses üle poole sajandi tema põhimõtetest lähtuv ramistlik õpetamismeetod, mis taandas esitatava aine nappidele põhiskeemidele ja reeglitele. Ramism oli vastu metafüüsikale ja aristotelismile, mida viljeldi skolastilises vormis keerukate tõestuskäikudega.

Küsimus 6: miks võib suurt osa Pärnu akadeemias kasutatud aluskäsitlusi pidada eklektiliseks? Mis on selle põhjused?

Pärnu akadeemias oli ramism ametliku õpetusena asendatud uuenenud aristotelismi ja kartesianismiga, ent ramistlik haridusideoloogia elas edasi skemaatilises dispuuditrükises ja populaarsetes üldkäsitlustes nagu universaalõpetlase Johann Heinrich Alstedi 1630. aastal avaldatud entsüklopeedia.

17. sajand oli Euroopas suurte meditsiini-, reaal- ja loodusteaduslike avastuste aeg, mis tõi hiljem kaasa ratsionalistliku maailmapildi, filosoofia emantsipeerumise teoloogiast ja loodusteaduste eraldumise filosoofiast. 18. sajandi esimestesse kümnenditesse jääb uute arusaamade juurdumine ja lõplik pööre toimub sajandi teises pooles. Pärnu akadeemia õppejõudude kasvulava ning õppetöö ja teaduse suunaja oli Uppsala ülikool, kus 17. sajandi 60. ja 80. aastatel oli mitmeid konflikte teoloogia ja loodusfilosoofia vahel. 18. sajandi alguseks oldi nii Uppsalas kui ka Pärnus loobutud ramismist ja aristotelismist ning tunnustati Descartes'i loodusfilosoofiat, ent tuli hoiduda vastuoludest teoloogiaga, mis tulenesid näiteks Descartes'i mehhanistliku maailmapildi õpetusest.

Illustratsioon 6. Petrus Ramus Nicolaus Reusneri teoses

Eesti teadusloolane Arvo Tering on käsitlenud loodusteadusi oluliselt muutnud autorite ideede Eestisse jõudmist ja näidanud, et Pärnu akadeemia trükised peegeldavad uut teaduslikku maailmapilti. Selles valitses loodusteaduslik mõtteviis ja empirism, mis rajas teadmised kogemuslikule alusele. Teadmiste saamise põhimeetod oli induktsioon, järeldamine üksikfaktidest üldisele liikudes. Hinnati kvantitatiivset lähenemist: matemaatilisi arvutusi, mõõtmisi ja eksperimente. Teisalt oli oluline Descartes'ist lähtuv ratsionalism, mis seadis arutlusmeetodis esikohale põhiteesidest lähtuva deduktsiooni, mida kasutati ju ka ramistlikus loogikas. Mõlemat lähenemist sai ka kombineerida.

René Descartes (1596–1650)

René Descartes (Renatus Cartesius, ill. 7) sündis Prantsusmaal La Haye's. Pärast matemaatika ja õigusteaduse õpinguid tegutses ta peamiselt Madalmaades ja Pariisis. Ta uuendas põhjalikult matemaatikat (oli analüütilise geomeetria looja, võttis kasutusele koordinaatide süsteemi ja arvude ruutude tähistused) ja filosoofiat. Tema filosoofias oli esikohal süsteemne ratsionalistlik lähenemine, Jumala rolli nägi ta vaid loomisaktis. Kartesianism sai ratsionalistliku valgustusfilosoofia aluseks, Descartes'i hakati austavalt nimetama filosoofiks (varem viidati nii Platonile või Aristotelesele).

Kuninganna Kristiina kutsel saabus Descartes 1649. aastal Stockholmi, kus ta jagas oma teadmisi, tegi muuhulgas katseid baromeetriga ja püüdis ennustada ilma õhurõhu järgi. 1650. aastal ta haigestus ja suri.

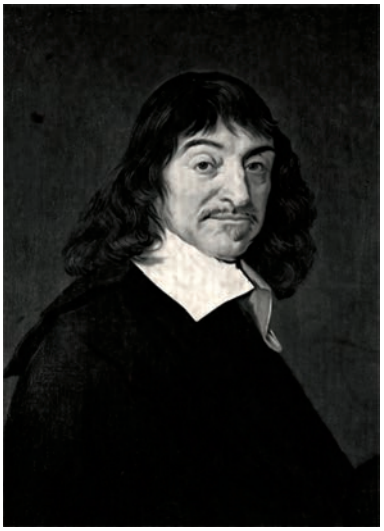

Illustratsioon 7.
René Descartes
Frans Halsi portreel

Uus arusaam maailmast oli materialistlik-mehhanistlik: maailma nähti suure masinana, mis funktsioneerib oma seaduspärade järgi, ning loobuti vanemast, aristotellikust teleoloogilisest süsteemist, milles keskenduti iga üksiku asja ja nähtuse eesmärgile. Pärnus tunti ka Isaac Newtoni avastusi, kes selgitas gravitatsiooniseaduse põhjal taevakehade liikumist ja näitas, et tegemist on sama nähtusega, mida maale langevate kehade puhul uuris Galileo Galilei (ill. 8). Ent nii Newton (kes tegeles ka piiblitõlgendamisega) kui ka Descartes uskusid sügavalt Jumalasse kui maailma loojasse ja suunajasse, nad ei näinud konflikti oma teaduslike seisukohtade ja usu vahel. Samuti tegeles Newton intensiivselt ka alkeemiaga, millest kasvas välja tänapäeva keemia.

Galileo Galilei sündis Pisas ja suri pagenduses olles Firenze lähistel. Hauamonumendil osutatakse Galilei tähtsaimatele panustele teadustesse: enda konstrueeritud teleskoobi abil tehtud vaatlustele, mis aitasid uuendada Koperniku heliotsentristlikku maailmapilti ja arusaama Päikesesüsteemist. Galilei uuris ka raskusjõudu, vaakumit ja õhutakistust.

Galileo Galilei
(1564–1642)

Teleskoobi leiutamine oli toonud kaasa parema arusaama planeetide ja tähtede liikumisest ja olemusest. Pärnus lisandus Aristotelese-Ptolemaiose geotsentrilisele maailmapildile põhiliselt heliotsentristlik, mis lähtus Galilei ja poola astronoomi Nicolaus (Mikołaj) Koperniku (1473–1543) seisukohtadest. Taevakehade liikumise arvutamisel kasutati Koperniku mudelit toetanud ja edasi arendanud saksa astronoomi Johannes Kepleri (1571–1630) arvutusi, ent selle kõrval toetuti ka taani astronoomi, geo-heliotsentrilist mudelit toetanud Tycho Brahe (1546–1601) arvutustele (vt ptk 3.5). Pärnus kirjutatud astronoomiaalased teadustööd ei toetunud siiski katsetele, vaid piirdusid praktiliste teemadega nagu kalendrite koostamine ja varjutuste arvutamine,

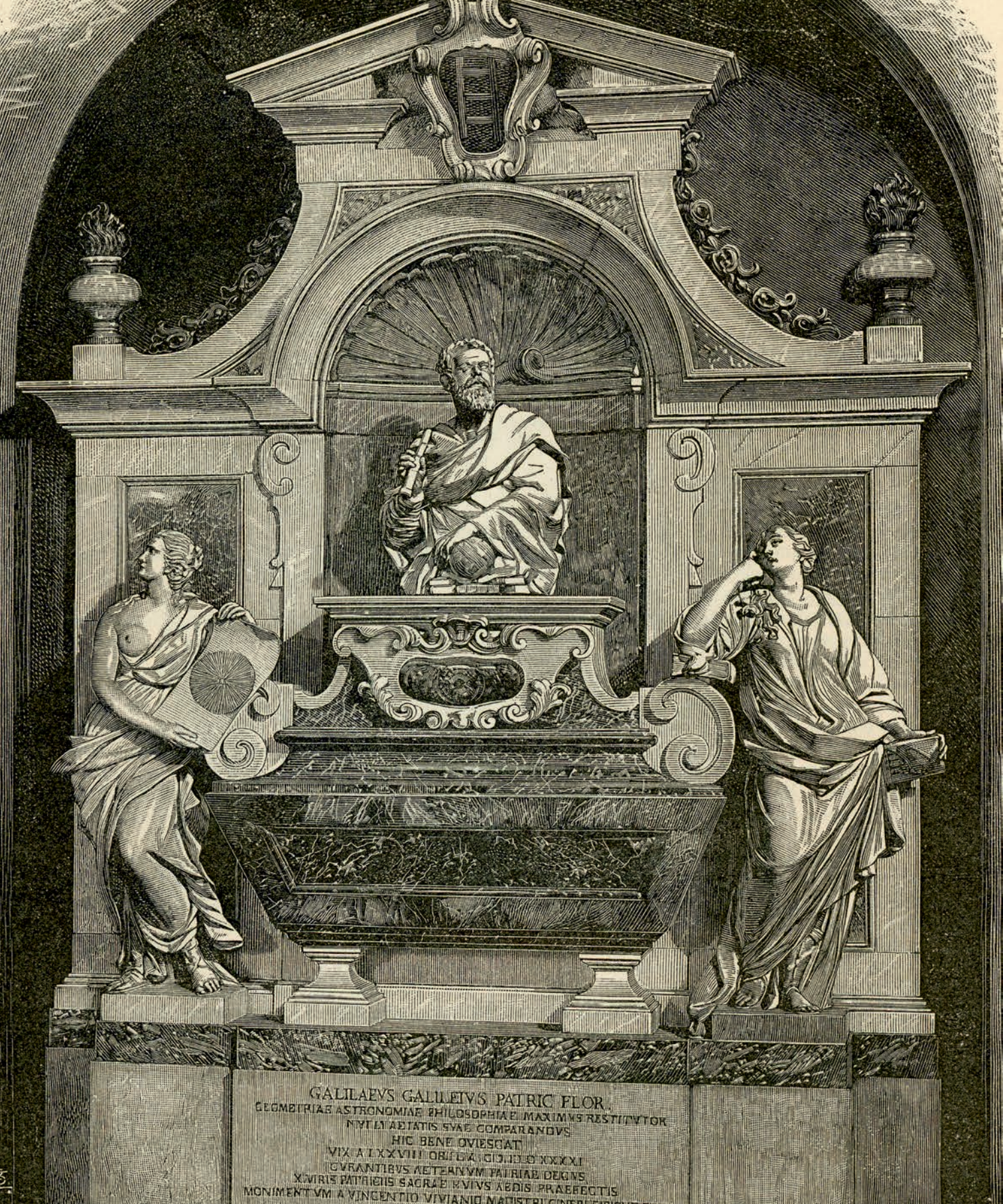
GALILAEVS GALILEIVS PATRIC FLOR.
GEOMETRIAE ASTRONOMIAE PHILOSOPHIAE MAXIMVS RESTITVTOR
NVLLI AETATIS SVAE COMPARANDVS
HIC BENE QVIESCAT
VIX A LXXVIII OBIIT A CIↃIↃLO XXXXI
CVRANTIBVS AETERNVM PATRIAE DECVS
XVIRIS PATRICIIS SACRAE HVIVS AEDIS PRAEFECTIS
MONIMENTVM A VINCENTIO VIVIANIO MAGISTRI

sest observatooriumit rajada ja astronoomilisi instrumente hankida ei õnnestunud. Loodusteaduste uute suundade seas oli tähtsal kohal ka füüsika: Pärnus tunti nii itaalia füüsiku, Galilei õpilase ja baromeetri leiutaja Evangelista Torricelli (1608–1647) kui ka inglise-iiri päritolu loodusteadlase, tänapäeva keemia eelkäija ja gaaside ruumala ja rõhu suhte avastaja Robert Boyle'i (1627–1691) uurimusi (ptk 3.6).

Illustratsioon 8. Galileo Galilei hauamonument Firenze Santa Croce kirikus

Uus maailmapilt võidutses ka arstiteaduses, kus autoriteeti hakkasid kaotama antiikaja autorid: Aristotelese füsioloogia ning kreeka arstiteadlaste Hippokratese ja Galenose uurimused. Toetuti pigem uutele arusaamadele anatoomiast ja füsioloogiast. Eriti oluline oli inglise arstiteadlase William Harvey (1578–1657) uus vereringekäsitlus ning itaalia anatoomi ja loodusteadlase Marcello Malpighi (1628–1694) avastatud kapillaarid. Oluliselt oli muutunud ka arusaam lümfiteedest ja inimese loote arengust. Füsioloogia käsitlemisel valitses kaks suunda. Üks oli Descartes'i ideedest mõjutatud mehhanistlik suund, mis nägi elusolendeid omalaadsete masinatena, mis reageerivad füüsilistele stiimulitele. Teine, iatrokeemiline suund arendas edasi Šveitsi loodusteadlase ja alkeemiku Paracelsuse (1493–1541) ideid keha algelementidest. Iatrokeemiline suund seostus ka farmaatsia arenguga: seda esindasid inglise anatoom, neuroloogia ja psühhiaatria arendaja Thomas Willis (1621–1675) ja Johann Helfrich Jüncken (1648–1726) (mõlema töid tunti hästi ka Pärnus). Pärnu teadlasi huvitas samuti hoogsalt arenev psühholoogia ja kognitiivsete protsesside uurimine (vt ptk-d 3.4, 3.6 ja 3.8).

HVGONIS GROTII
DE
IVRE BELLI
AC PACIS
LIBRI TRES.
In quibus jus naturæ & Gentium: item juris publici præcipua explicantur.
Editio secunda emendatior, & multis locis auctior.
AMSTERDAMI,
Apud GVILIELMVM BLAEVW.
CIↃ IↃC XXXI.
Cum Privilegio S. Cæsareæ Maj. & Christianissimi Galliarum Regis.

Illustratsioon 9. Hugo Grotiuse «Sõja ja rahu õiguse» esmatrüki tiitelleht

Nii õigus- kui ka filosoofiateaduskonnas (poliitika, moraali ja ajaloo käsitlemisel) oli tähtsal kohal loomuõiguse õpetamine, mis pidas riikide kehtestatud seaduste kõrval oluliseks jumalikke ning inimese ja maailmakorra loomusest lähtuvaid põhimõtteid. Siin järgiti tunnustatud käsitlusi, eeskätt Hollandi õigusteadlase ja diplomaadi, loomuõiguse ja rahvusvahelise õiguse looja Hugo Grotiuse (1583–1645) teost «Sõja ja rahu õigusest» («De jure belli et pacis», 1631, ill. 9) ja tema õpetust edasi arendanud Samuel Pufendorfi (vt ill. 10) käsitlusi (ptk-d 3.7 ja 3.8).

Küsimus 7: mis iseloomustab antiigist pärit autoriteetidesse suhtumist Pärnu akadeemias?

Näiteks professor Andreas Palmrooth toetus oma loengutes Pufendorfi töödele. Üks suuremaid loomuõiguse tutvustajaid ja ka rakendajaid (juba Tartu perioodil) oli professor Gabriel Sjöberg (–1704, vtk ka ptk-d 3.8 ja 3.9).

Oluline oli õpetada Rootsi riigis kehtivat õigust. Näiteks Pärnu akadeemia õigusteaduse professor (1701–1710) Samuel Auseen (–1734) pidas avalikke loenguid Rooma õiguse alustest, ent tema peahuvi oli Rootsi seadusandlus: provintsiaal- ja kaubandusõigus, munitsipaalõigus, protsesside pidamine, sealhulgas pööras ta tähelepanu rootsikeelsetele seadusenüanssidele. Erinevate õigussüsteemide võrdlust õpetas ta Hollandi kartograafi ja õigusteadlase Cornelius Pynackeri (1570–1645) teoste põhjal, mille oli uuesti välja andnud Uppsala ülikooli saksa päritolu professor Johannes Loccenius (1598–1677).

Illustratsioon 10. Samuel Pufendorf Johann Ulrich Krausi gravüüril

Saksa päritolu jurist, filosoof ja riigiteadlane Samuel Pufendorf õppis Leipzigis ja Jenas, töötas ülikute poegade tuutorina Kopenhaagenis ja Leidenis ning professorina Heidelbergi ja Lundi ülikoolis. 1677. aastal kutsuti ta Stockholmi Rootsi kuninga historiograafiks, 1688. aastal aga Brandenburgi vürsti teenistusse. Ta suri Berliinis.

Pufendorf arendas edasi Hugo Grotiuse loomuõiguse ja riigi teooriat ning praktilist ehk moraalifilosoofiat. Rootsis hinnati kõrgelt tema teoseid «Loomu- ja rahvaste õigusest» («De jure naturae et gentium», 1672) ning «Inimese ja kodaniku kohustest vastavalt looduse seadusele» («De officio hominis et civis juxta legem naturalem», 1673). Ta kirjutas ka ülevaate 17. sajandi Rootsi ajaloost ja Karl X Gustavi ning Wilhelm Suure elulood.

3.2 Uute ja vanade suundade põimumine ja vastuolud Pärnu akadeemias

Filosoofiateaduskonnas anti alusteadmisi paljudest erinevatest distsipliinidest, olulisel kohal õppetöös olid mitmesugused entsüklopeediad ja ülevaateteosed. Tänu tunnustatud autorite kasutamise nõudele võisid õpikud olla üsna vanad: toonaste arstiteaduslike käsitluste kõrval viidatakse dispuutides ka saksa arstiteadlase, keemiku ja alkeemiku Daniel Sennerti (1572–1637) eklektilistele meditsiinikäsitlustele, mis olid eriti populaarsed tunduvalt varem, Tartu Academia Gustaviana ajal. Endiselt kasutati ka saksa päritolu universaalteadlase Johann Heinrich Alstedi (1588–1638) entsüklopeediat (selle teine, laiendatud trükk ilmus aastal 1630), mis esindas ramistlikku, nappidele põhiskeemidele toetuvat õpetamismeetodit. Ent kasutati ka vastilmunud käsitlusi: 1709. aastal viitasid akadeemia üliõpilased Samuel Flodin ja Abraham Johannes Dahlman oma magistriväitekirjades Georg Morhofi (1639–1691) «Polyhistori» 1708. aasta verivärskele väljaandele, mida oli täiendanud Johann Möller (vt ka ptk 3.6).

Uute entsüklopeediate joudmine Pärnusse: Morhofi «Polyhistor»

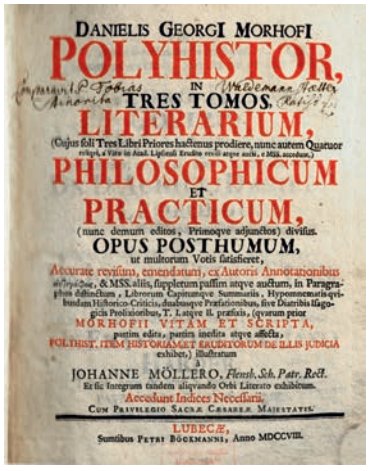
DANIELIS GEORGI MORHOFI
POLYHISTOR,
IN
TRES TOMOS,
LITERARIUM,
(Cujus foli Tres Libri Priores hactenus prodiere, nunc autem Quatuor
PHILOSOPHICUM
ET
PRACTICUM,
(nunc demum editos, Primoque adjunctos) divisus.
OPUS POSTHUMUM,
ut multorum Votis satisfieret,
Accurate revisum, emendatum, ex Autoris Annotationibus
& MSS. aliis, supplerum passim atque auctum, in Paragraphos distinctum, Librorum Capitumque Summariis, Hypomnemati quibusdam Historico-Criticis, duabusque Praefationibus, sive Diatribis Isagogicis Prolixioribus, T. I. atque II. praefixis, (quorum prior
MORHOFII VITAM ET SCRIPTA,
partim edita, partim inedita atque addita,
POLYHIST. ITEM HISTORIAM ET ERUDITORUM DE ILLIS JUDICIA
exhibet,) illustratum
A
JOHANNE MÖLLERO, Flensb. Sch. Patr. Rect.
Et sic Integrum tandem aliquando Orbi Literato exhibitum.
Accedunt Indices Necessarii.
Cum Privilegio Sacrae Caesareae Majestatis.
LUBECÆ,
Sumtibus Petri Böckmanni, Anno MDCCVIII.

Illustratsioon II. Georg Morhofi entsüklopeedia «Polyhistor» tiitelleht

Üks enim viidatud aluskäsitlusi Pärnu väitekirjades oli Johann Christoph Sturmi «Eklektiline filosoofia» («Philosophia eclectica», 1697–98). Sturm andis selles ülevaate erinevatest antiigi ja kaasaja filosoofiakoolkondadest ning seejärel loodusteadustest, käsitledes eraldi õhu ja vee omadusi, inimeste kehade ülesehitust (sh silma, vereringet ja vereülekandeid), maa ja taevakehade liikumist ning magnetismi. Ta tutvustas oma töödes igasugu leiutisi ja mõõteriistu, nagu baromeetrid, termomeetrid, termoskoobid, ning andis teadmisi maailmaruumist, lendamisest, allveelaevadest jne, rahuldades inimeste huvi empiirilise teaduse vastu, mis tegeles mõõtmiste ja eksperimentidega.

Johann Christoph Sturm (ill. 12) oli Altdorfi ülikooli matemaatika ja füüsika professor. Tema filosoofia asendas varasema rangelt koolkondliku lähenemise eklektilise suunaga, mille teemad ning teesid

valitakse erinevatelt üksikautoritelt, kelle ideed ei ole alati omavahel kooskõlas. Sturmi «Eklektiline filosoofia» on esitatud 13 ülikoolidispuudina ning varustatud indeksiga, mis võimaldas selle kasutamist käsiraamatuna.

Eklektiline filosoofia: Johann Christoph Sturm (1635–1703)

Sturm avaldas ka teose «Eksperimentide ehk huvipakkuvate asjade kolleegium» («Collegium experimentale, sive curiosum», 1676), mis tutvustas erinevaid leiutisi ja eksperimente.

Teoloogias oli ametlikult aktsepteeritud uus suund Vana Testamendi uurimine rabiinliku judaismi traditsiooni valgusel, selle tõid kaasa Uppsalas õppinud professorid (ptk-d 3.10 ja 3.11). Palju konflikte tekkis uuendusliku usuliikumise, pietismi pärast, mis lähtus Saksamaalt ja taotles üksikinimese uut suhet Jeesusega. Saksa pietistliku liikumise eestvedajad olid mõjukad ka Eestis, eriti Halle ülikooli asutajad usuteadlane ja filantroop August Hermann Francke (1663–1727), teoloog Philipp Jacob Spener (1635–1705) ning varavalgustuslik filosoof ja õigusteadlane Christian Thomasius (1655–1728). Pietism oli populaarne tõsiluterlust pooldava kuninga keelust hoolimata. 1707. aastal trükiti Pärnus Karl XII uus määrus pietismi vastu ja väljavõte ülikooli konstitutsioonist, mis käsitles tudengite kohustusi ning nõudis vaga ja seadusekuulekat käitumist. Professorite vahetus teoloogiateaduskonnas aitas kaasa pietismivastaste võidule, eriti kuna nende kaitsja asekantsler Johann Fischer oli 1699. aastal akadeemiast lahkunud. Eklektilist suunda esindanud saksa teoloogi ja filosoofi Johann Franz Buddeuse (Budde, 1667–1729) «Praktilise filosoofia alustele» («Elementa philosophiae practicae», 1697) viidati mitmes Pärnu väitekirjas. See oli ka professor Palmroothi 1707. aastal väljakuulutatud kursuste alustekst, ent Pärnus keelati seda loengutes kasutada juba 1708. aastal Buddeuse suhete tõttu pietistidega (ptk 3.11). Ka Pärnu akadeemias olulise Christian Thomasiuse õpetusest loobuti osaliselt tema pietistliku ilmavaate tõttu.

Illustratsioon 12. Johannes Sturm. Tobias Stimmeri puulõige aastast 1670

Nagu öeldud, valitses filosoofiateaduskonnas põhiõpetusena kartesianism. Väitekirjadest leiame mitmeid viiteid René Descartes'i «Filosoofia printsiipidele». Descartes'i käsitleti põhiliselt hilisemate kartesi-

aanlike teadlaste tööde toel, lepitades aristotelliku filosoofia ja teoloogia vaateid ning kõrvutades Descartes'i seisukohti kriitiliselt uute avastustega loodusteadustes. Meditsiiniprofessor Laurentius Braun õpetas ka «füüsikat» ehk loodusteadusi. Pärnusse kolimise järel 1699. aastal lasi ta uuesti trükkida Uppsala ülikooli meditsiiniprofessori Petrus Hoffweniuse «Füüsika lühikokkuvõtte» («Synopsis physica», Uppsala 1678, vt ill 13 ja allolevat sisukorda), mis andis ülevaate loodusteadustest kõigi üliõpilaste jaoks.

Küsimus 8: kuidas iseloomustate Descartes'i ja tema filosoofia käsitluste kasutamise vahekorda Pärnu akadeemia teadustööde allikana? Mis võis seda põhjustada?

Hoffwenius järgis Descartes'i füüsika traditsioone, ent püüdis seda lepitada Aristotelese ja teoloogia vaadetega. Tema teos oli õpikuna kasutusel Pärnu perioodi lõpuni.

Petrus Hoffwenius (1630–1682): Rootsi arst ja loodusteadlane

Hoffweniuse «Füüsika lühikokkuvõtte» sisukord:

I Sissejuhatus, mis võtab kokku füüsika eelteadmised.

II Asjade aluspõhimõtetest üldiselt ja spetsiifiliselt esimesest ainest, paigast ja vaakumist.

III Tõelistest ja tajutavatest looduslike kehade vormidest ja spetsiifiliselt nende liikumisest ja seadustest.

IV Toimimisest, kogemisest ja vastupanust ning nende jõududest ja sellest, mille põhjal neid tuleb hinnata.

V Kehade liikumise muutlikkuse teistest põhjustest, muidugi ka kujust, karedusest, siledusest, hõredusest, tihedusest ja paigast.

VI Maailmast ja selle omadustest.

VII Sellest, kuidas käsitleda füüsikat üldiselt ja spetsiifiliselt elementide eriteadusena.

VIII Elementide eristamisest ja sellest, kuidas võisid nendest tekkida taevas ja maa.

IX Päikeseplekkidest, kaduvatest ja uutest tähtedest ning komeetidest ja nende tagajärgedest ning faasidest.

X Planeetidest ja nendega seotud nähtuste põhjustest.

Illustratsioon 13. Petrus Hoffwenius. Anonüümse autori maal Uppsala ülikooli kogus

XI Taevast ja mitmetest tagajärgedest ehk omadustest, mida üldiselt tavatsetakse omistada elementidele, läbipaistvusest ja muust.

XII Maa tekkimisest ja kasvamisest meie hüpoteesi ja võimalike loodusseaduste kohaselt ning üldtuntud elementide tekkimisest ja eraldumisest.

XIII Maakera osade ebaühtlusest, maa liikumisest, merest, väljadest, tasandikust, mägedest, orgudest, koobastest, samuti ka allikatest, jõgedest, sügavikust ja nende üleujutustest.

XIV Mitmesugustest üleujutustest, tuulest ja mereloodetest.

XV Mineraalide ja metallide tekkimisest ja keemilistest algpõhimõtetest, samuti happest ja alusest.

XVI Tulest ja selle toimest.

XVII Magnetist ja selle toimest ning omadustest.

Uue maailmapildi kujunedes kaotasid autoriteedi vanemad autorid. Seetõttu esineb eriti loodusteaduslikes töödes vähe viiteid antiikajast pärit Aristotelese, Hippokratese ja Galenose käsitlustele ning eelistatud on hoopis uueaegsete autorite uurimused ja teadusajakirjad, näiteks Londoni Kuningliku Teadusühingu aastaraamat ja prantsuse ning saksa akadeemiate seeriad. Käsitlema hakati oma aja olulisi teemasid, sealhulgas kehtivaid seadusi. Viiteid antiikautoritele leiame aga endiselt arvukalt luules, kõnedes, kutsetes ja ajaloolise suunitlusega dispuutides.

Uus tendents oli ka ladina keele rolli vähenemine ja rahvuskeelte tähtsuse kasv. Kuna saksa keel oli paljude tudengite emakeel, kohaliku administratsiooni keel ja järjest enam ka usu ja teaduskirjanduse keel, pöörasid retoorika ja poeetika professorid suurt tähelepanu saksa keeles kõnelemise ja kirjutamise arendamisele, seda kasutati kõnedes ja laiemale lugejaskonnale mõeldud trükistes. Akadeemias oli ametis

ka *Sprachmeister*, keeleõpetaja, kes õpetas prantsuse ja itaalia keelt. Rootsi keel oli oluline seaduste- ja riigikeelena, see oli ka enamiku professorite ning paljude tudengite emakeel. Loeti ingliskeelset teaduskirjandust. Juhutrükistes (erinevate sündmuste puhul kirjutatud luules ja kõnedes) tõusis valitseva ladina keele kõrvale saksa keel, kasvas rootsi ja heebrea keele roll, eesti ja vanakreeka keel olid vähem tähtsad.

Küsimus 9: mida oli uut akadeemiliste trükiste keelekasutuses?

3.3 Teadustöö tingimused, teaduse ja õppetöö vahekord ja vormid

Uute teadussuundade omaksvõtt ei toimunud takistusteta. Riiklik kontroll õpetuse sisu üle oli tugev: absolutistliku kuningavõimu toetatud tõsiluterlike seisukohtadega ei tohtinud vastuollu minna eeskätt teoloogias, aga ka mujal. Näiteks Karl XI korraldus 1689. aastast lubas Descartes'i ideid järgida loodusteaduste õpetamisel, kuid seejuures tuli vältida vastuolusid pühakirjaga. Eeskätt tähendas teoloogia kontroll võitlust pietismi vastu. 1707. aastal trükiti väljavõte ülikooli põhikirjast, mis nõudis loa taotlemist välismaal õpingute jätkamiseks, kusjuures keelatud oli minna ülikoolidesse, kus õpetati «valedele» maailmavaatelistele seisukohtadele toetudes. 1707. aastal avaldati ka Karl XII edikt pietismi vastu, mille järel olukord akadeemias pingestus: nooremate tõsiluterlike teoloogiaprofessorite intriigide tulemusel pidi 1708. aastal lahkuma esimene teoloogiaprofessor Folcher, keelati järgida loomuõiguse edasiarendaja, filosoof Christian Thomasiuse õpetust ning loengutes ei lubatud kasutada luterliku teoloogi ja filosoofi Johann Franz Buddeuse filosoofiakäsitlust (vt ptk 3.11).

Teiseks takistas õppetööd ebapiisav infrastruktuur: osaliselt puudusid loodusteaduste õpetamiseks vajalikud instrumendid, ei valminud soovitud anatoomiasaal, observatoorium ning botaanikaaed. Kolmas probleem oli see, et ettenähtud 13 professuurist olid mitmed pidevalt täitmata, eriti loodus- ja matemaatiliste teaduste vallas. Näiteks matemaatikaprofessor (Conrad Quensel) leiti akadeemiale alles 1705. aastal, loogika ja füüsika professuur jäi pärast Daniel Sarcoviuse surma 1704. aastal täitmata ning aastail 1701–1705 puudus meditsiiniprofessor.

Suurim takistus oli 1700. aastal alanud Põhjasõda, mille tõttu kasutati ülikooli hooneid kohati laoruumina, samuti pakiti mitmel korral raamatukogu ja instrumendid evakueerimiseks ning õppejõud ja üliõpilased lahkusid linnast sõjahirmus. Eriti rasked olid 1700. aasta suvi Riia piiramise ajal ja 1704. aasta, kui Rootsi kaotas Narva ja Tartu, samuti 1708. aasta külm talv. Kõik see mõjutas teadustööd. Nii trükiti Pärnu akadeemia pisut rohkem kui kümne tegevusaasta jooksul ainult 20 dissertatsiooni (keskmiselt kaks trükist aastas), mis on tunduvalt vähem varasemaga võrreldes: näiteks Tartust on ajavahemikust 1690.–1699. aasta suveni säilinud 70 trükitud dissertatsiooni (keskmiselt seitse aastas). Akadeemia sulgemise eel 1709. aastal trükiti viimase pingutusena seitse dissertatsiooni.

Dissertatsioonitrükised Pärnu akadeemias

Pärnus trükitud dispuutide arv on väike (ill. 14 ja tabel lk 86–88). Akadeemia tegevuse algusse 1699. aasta suve lõpul ja sügisel ajastati kümme magistri- ja üks doktoripromotsioon, milleks trükiti ja kaitsti Pärnus viis peamiselt Tartus valminud dissertatsiooni. Aastail 1700–1705 teadustöö soikus, säilinud on vaid kaks filosoofiaalase harjutusdispuudi trükist. 1706. aastal taastus teadustöö ning järgnevail aastail trükiti kuus filosoofia harjutusdispuuti. 1709. aasta lõpul ähvardas akadeemiat sulgemine, ent magistrikraadi kaitsmiseni jõudis veel kuus üliõpilast, kes avaldasid oma dissertatsioonid trükis. Samal aastal trükiti ka Laurentius Brauni mahukas meditsiinialane dissertatsioon. Pärnu väitekirjad on enamasti pärit filosoofiateaduskonnast, teoloogia ja meditsiini puhul avaldasid ühe dissertatsiooni mõlemad professorid (Moberg ja Braun), valdkondadest on esindamata õigusteadus. Igapäevase õppe- ja teadustöö korraldamise raskusi näitab see, et varem tavapärane harjutusdispuutide trükkimine jäi soiku: kahekümnest trükisest üksteist on kraaditööd, mis tuli kindlasti trükkida.

Akadeemia struktuur nägi ette õppetöö sidumist uute teadussaavutuste tutvustamisega: eesmärk oli anda esmalt üliõpilastele laiapõhjaline üldharidus ja alles siis alustada spetsialiseerumist. Kõrgema hariduse esimese astme lõpetas filosoofia erialal magistrikraadi kaitsmine, milleks tuli sooritada suur eksam, esineda dispuutidega ning kirjutada ja avaldada dissertatsioon, mida samuti disputeerides kaitsti. See andis

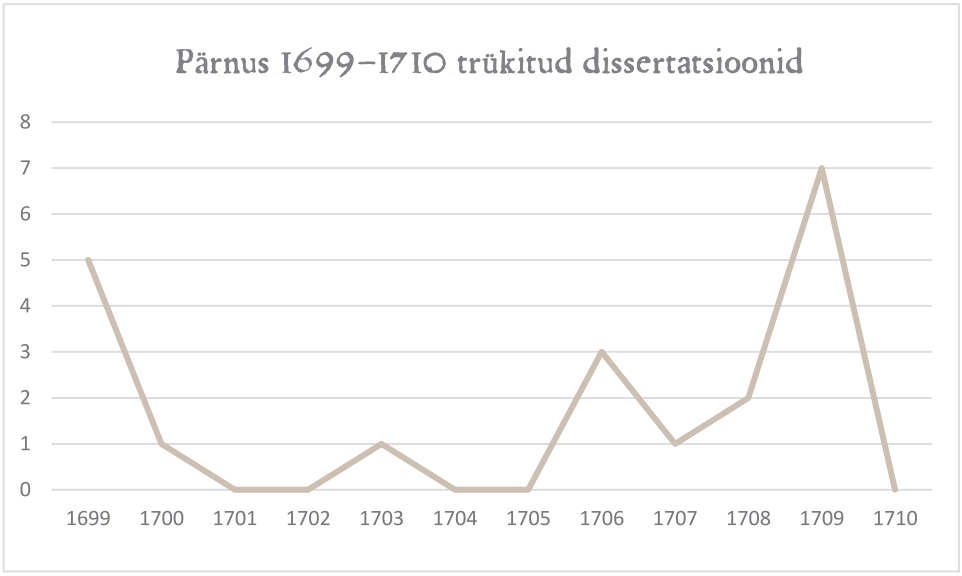

Illustratsioon 14. Dissertatsioonitrükised Pärnu perioodil

piisava hariduse, et asuda tööle ametnikuna (samal ajal teoloogiat õppinud said töötada ka pastoritena) või jätkata õpinguid välismaal, kus sai kaitsta doktorikraadi juuras, meditsiinis või teoloogias.

Kõige rohkem professoreid oli filosoofiateaduskonnas, kus anti alusteadmised, et töötada edukalt riigiteenistuses või jätkata õpinguid kõrgemates teaduskondades (st meditsiinis, õigusteaduskonnas ja teoloogias). Õppejõud täiendasid ennast erialakirjandust hankides ja lugedes, orienteerudes Saksamaa, Inglismaa, Prantsusmaa ja Madalmaade teaduskirjandusele. Nende ettevalmistust toetas lähtumine printsiibist 'õpime õpetades' (*docendo discimus*). Kui tänapäeval toimub spetsialiseerumine üsna akadeemilise karjääri alguses ja õppejõud õpetavad sageli vaid enda kitsa eriala aineid, siis tollal määrati õpetatavad ained ametikohaga: näiteks esimene teoloog õpetas Vana Testamenti, teine Uut Testamenti, kolmas aga dogmaatikat ehk luteri usu algtõdesid. Loodusteadusi õpetas füüsika, meditsiini, vahel ka teoreetilise filosoofia professor. Kogemuse kasvades liiguti n-ö madalamatelt professuuridelt edasi tähtsamatele ja hakati õpetama uusi aineid. Roteerumine toimus kindlat skeemi pidi: alustati mõnest filosoofiateaduskonna professuurist ja liiguti olulisematele kohtadele teaduskonna sees või teistes teaduskondades. Nii täiendasid õppejõud

järjest oma teadmisi ja üliõpilased said parema ettevalmistuse. Paraku vahetusid Pärnu perioodil õppejõud nii tihti, et see hakkas takistama õppetööd.

Pärnu akadeemias orienteeruti küll teaduse uutele suundadele, ent põhilised õppetöö vormid jäid muutmata. Suurt tähtsust omasid avalikud loengud, milles õppejõud lugesid ette enda koostatud materjali või vahel koguni trükitud õpikuid. Teine oluline loenguvorm oli autoriteetsete autorite käsitluste või professori enda (trükitud) konspekti kommenteerimine ja selgitamine. Selleks trükiti Pärnus näiteks Petrus Hoffweniuse (vt ill. 13) dispuudid ja Jacob Wilde loengute teesid. Loenguid peeti ka tasulistes privaat- ehk erakolleegiumites, mida professorid pidasid enamasti oma kodus. Näiteks Jacob Wilde luges privaatselt saksakeelset retoorikakursust ning Samuel Auseen Rootsi eraõigust. Ent peamiselt olid kolleegiumid praktilise suunitlusega, neis harjutati professorite juhendamisel disputeerimist, mis aitas kinnistada õpitavaid aineid ning arendada poolt ja vastu väitlemise oskust.

Retoorika ja poeetika professori juhendatud stiiliharjutustel olid ladina keele oskuse lihvimiseks väga olulised, kuna enne magistrieksamitele lubamist tuli edukalt sooritada ladina keele eksam, kirjutades ilma ettevalmistuseta (*ex tempore*) stiiliharjutuse. Jacob Wilde viis sisse ka ülikoolitasemel saksa keele harjutused, mis olid kooskõlas emakeelse hariduse ja administreerimise tähtsuse kasvuga. Õppetöö üks osa oli kirjutada retoorikaprofessori juhendamisel avalikke kõnesid ja pidada neid saksa või ladina keeles, näiteks valitseja võitude auks, kristlikeks tähtpäevadeks, professorite või rektorite inauguratsiooniks või mälestuseks jne. Peeti ka kõnesid ülikoolis õpetatavate valdkondade kohta, näiteks moraalifilosoofia (ahnusest), teoloogia (Jumala armuõpetusest) või meditsiini (tervislikust eluviisist) teemadel, ent neist on enamasti alles vaid trükitud kutsed. Akadeemilise kirjutamise üks valdkond oli ka luuletamine: lisaks valitsejate ja professorite või oma patroonide ülistamisele avaldati luuletusi või proosapalu akadeemilise elu sündmuste puhul (kraadi või dispuudi kaitsmine, uue rektori või professori ametisse astumine). Nii demonstreerisid tudengid oma keeleoskust ja teadmisi ning kogusid vastastikku õnnitlusi pühendades sotsiaalset kapitali.

Küsimus 10: millised olulisemad õppe- ja teadustöö vormid olid kasutusel Pärnu akadeemias?

Tähtsaim osa õppetööst oli disputeerimine (väitlemine). Alustati erakolleegiumites eesistuva-juhendava õppejõu (*praeses*, P) kirjutatud lühiteeside põhjal väideldes, kusjuures väiteid kaitsev üliõpilane (*respondens*, R) pidi teesid ette kandma, selgitama ja põhjendama, kaasüliõpilaste seast määratud oponendid (*opponentes*) aga nende kohta küsimusi esitama ja ümber lükkama. Dispuuti (*disputatio*) võis esitada ka avalikul väitlusel, mille jaoks tuli teesid teaduskonna heakskiidu saamiseks esmalt trükis avaldada ja enne dispuudi toimumist avalikult (ülikooli uksele) välja panna. Avalike dispuudiharjutuste (*exercitia*) puhul on küll mõnikord trükitud vaid tiitellehed. Magistrikraadi saamiseks oli avalik väitlus ja teeside või väitekirja (*dissertatio*) trükis avaldamine kohustuslik. Edasijõudnud, eeskätt kraadi omandavad üliõpilased kirjutasid oma väitekirjad tavaliselt ise, enamasti täpsustati see eraldi märkuses: *Auctor et respondens* (autor ja respondent, ka A. & R.). Kuna dispuudi autorsust määrates on juhendaja ja üliõpilase rolli sageli raske eristada, viidatakse neile enamasti mõlema nimega, esitades kõigepealt professori nime.

Disputeerida võis nii käsikirjaliste või trükitud teeside kui ka pikemalt lahti kirjutatud arutelu põhjal. Dispuuditrükisel oli kindel vorm: tiitelleht algas tavaliselt Jumala abile viitava vormeliga, järgnevalt nimetati käsitluse valdkond, teema ja kolleegium (teaduskond), kelle ees väideldi. Järgnes eesistuva professori (*praeses*, juhendaja või autor) nimi koos tiitlitega. Lisati ka täpsustus, kas tegemist on harjutuse (*exercitii gratia, meletema*) või kraadi taotlemiseks peetud dispuudiga (*dissertatio*/*disputatio gradualis*, *pro gradu*, *pro laurea*, *pro summo honore* vms). Seejärel nimetati üliõpilane (*respondens*), kes dispuudi esitas ja kaitses, viidates enamasti ta päritolule ja staatusele: stipendiaat (*alumnus*), aadlik (*nobilis*) või mingi ameti esindaja (nt pastor). Nimesid saatsid enamasti ülistavad omadussõnad. Mainiti ka kohta (suur auditoorium) ja aega, ent kuupäeva kohale võis jätta lünga, mis täideti käsitsi. Kõige all toodi ära linna ja ülikooli trükkali nimi. Avalike dispuutide puhul pandi trükis tavaliselt enne kaitsmist välja ülikooli uksele, nii toimis tiitelleht ürituse kutsena (vt nt ill.-d 15, 21 ja 22).

Tiitellehe pöördel ja vahel ka järgnevail lehtedel olid enamasti pühendused (*dedicatio*) õppejõududele või mujalt pärit toetajatele

(*patronus*), kellelt sai loota rahalist abi trükikulude kandmiseks (need tuli kanda tudengil) ja karjääri edendamist tulevikus. Dispuut võis alata sissejuhatusega. Üliõpilaste autorsuse puhul lisati nende nimele tiitellehel, dedikatsioonide või sissejuhatuse all vastav täpsustus. Dispuut ise jagunes lühiteesideks või pikemateks peatükkideks ja lõppes vormeliga, mis taotles Jumala soosingut. Järgneda võis *corollaria* (lõpujäreldused), dispuudi teemast (mõnikord) sõltumatu teeside loetelu, mida tudeng samuti kaitsma või ümber lükkama pidi. Lõppu (vahel ka ette, dedikatsioonide järele) võidi lisada õnnitlused.

Pärnu akadeemia ajaks oli enam kasutatav disputatsioonitrükise vorm muutunud tänapäevale sarnasemaks, kuna aga varem, Academia Gustavianas disputeeriti enamasti õppejõu ette antud lühiteesidele toetudes ja avalike harjutusdispuutide jaoks kirjutas üliõpilane (*respondens*) need ise pigem erandina. Vanemat tüüpi dispuuditrükistes olid vaid nn *theses nudae* ('paljad teesid') ja asjakohased kommentaarid, selgitused, viited tsiteeritud autoritele, skeemid ning arvud esitati väitluse käigus.

Lühiteesidest koosnevatel dispuuditrükistel oli kaks peamist funktsiooni: avalike dispuutide teeside puhul oli nende eelnev kirjapanek ja trükkimine vajalik, et saada luba väidelda (esitatud väited pidid ju järgima tunnustatud teaduslikke, poliitilisi ja usulisi seisukohti). Ainult teeside trükkimine aitas hoida kokku ka trükikulusid ja sobis varasema ramistliku haridusideoloogiaga, mis eelistas materjali kokkusurutud esitust. Vaid üks Pärnu dispuuditrükis on vana tüüpi ja esitab ainult teesid. Nende põhjal väitles Vana-Liivimaalt Võnnust pärit Heinrich Gustav Dörr professor Quenseli eesistumisel. Trükis sisaldas 21 lühikest teesi, dedikatsioone, *corollaria* ja nelja kaastudengi õnnitlusi (vt ill 15 ja ptk 3.6).

Illustratsioon 15. Heinrich Gustav Dörri magistridispuudi dedikatsioonid (pühendused) ja algus (järgmisel leheküljel)

Lühiteesidest koosnevaid trükiseid kasutati ka õpikutena. Meditsiiniprofessor Laurentius Braun lasi 1699. aastal välja anda Petrus Hoffweniuse «Füüsika lühikokkuvõte» («Synopsis physica»), mis koosnes 17 lühikesest dispuudist, igaühes 8–17 lühemat teesi. Teeside juurest puudusid allikaviited ja illustratsioonid, ent viidete kohad olid tekstis märgitud ning eessõnas lubas Hoffwenius anda selgitused ja viited

Sacræ Regiæ Majestatis
Eximiæ fidei VIRO
Illustri Generosissimoq; Domino,
Dn. MICHAEL de STROKIRCH/
Oeconomiæ Districtus Lettici Gubernatori Præcellentissimo. Eruditorum Patrono ac Mecænati summe Venerando.
Generoso atq; Consultissimo Domino,
Dn. PAUL de RIGEMANN,
In Districtu Pernaviensi ap. Livonos Provinciali Judici longe gravissimo æquissimoq;, Evergetæ ætatem suspiciendo.
Nobilissimo atq; Spectatissimo
Dn. ANDREÆ MURÆO,
S. R. Maj. in Districtibus Dorpat. & Pernaviensi A. Rationibus Oeconomicis perquam adcurato Nutricio suo propensissimo.
Prudentissimo atq; Spectatissimo Domino
ARWIDO ANDERSOHN GROTT/
Geodætarum per Livoniam Revisori acutissimo.
Fautori atq; Amico omni honoris genere colendo.
In observantiæ atq; venerationis submissæ τεκμήριον.
In Gratissimi pectoris Symbolum.
Pro obtinendo ulteriori Favoris atq; Amoris incremento
Hoc quicquid Positionum Astronom. pro temporis angustia concipi potuit
Humillime & perofficiose D. D. D.
Perill. Gener. Nobil. ac Spect. N.N.V.V. devotiss.
Heinr. Gust. Dörre.

Θεῶ Συμπράξαντι.

I.

Aſtra ſunt vel Fixa vel Erratica.

II.

Utraq; ſunt ordinaria vel Extraordinaria.

III.

Fixa Extraordinaria, dicuntur Stellæ Novæ

IV.

Planetæ Extraordinarii, dicuntur Cometæ.

V.

Planetæ ordinarii ſunt Primarii vel ſecundarii.

VI.

Primarii ſunt Mercurius, Venus, Terra, Mars, Jupiter & Saturnus.

VII.

Secundarii ſunt, Luna, 4 Satellites Jovis, & 5 ſatellites Saturni.

VIII.

Planeta mirabilis maximè propter annulum ſuum eſt Saturnus.

IX.

Planetæ omnes lumen ſolis reflectunt, & umbram conoidalem projiciunt, nec ullo gaudent lumine proprio.

X.

Planetæ omnes easdem Phaſes habent quas Luna,

loengus (vt ill. 13 ja sisukord leheküljel 73–74). Lühiteesidest koosnes ka retoorika ja poeetika professori Jacob Wilde loengukonspekt 1707. aastast. Et mitte kulutada aega teeside dikteerimisele, lubas ta avaldada need kursuse edenedes, kuid trükki jõudsid vaid esimesed 147 teesi.

Pärnu väitekirjad jagunesid enamasti teemale vastavateks peatükkideks, milles teema lahti seletati. Need olid üldjuhul varustatud allikaviidetega (tekstisiseselt või joonealustes märkustes), erinevalt tänapäevast puudub aga eraldi bibliograafia ja lühendite seletus (vt ill. 16). Väitekirja vorm sõltus teemast: keele- ja piiblialased käsitlused sisaldasid ohtralt tekstinäiteid, matemaatikadispuudid selgitusi, tõestus- ja arvutuskäike ning tabeleid (ill.-d 18 ja 19 ning ptk 3.5). Selgituste lisamise ja teksti sidusa esitamise poolest sarnanesid need pigem Academia Gustavianas viljeldud kõnedega, mis käsitlesid erinevaid valdkondi, varasemast dispuuditraditsioonist säilis peatükkide ja alapeatükkide (paragrahvide) nummerdamise tava. Sellised lühiuurimused kannavad pealkirja *dissertatio* (arutlus, käsitlus), harjutusdispuutide puhul ka *exercitatio* või *meletema academicum* (akadeemiline harjutus). Kuna väitekirju kaitsti avalikel väitlustel, viidatakse neile tänapäeval mõnikord kui dispuutidele, mõnikord kui dissertatsioonidele.

Küsimus II: mis on *theses nudae*? Võrrelge seda tüüpi dispuuditrükist tänapäeva väitekirjade ja uurimistööd tutvustavate slaidiesitlustega

Käsiraamatud võisid sisaldada erinevate teemade kohta küsimusi ja lühivastuseid. Seda vormi kasutasid juba Aristotelese «Küsimused» («Problemata») ja ristiusu põhitõdesid esitav katekismus. Küsimuste ja vastustena on esitatud Michael Dau «Kommete peegel» («Sitten-Spiegel», vt ill. 4 ja ptk 3.11). Kuigi dispuudid pidid endiselt olema ladina keeles, said õppe- ja teadustöös järjest olulisemaks rahvuskeeled: professorid Dau, Wilde ja Braun avaldasid oma töid ja loenguprogramme peale ladina keele ka saksa keeles, tudengid esitasid aktustel järjest rohkem saksakeelseid kõnesid ning juhuluule keelteks olid järjest enam just saksa ja rootsi keel.

Illustratsioon 16. Abraham Johannes Dahlmani harjutusdispuut heebrea filoloogiast (järgmistel lehekülgedel)

eum haud rarò in Stilo Prophetico gerere credide-rint, neceſſe eſt, ut productis (pro ratione diſſertatiun-culæ) breuiſsimis indiciis ex antiquitate Judaicâ, exi-gui velut manipuli loco ex ſpatioſisſimo agro colle-cti, illud expendendum exhibeamus. Percipi hoc ipſum duplici præcipuè modo poteſt. 1mo *ex locis ali-quot Scripturæ Veteris T. in N.T. ad perſonam vel officia Meſſiæ adcommodatis; in quibus cum Judæi Sohariſtæ de Iſraële vel Jacobo ut Meſſiæ typo ſermonem eſſe ſtatuant, Judæi Talmu-diſtæ Antitypum Meſſiam ipſum, in ſuis ſuper eadem loca commentariis claris verbis deſignant.*

Jacobi nomine (E. gr.) cognominant *ſemen illud mulieris, quod deſtructurum foret opera primæui ſerpentis* (18) Ubi ambo Targumiſtæ Uzielides & Hieroſolymita-nus, dies Meſſiæ perſpicuè exprimunt, quibus illud protoEuangelicum adimpleretur. Ad quæſtionem in proverbiis (19) *quodnam nomen ejus.* מה שמו ומה

שם בנו כי ארע החוא שם ידיעא יי צבאות שמו ש
בנו ישראל שמו דכתיב בני בכרי ישראל והא ישראל כל
פתחן דמהימנותא ביה תליין ואיהו משתבח ואמר יי אמר
אלי בני אתה וגומר *Quodnam nomen ejus, & quodnam nomen filii ejus, nunquid nouiſti, ſcil. celeberrimum hoc nomen* (Reſpondetur(a) *hoc loco*) (20) *Jehovah Zebaoth eſt nomen ejus, nomen verò filii Iſraël, ſecundum illud* (21) *Filius meus primo genitus Iſraël. Ex hoc Iſraële omnes, claues fidei dependent, & ipſemet de ſe celebrat illud* (22) *Dominus dixit mihi filius meus es tu* etc. Huic dicto adjungenda ſunt verba R. Nathanis

(18) *Gen. 3. 14. Sob. in Gen. col. 162. 326. 327.* (19) *Cap. 30. 4.* (20) *Sob. in Leuit. col. 494.* (21) *Exod. 4. 22.* (22) *Palm. 2. 7.*

Nathanis (23) אמר הבה למשה כשם שעשיתי יעקב בוכר שנ׳בני בכורי ישראל כך אני עושה למלך המשיח בכור שנ אני בכור אחנהו עליון מלכי ארץ *Dixit DEus B. Moſi: quemadmodum feci Jacobum primogenitum* S. S E. (24) *Filius primogenitus meus Iſraël, ita ego facio Meßiam primogenitum* S. S. E, (25) *Ego primogenitum dabo eum, altißimum Gentibus terræ* (26) (β) In alio autem loco (27) ſcribuntur ſub alio conceptu huc ſpectare nomina *Sapientiæ* (28) & *gloriæ* תפארת (29) Sic cum quibusdam ex Chriſtianis (30) integrum illum verſum Hoſeæ (31) *ut puer ſit Iſraël, tamen diligo ipſum, & ex Ægypto vocavi filium meum* (quæ poſteriora verba Meſſiam reſpicere docet Mattheus) (32) collatum cum loco parallelo (33) *vitem de Ægypto transferes* etc utriq; cum Meſſiæ tum Iſraëli ſub communi adpellatione obſcurius ut ſolent adcommodant (34) (ad verba) Gen. 40. 9. *& ecce vitis coràm me* אלו ישראל שנ׳ גפן ממצרים תסיע דא והנה גפן לפני זה מלך המשיח שנ׳ וכנה אשר נטעה ימינך וגו׳ ויש נטיעה מלמטן ויש נטיעה מלמעלן ומלמטן נטיעה מלמטן זה אברהם נטיעה מלמטן ומלמעלן זה המשיח שנ׳ עלה הפורץ לפניהם *& ecce vitis coram me etc. ſignificatur Iſraël, ſicut dictum eſt* (35) *vitem de Ægypto*

(23) *In Scemot Rabbi ſect. 19. ad verba ſanctifica mihi omne primogenitum.* (24) *Exod. 4. 22.* (25) *Pſalm. 89. 28.* (26. *confer. Coloſ. 1. 15.* (27) *Soh. in Exod. col. 140.* (28) *Conf. Proverb. 8. 22. & 1. Cor. 1. 30.* (29) *Conf. Heb. 1. 3. etc.* (30) *Vid. Jun. Parall. l. 1 p. 6. Valth. Harmon. Biblic. 691. ſeqq. Müllerі Judaiſmum p. 1327.* (31) *Cap. 11. 1.* (32) *Cap. 2. 15.* (33) *Pſal. 89. 9.* (34) *In Bereſc. Rabb. Sect. 88.* (35) *Pſal. 80. 9.*

Pärnu Akadeemias trükitud 20 dispuuti

Aeg	Juhendav õppejõud, tudeng ja pealkiri	Viide
31.8.1699	Daniel Sarcovius [P], Gudmundus Krook [R], *De mente humana in statu separato*. Inimese vaimust eraldatud seisundis. Magistriväitekiri	Ptk 3.8
1.9.1699	Olaus Moberg [P], Andreas Erichsohn [R], *Disputatio Theologica inauguralis, legis moralis, evangelii et utriusque discriminis exhibens*. Inauguratsiooni puhul esitatud teoloogiadispuut moraali ja evangeeliumi seadustest ning nende erinevustest. Doktoriväitekiri	Ptk 3.11
6.9.1699	Michael Dau [P], Abraham P. Carstenius [R], *De sensibus brutorum*. Loomade meeletajudest.	Ptk 3.6
9.9.1699	Gabriel Sjöberg [P], Heinrich Meurch [R], *Disputatio politica de Jure Principis circa sacra*. Poliitiline dispuut valitseja õigustest kirikuküsimustes. Magistriväitekiri	Ptk 3.7
11.9.1699	Sueno Cameen [P], Gabriel Hinnel [R], *Prudens peregrinator*. Arukas rändaja	Ptk 3.8
20.3.1700	Michael Dau [P], Georg Dannenberg [R], *Meletema academicum, quo scientiarum apud veteres occultatio … depicta*. Akadeemiline harjutusdispuut, mis kujutab salateadmisi vanal ajal	Ptk 3.8
2.1703	Ericus Fahlenius [P], Gabriel Herlin [R], *Brevis historia propitiatorii*. Lühike seaduselaeka kaane ajalugu	Ptk 3.10
2.5.1706	Jacob Wilde [P], Eusebius Schönlandt [R], *Templa non templa*. Pühakojad, mittepühakojad	Ptk 3.8
29.6.1706	Ericus Fahlenius [P], Johann Christoph Wendebaum [R], *Dissertatio Historico-Philologica de Promulgatione Decalogi*. Ajaloolis-filoloogiline dispuut kümne käsu väljakuulutamisest ja käsulaudadest	Ptk 3.10
1.8.1706	Andreas Palmrooth [P], Christian Brehmer [R], *De genio Socratis*. Sokratese kaitsevaimust	Ptk 3.8
15.5.1707	Jacob Wilde [P], Martin Johann Heno [R], *De eo quod physicum est in oratoriis*. Kõnekunsti füüsilisest aspektist	Ptk 3.9

Aeg	Juhendav õppejõud, tudeng ja pealkiri	Viide
6.6.1708	Ericus Fahlenius [P], Abraham Johannes Dahlman [R], *Exercitatio academica, philologice expendens voces duorum brevissimorum Scripturae locorum Esai. XLIX. 3. Jerem. XXX. 9.* Filoloogiline harjutus, mis käsitleb sõnu kahes ülilühikeses Pühakirja katkendis, Jesaja XLIX.3 ja Jeremia XXX.9	Ptk 3.10
5.9.1708	Conrad Quensel [P], Petrus König [R], *Calculum eclipsium Solis et Lunae in genere et Lunae in specie*. Päikese- ja kuuvarjutuste arvutamisest üldiselt ja konkreetselt kuuvarjutuste arvutamisest	Ptk 3.5
22.5.1709	Conrad Quensel [P], Samuel Flodin [R.], *Dissertatio philosophica atmosphaeram delineatam exhibens*. Filosoofiadispuut, mis käsitleb lühidalt atmosfääri. Magistriväitekiri	Ptk 3.6
14.8.1709	Conrad Quensel [P], Petrus König [R], *Calculum eclipsium Solis et Lunae in genere et Lunae in specie. Disputatione philosophica altera.* Päikese- ja kuuvarjutuste arvutamisest üldiselt ja konkreetselt kuuvarjutuste arvutamisest. Teine osa. Magistriväitekiri	Ptk 3.5
25.9.1709	Laurentius Braun [P], Johannes Schultz [R], *De palpitatione cordis*. Südame kloppimisest	Ptk 3.4
23.10.1709	Elaus Holstenius [P], Abraham Johannes Dahlman [R], *Positiones quaedam de aestu maris reciproco*. Mere tõusudest ning mõõnadest. Magistriväitekiri	Ptk 3.6
11.1709.	Elaus Holstenius [P], Johannes Pastelberg [R], *Dissertatio philosophica philosophum Christianum brevissime delineans*. Filosoofiadissertatsioon, mis lühidalt käsitleb kristlikku filosoofi. Magistriväitekiri	Ptk 3.8
10.11.1709	Conrad Quensel [P], Heinrich Gustav Dörr [R], *Disputatio gradualis exhibens theses quasdam astronomicas*. Mõned teesid astronoomia kohta. Magistriväitekiri	Ptk 3.5
12.11.1709	Conrad Quensel [P], Carolus Alstadius [R], *Dissertatio gradualis de fundamento computi ecclesiastici astronomico*. Kraadidisputatsioon kirikliku astronoomilise arvutuse alustest. Magistriväitekiri	Ptk 3.5

Tudengite disputatsioonide kõrval avaldasid õppejõud Pärnu akadeemia perioodil vaid mõned üksikud teaduskäsitlused:

Akadeemia õppejõudude käsitlused ja muud teadustööd

Aeg	Autor, pealkiri	Viide
1699	Michael Dau, *De atheismo qui Dn Christiano Thomasio… imputatur epistola*. Kiri ateismi kohta, milles isand Christian Thomasiust süüdistatakse	Ptk 3.11
1701	Michael Dau, *Sitten-Spiegel*. Kommete peegel	Ptk 3.11
1703, 1704	Gabriel Sjöberg, *Pernavia literata breviter concinnata… Pernavia literata pars secunda*. Pärnu literaadid. I–II osa. Riga	Ptk 3.9
1706	*Actus inauguralis Academiae Gustavo-Carolinae* [*Pernaviae die 28. Aug. 1699*] Pärnu akadeemia inauguratsiooniaktus	Ptk 3.11
1707	Jacob Wilde, *Memorial-Entwurff seiner künfftigen Lectionum*. Visand tulevaste loengute mäletamiseks	Ptk 3.9
17.10.1709	Laurentius Braun, *Dem Curieusen und geneigten Leser*. Uudishimulikule ja heatahtlikule lugejale	Ptk 3.4

Järgnevalt esitatakse ülevaade akadeemias peetud dispuutidest, käsitledes neid erinevate teemade kaupa ja õppetööst lähtudes.

3.4 Arstiteadus Pärnus: professor Laurentius Braun

Akadeemia meditsiini ja loodusteaduste professor (1698–1700, 1705–1710) oli Laurentius Braun (Lars Braunskiöld), kes sündis 1657. aastal Rootsis Kalmaris ning jätkas seal alustatud õpinguid Uppsala ülikoolis ja välismaal. Ta külastas oma akadeemilise rännaku ajal Strassbourgi ülikooli (tollal Saksamaal), Prantsusmaad, Madalmaid (Leideni ja Utrechti ülikool) ja Inglismaad ning kaitses 1689. aastal Utrechtis meditsiinidoktori kraadi. Braun alustas tööd Rootsis mereväe arstina, ent asus peatselt õpetama ning jõudis lõpuks tööle Tartu akadeemiasse. Ta läks ülikooliga koos ka Pärnusse, ent lahkus 1700. suvel Riia piiramise ajal ja 1702. aastal kutsus kuningas ta sõjaväljale. Professorikohale sai ta ülikooli korduvate palvete järel naasta 1705. aastal, asudes tööle ka Pärnu linnaarstina.

Braun pidas usinalt avalikke ja eraloenguid ja pühendas praktiseeriva arstina suurt tähelepanu terapeutikale. Tema kalduvus empirismile avaldus anatoomiahuvis ja ta püüdis organiseerida Uppsala ülikooli eeskujul anatoomikumi ehitamist. Veel 1709. aasta 18. oktoobril, kui ülikooli töö oli soikumas, korraldas ta tasuta avaliku lahkamise, tehes linnaelanikele saksakeelse kutse, mis eelnenud päeval linnas avalikult välja pandi. Pärast akadeemia tegevuse lõppu töötas ta arstina Rootsis.

Laurentius Braun: südame kloppimisest

1709. aastal avaldas Laurentius Braun ulatusliku käsitluse südame kloppimise kohta. Selle esitas 25. septembril avalikul väitlusel Viiburist pärit üliõpilane Johannes Schultz, kes õppis akadeemias ka juurat ja teoloogiat ning tegutses Toris vikaarina. Schultzi allkirjastatud pühendusele järgneb (allkirjata) sissejuhatus, milles väitekirja autor Braun tunnustab üliõpilast keeruka disputeerimisülesande enda peale võtmise eest. Trükise lõpus on ka kuue kaasüliõpilase õnnitlused Schultzile rootsi, prantsuse ja ladina keeles.

Brauni dissertatsioon on ulatuslik (45-leheküljeline) ülevaade, milles ta viitab enam kui 70 autori arvukatele teadustöödele minevikust ja kaasajast ning erinevate maade meditsiinipraktikale, kasutades nii

Ut itaq; varii occurrunt temperamenti ſubjecta, ſic etiàm adveniente hoſte variis inſtructus eſſe debet Medicus armis ſeu remediis. Quorum è penu inſtructiſſimo ſequentia tantum ut nobiliora adnotaſſe ſufficiet: Aqv. *meliſſ. citrat. Puleg. Cinamon. acetoſ. Roſar. fœnicul. Lauend. ſcord. Cardben. fl. Samb. Cord. temp. Cord. H. ſax. d. Cord. Cerv.* Tinctur. *Bezoart. Corall.* Eſſ. *Caſtor. Croc. ſuccin.* ſpirit. *Roſar. Citr. Roſmarin. Theriac. camph. CC. vol. ſal. armon. Q. E. Matth.* Syrup. *fl. Tunic. Meliſſ. Citr. aurant. acetos. Granat. Rib. Corall. Conf. alk.* Conſerv. *Roſar. Succol. Elect. d. gemm. Theriâc. Ven. Cæleſt.* Spec. *d. gemm. cal. Diambr. diamoſch diamargar. fr. Corall. r. perl. panon. r. oſſ. ſep. Lætif. Gal. Abſorb. Wedel. CC. uſt.* pp. *Ebor. pp. Cryſtal. pp. Santal. Citr. Camph. Croc. ſuccin. caſtor. Laud. op.* Ex hiſce aliisq; variæ conſtrui poſſunt Formulæ, e. g. in Paroxyſmo fortius urgente R. *Aqv. fl. thil. Meliſſ. c. V. Cinamom. Cydoniat. ā Unc. jß. ſpir. Theriac. Camph. Unc. ß. Corall. r. pp. dr. ß. margar. pp. Scr. j. Ther. Cal. gr. iij. Syr. fl. tunic. dr. vj. M. D.* & capiatur ſæpius cochleatim. Vel Rec. *Aqv. Fœnic. Cordial. H. Sax. fl. Sambuc. ā Unc. js. Tinct. Bez. ſer. s. Syr. corall. Unc. s.* M. D. ut antea. Si abſorbentia & præcipitantia magis indicantur; Recipi poteſt *CC. uſt. pp. Cryſtal. pp. oſſ. ſep. āā ſer j. Corall. r. pp. margar. pp. āā. gr. XV. Santal. citr. Scr. s. Laud. op gr. ij. m. f. pulv.* divid. in p. æ. iij. Hoc pulvere, vehiculo conven. aliquoties aſſumpto, Uxorem alicuius Capitanei Mitaviæ ā Palpitatione Cordis aliquando feliciter liberavimus. Forma *Electuarii* ſi magis arriſerit, ad mentem *D. Jungkii* tale præſcribi poteſt: R. *Conſerv. Roſar. ſuccul. pulp. Citr. an. Unc. ij. Conf. alk. inc. dr. j. margar. pp. Cor. r. pp. ā. Scr. ij. ſpir. ſal. armon. ſer. j. Syr. Rub. Id. gran. kerm.* ā. q. s. M. F. Electuarium. Quod ſi aliquando maligni

kreeka- ja ladina- kui ka saksa-, prantsuse- ja rootsikeelseid termineid. Esimeses, füsioloogia peatükis esitab ta südame ja selle veresoonkonna kirjelduse, selgitades südame rolli vereringes toonaste meedikute (Harvey, Bohni, Ettmülleri jt) käsitluste toel. Teine, patoloogia peatükk käsitleb südamehaigusi, keskendudes südamepekslemisele (*palpitatio*) võrdluses teiste haigustega, mille puhul esinevad krambid ja konvulsioonid (nt epilepsia, köha, astma, oksendamine, korea e tantstõbi). Lisaks mainitud käsitlustele toetub ta Willise ja Wedeli töödele, meditsiiniajakirjandusele ja Rootsi meditsiinipraktikale (tuues näiteks Olaus Rudbecki tehtud elusa koera lahkamise ja selle, et roosilõhn põhjustas ühel Kuramaa vürstil südamepekslemise).

Illustratsioon 17. Laurentius Braun [P], Johannes Schultz [R], Südame kloppimisest. Pärnu, 1709

Otseselt patoloogiliste põhjuste kõrval toob Braun välja ka temperamendi, pärilikkuse, liigjoomise, liigsed armurõõmud ja psühholoogilised põhjused: emotsioonid (hirm ja hüsteeria) ja hüpohondria. Kolmas peatükk, *semejoticum* ('märkidest'), on pühendatud südamehaiguste diagnostikale ja kulgemisele ning haigusi soodustavatele teguritele. Neljas, terapeutika peatükk mainib ravivõimalustena kirurgilist sekkumist ja aadrilaskmist, on aga enamalt jaolt pühendatud farmatseutikale ning sisaldab arvukalt retsepte (vt ill. 17).

> Retsept ühe Kuramaa kapteninaise südamepekslemise raviks. Põletatud kristallidest, seepia luudest, punastest korallidest, pärlitest, valgest sandlipuust ja *laudanum*'ist (oopiumitinktuurist) valmistatud pulbrit tuli võtta koos toiduga.

Braun rõhutab eluviisi ja dieedi tähtsust ja soovitab vältida liigniisket, kuuma või pakaselist kliimat, rasvaseid, liigsoolaseid, happelisi ja teravamaitselisi ning puhitusi tekitavaid toite (nt ube, kastaneid, kapsast) ja töötlemata aedvilju hommiku- ja õhtusöögiks. Juua soovitab ta veini, aga lahjemat, leiget ja mõõdukalt. Ta lisab, et südamekloppimise raviks soovitatakse ka teed ja kohvi, ent on ise eriti kohvi suhtes skeptiline, sest see põhjustab liigtarbimisel unetust ja jäsemete värinat. Ta soovitab ka mõõdukalt liikuda ja vältida liigseid emotsioone. Dissertatsioon lõpeb tsitaadiga Boethiuse «Filosoofia lohutusest», mis soovitab kannatlikku meelt, ning palvega Karl XII eest. Dissertatsioon oli üks viimaseid, mis akadeemias kirjutati ja kaitsti, sest Pärnule lähenesid vaenlaste väed.

3.5 Conrad Quenseli juhendatud matemaatika- ja astronoomiaalased dispuudid

1705. aastal Pärnus ametisse asunud Conrad Quensel oli hiilgav ja töökas matemaatik: ta oli ka akadeemia kvestor ja tegeles kalendrite koostamise järelevalvega, mis oli eriti keeruline Rootsis tol perioodil toimunud kalendrireformi ja teistest maadest erineva ajaarvamise tõttu. Ta õpetas trigonomeetriat, algebrat, geodeesiat, fortifikatsiooni, arhitektuuri, optikat ja astronoomiat ning astronoomiliste ja mõõteinstrumentide kasutamist. Quensel oli ka nelja trükitud dispuudi *praeses*, milles näeme teda juba Pärnu perioodil Koperniku süsteemi toetaja ja tähtedega seotud ebausu (nt komeetide endelisuse) kriitikuna.

1708. ja 1709. aastal kaitses Soomest pärit Petrus König Quenseli eesistumisel kirjutatud kaheosalise väitekirja «Päikese- ja kuuvarjutuste väljaarvutamine üldiselt ja spetsiifiliselt kuuvarjutuste väljaarvutamine». Teema oli võetud ta kaasajast: König selgitas 1707. ja 1708. aastal toimunud kuuvarjutuste väljaarvutamist, lähtudes erinevustest Kopenhaageni ja Pärnu laiuskraadides ning Rootsi ajaarvamise eripärast.

Petrus König: tabelid kuuvarjutuste väljaarvutamiseks

Töö sissejuhatuses ülistas König Kopernikut ning viitas ka Tycho Brahe töödele, ent ta ei võrrelnud nende astronoomide maailmamudeleid, vaid piirdus varjutuste väljaarvutamisega trigonomeetriliste tabelite ja skeemide abil, mis selgitasid Maa, Kuu ja Päikese positsioone. König toetus oma arvutustes Oderi-äärse Frankfurdi ülikooli (Viadrina) matemaatikaprofessori ja kalendrite koostaja Christian Grünebergi (1639–1701) arvutustabelitele ja taani astronoomi Christian Sørensen Longomontanuse (1562–1647) «Taani astronoomiale», mis arendas edasi Tycho Brahe geo-heliotsentristlikku maailmamudelit.

Illustratsioon 18. Conrad Quensel [P], Petrus König [R]. Päikesevarjutuste väljaarvutamisest. Pärnu, 1708

Praktilise suunitlusega oli 1709. aastal Conrad Quenseli juhendamisel kirjutatud dispuut «Kraadidisputatsioon kirikliku astronoomilise arvutuse alustest», mille Rootsist pärit Carolus Alstadius kirjutas magistrikraadi saamiseks (ill. 19). Pärast ajaloolist ülevaadet ajaarvamise süsteemidest esitas dispuut reeglid kevadise pööripäeva ja sellele

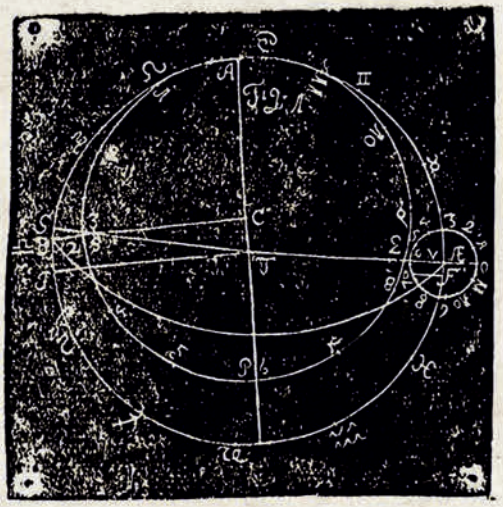

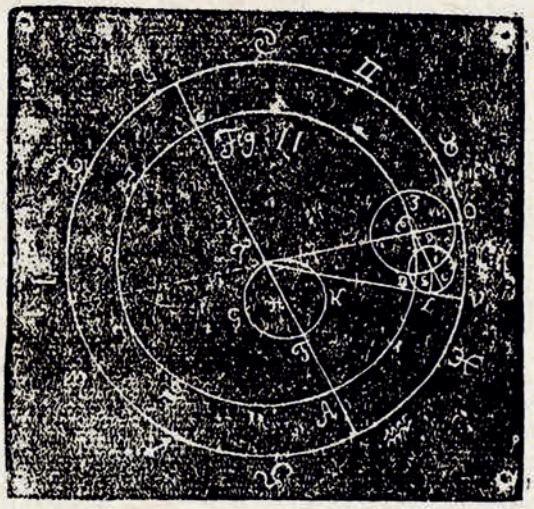

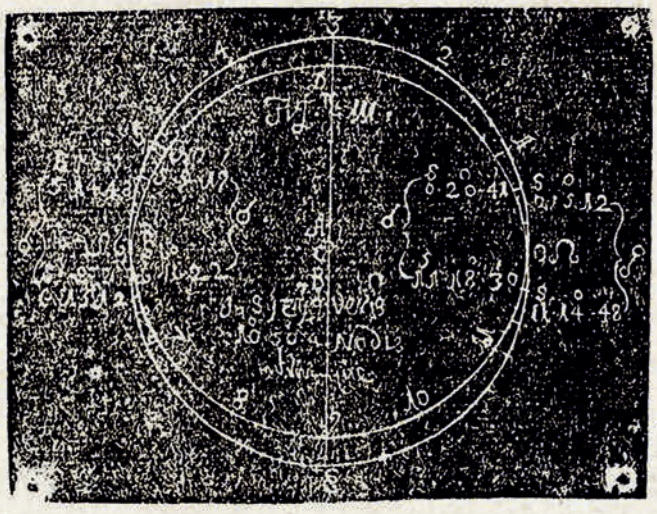

An. Lunæ	Semid. Lunæ Novæ.		An. Lun.
S. °	′.	″.	°. S.
0. 0	12.	48	0. 0
0. 6	12.	48	24 11
0. 12	12.	49	18. 11
0. 18	12.	50	12. 11
0.24	12.	52	6. 11
1. 0	12.	54	0. 11
1. 6	12.	58	24.10
1. 12	13.	1	18.10
1 18	13.	5	12.10
1.24	13.	8	6. 10
2. 0	13.	12	0.10
2. 6	13.	17	24. 9
2 12	13.	22	18. 9
2. 18	13.	26	12. 9
2.24	13.	31	6. 9
3. 0	13.	35	0. 9
3. 6	13.	41	24. 8
3. 12	13.	46	18. 8
3.18	13.	50	12. 8
3.24	13.	54	6. 8
4. 0	13.	57	0. 8
4. 6	14.	1	24. 7
4.12	14.	5	18. 7
4.18	14.	9	12. 7
4.24	14.	13	6. 7
5. 0	14.	16	0. 7
5. 6	14.	19	24. 6
5. 12	14.	22	18. 6
5. 18	14.	22	12 6
5.24	14.	23	6. 6
6. 0	14.	24	0. 6

Elongatio Lunæ in part. Rad. Ec.	Elong. Lunæ in Semid. Terræ.
95568	54
97337	55
99107	56
100877	57
102647	58
104416	59

Carolus Alstadius: kalendrisüsteemide võrdlus

järgneva täiskuu välja arvutamiseks, lähtudes taevakehade liikumisest. See oli vajalik ülestõusmispühade aja teada saamiseks, sest liikuvad kirikupühad sõltusid (nagu tänapäevalgi) kuukalendrist.

Dispuudis olid ka 1708. ja 1709 aasta ülestõusmispühade arvutamise näited erinevate kalendrisüsteemide ja Rootsi kalendri võrdlustega.

Magistrikraadi saamiseks kaitses Võnnust pärit Heinrich Gustav Dörr 1709. aasta 10. novembril professor Quenseli eesistumisel lühidispuudi «Mõned teesid astronoomia kohta» (vt ill. 15). Vanemat tüüpi teesidispuudile iseloomulikult puuduvad selles allikaviited, ent selle teesid peegeldavad Koperniku, Galilei ja Cassini avastusi. Loetletakse tollal teadaolevaid taevakehi: kuus planeeti, Kuu, Jupiteri neli ja Saturni viis kuud ning Saturni rõngas. Teesid mainivad Maa ja teiste planeetide liikumist ümber Päikese, taevakehade faase, varjutuste tekkepõhjuseid, seda, miks teame, et Maa on ümmargune, öö ja päeva pikkuste ja meridiaanide leidmise põhimõtteid ning asimuudi ja parallaksi kasutamist mõõtmisel. Puuduvad selgitused lisati suuliselt.

Lõpujärelduste (*corollaria*) 15 teesi seas esinevad järgmised: heebrea keel on aegade algusest; metafoorne keelekasutus ei vastandu tõesele, vaid päristisele; poeetide lood ei valeta; kronoloogilised kriteeriumid on ajalookirjutusele vajalikud; vooruslik käitumine on üllam kui vooruslik meelelaad; iga aktsidents, mis on predikaadina, on ka preditseeritav, aga mitte vastupidi; metafüüsika uurimisobjekt pole Jumal ega lõplik olem ega substants sedavõrd, kui ta on substants, ega ka mitte kehaline substants, vaid tegelik olem sedavõrd, kui ta on olem.

Illustratsioon 19. Conrad Quensel [P], Carolus Alstadius [R]. Kraadidisputatsioon kirikliku astronoomilise arvutuse alustest. Pärnu, 1709

3.6 Loodusteaduslikud dispuudid Pärnu akadeemias

Enimkasutatud allikad loodusteaduslikes dispuutides olid enamasti prantsuse, inglise ja Madalmaade teadlastelt. Eriti populaarne oli Pärnu akadeemias ülalmainitud Petrus Hoffweniuse «Füüsika lühikokkuvõte», ent endiselt tutvustati ka aristotellikku loodusfilosoofiat.

Descartes'i filosoofiat ei võetud alati täielikult üle. 1699. aastal kaitses Karjalast Viiburist pärit Abraham P. Carstenius Michael Dau juhen-

Ergo Tempus Proſtaph. S. H. 3. 40.
Quod quia eſt S. demtum Tempori Plenil. Paſchalis Medio Ann. 1708. Febr. Com. D. 13. 9. 0

Dat Tempus plenil. Paſchalis Verum Compl. 1708. Febr. Com. D. 13. 5. 20 i. e. Currente Stylo Juliano 1709. d. 14. Martii. h. 5. 20. poſtmerid. i. e. Stylo Svecano D. 15. Martii & ſtylo Novo D. 25. Martii.

§. X.

Invento Plenilunii Paſchalis tempore vero, proxima cura erit diem Paſchatos ſeu ſequentem diem Dominicum plenilunio proximum invenire. Hæc a. operatio eſt merè Cyclica. I. Determinato die plenilunii Paſchalis inquiratur Numerus Cycli Solaris etej intribus ſtylis reſpondens litera Dominicalis anni dati h. m. Additis 9 anno dato ſumma dividatur per 28. reſiduum indicat quotus ſit annus Cycli. Si nihil remanet eſt 28. Literam cujusq; anni indicant verſus notiſſimi:

Grandia Frendet Eques Dacus Cane Barbarus Arcu. Ut ex adjecta Tabella patet quæ Cyclum ſolis hocce ſeculo XVIII. in 3bus ſtylis continet.

2. Quæratur litera cujusq; menſis prima, quam eandem habent dies 8. 15. 22. & 29. juxta hos Verſiculos:

Altitonans Dominus Divina Gerens Bonq Extat Gratitudo Cœli Fert Aurea Dona Fideli.

Quorum 12. dictiones menſium numero,

In St. J	1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28.	F.	A.	D.
in St. Sv	13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12.	G.	E.	C.
in St. N.	21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10 11. 12. 13. 14 15. 16. 17. 18. 19. 20.	B.	G.	E.
	G. E. D. C. B. G. F. E. D. B. A. G. F. D. C. B. A. F. E. D. C. A. G. F. E. C. B. A.			

בשם יהוה

Exercitatio Physica
De
SENSIBUS BRUTORUM,
Quam
Annuente Divinâ gratiâ,
Haud refragante Amplissimô Ordine Philosophicô in Almâ Pernavienſi Academiâ,
Sub moderamine
Viri Celeberrimi
Dn: MICHAELIS DAU,
Eloqv. & Poëſ. Profeſſ. ord.
Domini benefactoris & fautoris pl. honorandi:
Publico Eruditorum Examini modeſtiâ eâ, qnâ par eſt,
ad D. *Anni M, DC. LXXXXIX. horis locoq; conſvetis*
Submittit
ABRAH. P. CARSTENIUS, Wib.
Auctor & Reſpondens.

PERNAVIÆ,
Excud. JOHANNES BRENDEKEN,
Acad. Typograph.

damisel kirjutatud dispuudi «Füüsikaalane harjutus loomade meeletajudest». Ta eitas selles küll hinge ja mõtlemisvõime olemasolu loomadel, ent ei jaganud Descartes'i seisukohta loomade tajude puudumisest, tuues antiik- ja kaasaja autoritele (sealhulgas kirikuisadele) toetudes välja näited loomade tajude ja oskuste kohta.

Abraham Carsteniuse dispuut

Dau ja Carsteniuse dispuuti lõpetav tsitaat Christian Thomasiuse teosest «Sissejuhatus mõistuse-õpetusse»:

> Sa võid ju öelda, et loomad oskavad ometi ka paljusid kunste, kuidas peaksid nad siis täiesti ilma mõistuseta olema? Aga see ei ole siiski võimatu. Näiteks lautomängija mängib sageli kõige kunstipärasemaid palu ilma nendele mõtlemata nii, et ta mõte on kusagil mujal, niisiis näed, et pole üldse võimatu harrastada mingit kunstiala sellele mõtlemata.

Carstenius kombineeris erinevate ajastute uurimusi, toetudes ajaloolises ülevaates ramistlikule Alstedi entsüklopeediale ja tutvustades Descartes'i vaateid eeskätt prantsuse filosoofi ja katoliikliku teoloogi Antoine Le Grand'i (1629–1699) «Filosoofia institutsioonidele» (1672) ning prantsuse loodusteadlase ja Prantsuse Akadeemia esimese sekretäri Jean Baptiste Du Hameli (1624–1706) töödele toetudes. Samuti olid tema allikate seas Christian Thomasiuse käsitlused.

Akadeemias kaitsti ka kaks dispuuti füüsika ja geograafia teemadel, mis toetusid kartesiaanlikele looduskäsitlustele ja esindasid mehhanistlikku maailmapilti.

Illustratsioon 20.
Michael Dau [P],
Abraham P. Carstenius [R].
Loomade meeletajudest.
Pärnu, 1699

1. 1709. aasta 22. mail kaitses Rootsist pärit Samuel Flodin professor Quenseli juhendamisel magistrikraadi saamiseks kirjutatud «Filosoofilise dissertatsiooni, mis tutvustab kokkuvõtlikult atmosfääri». See on ulatuslik (57 lehekülge pikk) ja kasutatud allikate poolest rikas, sisaldades ligi 100 viidet 30 loodusuurija 40 tööle. Dispuut alustab teema universumi ja loodusteaduse uurimise üldisse konteksti paigutamisest, ülistades filosoofiat ja maailma kui suurt masinat. Järgnev atmosfääri ja õhu käsitlus on liigendatud õhu omaduste järgi: voolavus ja elastsus.

Flodini huvitas vedelike aurustumine, õhu liikumine, õhurõhu mõõtmine ja gaaside käitumine rõhu all ning vaakum, aga ka lõhnade ning

õhurõhu muutuste tajumine. Õhu kokkupressitavuse ja gaaside tekke näited pärinevad elust (purskkaevud, värske õlle ja vahuveini väljapurskumine surve all). Teadussaavutuste käsitlus on ajastuomaselt eklektiline, ent juba antiikautoreid (Galenos, Aristoteles ja Plutarchos) tahaplaanile jättev: teooria osas on aluseks juba mainitud Hoffweniuse käsitlused, aga ka saksa teoloogi ja filosoofi, nn skolastilise kartesiaani Johannes Claubergi (1622–1655) teos «Lühiülevaade füüsikast» («Physica contracta», 1664). Ta kasutas ka kartesiaanliku Turu ülikooli retoorikaprofessori Daniel Achreliuse (1644–1692) ülevaadet loodusteadustest – «Kolm raamatut maailma vaatlusi» («Contemplationum mundi libri tres», 1682) –, Sturmi kartesiaanlikku ja aristotellikku filosoofiat lepitavad käsitlusi ning toetus Morhofi entsüklopeediale. Empiiria osas olid talle aluseks juba mainitud kartesiaanlike loodusteadlaste Le Grandi «Filosoofia institutsioonid» ja du Hameli käsitlus taevanähtustest, samuti nn mehaanilise filosoofia suuna esindaja Jacques Rohault' (1618–1672) «Loodusteaduslik traktaat» («Tractatus physicus», 1671) ja prantsuse päritolu protestantliku Halle ülikooli professori Johann Sperlette'i (1661–1725) uurimus «Uus füüsika ehk loodusfilosoofia» («Physica nova sive philosophia naturae», 1694).

Flodin tutvustas õhuga töötavaid masinaid: Ktesibiose (u 2. saj eKr) masinat ehk suruõhupumpa, Denis Papini (1647–1713) leiutatud ühesilindrilist aurupumpa (*Antlia Pneumatica*) ja Robert Boyle'i vaakumpumpa. Ta käsitles mõõteinstrumente elavhõbedatermomeetrist baromeetrini, viidates hollandi inseneri Cornelis Drebbeli (1572–1633), inglise teadlase ja alkeemiku Robert Fluddi (1574–1637), Galilei õpilase Evangelista Torricelli ning Baseli matemaatiku ja astronoomi Jacob Bernoulli (1655–1705) töödele. Lükates tagasi Descartes'i seisukoha, milles eitati vaakumi võimalikkust Aristotelese loogikast ja metafüüsikast lähtudes, toetus Flodin saksa astronoomi Samuel Reyheri dissertatsioonile «Õhust» («De Aere», 1670), Honoré Fabri ja Blaise Pascali uurimustele õhurõhust ja vaakumist ning vaakumpumba leiutaja Otto von Guericke (1602–1686) töödele. Õhu liikumist maakera ümber selgitas ta tsentrifugaaljõu abil, viidates hollandi teadlase Christian Huygensi (1629–1695) uurimustele.

Flodin nimetas ka saksa arsti, vereülekannete idee autori Magnus Pegeli (1547–1619) hingamisaparaadi eelkäijat, Francesco Lana de Terzi vaakumiga töötava õhulaeva ideed ja Roger Baconi (u 1219–1292) ennustust lennumasinate leiutamise kohta. Ta mainis Londoni Kuningliku Ühingu 1683.–1684. aasta aastaraamatus käsitletud William Gouldi eksperimenti vaskvitrioliga, Robert Hooke'i «Micrographia't» ja Newtoni saavutusi magnetismi uurimisel.

Flodin rõhutas õhu hädavajalikkust inimese, loomade ning kalade eluks ja tõi näiteid loomkatsetest. Füsioloogia osas toetus ta anatoomia ja veresoonkonna uurija Johannes Bohni teosele «Anatoomilis-filosoofiline tsükkel» («Circulus anatomico-philosophicus», 1686), samuti itaalia botaaniku ja vereringe uurija Andrea Cesalpino (1523/24–1603) ja taani anatoomi Caspar Bartholin noorema (1655–1738) töödele. Ta tutvustas nii mikro- ja makrokosmose teooriaid, Johann Helfrich Jünckeni iatrokeemiat kui ka Marcello Malpighi (1628–1694) sümpaatia ja antipaatia teooriaid («Väitekiri siidiussist», «Dissertatio de bombyce», 1669). Ta kritiseeris teravalt okultseid õpetusi, mille näiteks tõi ta inglise aristokraadi Kenelm Digby nn sümpaatilise pulbri. Õhu omadusi käsitledes tsiteeris ta rootsi keeles ka Ingerimaal sündinud ja Tartu ülikoolis õppinud Rootsi kuningriigi ülemarsti Urban Hiärne (1641–1724) uurimust.

Samuel Flodini dispuut atmosfäärist

Flodin küsis ka seda, mis on õhu ja kogu maailma liikumise alguseks. Platoni maailma hinge ja Henry More'i looduse vaimu asemel soovitas ta otsida vastuseid loodusteadlastelt: Thomas Williselt, samuti Claude Perrault' (1613–1688) kehade erikaalu uuringuist, Descartes'i loodete käsitlusest ja Newtoni magnetismiuuringuist. Lõplikku vastust andmata lõpetas Flodin värssides palvega Jumalale.

Praktilised loodusteaduslikud küsimused olid ka teemaks 1709. aastal professor Holsteniuse juhendamisel kirjutatud Põhja-Soomest pärit Abraham Dahlmani magistritöös «Mere tõusudest ja mõõnadest». 15 lühikese peatükiga dispuut käsitles mere tõuse ja mõõnasid, toetudes paarikümnele loodusteaduslikule käsitlusele, millest olulisimad on Bernhard Vareniuse (1622–1650/51) «Üleüldine geograafia» («Geographia universalis», 1650), Descartes'i «Filosoofia printsiibid» («Principia

Q. F. Fq. J. E. S. S. T.

DISSERTATIO PHILOSOPHICA

ATMOSPHÆRAM,

breviter delineatã exhibens,

Quam

Auctoritate Ampl. Ord. Philoſ.
in illuſtri Livonorum Academia
Guſtavo-Carolina
Moderante

VIRO AMPLISSIMO

M. CONRAD QUENSEL

Math. Superior. & Inf. Prof. ord.

Pro honoribus Philoſophicis eorumq;
privilegiis rite obtinendis defendere
conabitur,

S.æ R.æ M.tis Alumnus

AMUEL CL. FLODIN,

Smolandia Gothus.

In Auditorio Majori ad diem
Maji 1709, horis ante meridiem ſolitis.

PERNAVIÆ, per JOH. BRENDEKEN,
Reg. Acad. Typographum.

Philosophiae», 1644) ja kartesiaanlike loodusteadlaste (Rohault, Le Grand) tööd. Dahlman tutvustas inglise loodusteadlase ja matemaatiku John Wallise (1616–1703) käsitluste põhjal Galilei tänapäeval kõrvale jäetud põhjendust, mis selgitas loodeid maa pöörlemise ja ümber päikese tiirlemisega, ent ta eelistas ise Descartes'i seisukohta, milles põhjendati loodeid Kuu mõju ja magnetismiga.

Illustratsioon 21. Conrad Quensel [P], Samuel Flodin [R], Filosoofiadispuut, mis käsitleb lühidalt atmosfääri. Pärnu, 1709

3.7 Loomuõiguse teooria õigus- ja riigiteadustes

Pärnu akadeemia õigusteaduse professor Samuel Auseeni juhendamisel ei kaitstud ühtki trükki jõudnud avalikku dispuuti, ent tal oli oluline roll akadeemia avalikus elus ning Rootsi käibiva õiguse õpetamisel.

Rootsi riigi uue kirikupoliitika tausta selgitab Gabriel Sjöbergi juhendamisel Tori pastori Heinrich Meurchi kirjutatud poliitikadispuut valitseja võimust kirikuküsimustes, mille ta kaitses Pärnus 9. septembril 1699. aastal magistrikraadi saamiseks. Meurchi teemavalikut võis ajendada pastoriamet, samuti kuningavõimu absolutistlikumaks muutumine ja kuninga kontrolli tugevdamine kirikukorralduse üle.

Heinrich Meurch valitseja õigusest

Meurchi dispuuti raamivad tsitaadid Hugo Grotiuse «Sõja ja rahu õigusest» («De iure belli ac pacis», 1625). Grotiuse toel esitab Meurch kuningavõimu loomuõigusliku põhjenduse ja sõnastab kuninga moraalse võimu riiki juhtida ning selgitab, et kiriku nn välised tegevused peavad alluma valitsejale. Lisaks Grotiusele põhjendab ta valitseja õigust kiriku asjade üle otsustada ka flaami humanistliku filosoofi ja filoloogi Justus Lipsiuse (1547–1606), saksa õigusteadlase ja protestantliku filosoofi Johannes Althusiuse (1557–1638) ning saksa humanistliku õigusteadlase ja riigiteoreetiku Arnoldus Clapmariuse (1574–1604) tööde toel, ent viitab ka tänapäevase poliitilise filosoofia rajaja Thomas Hobbesi (1588–1679) järgijate seisukohale, et kirik peab alluma riigile.

Dissertatsiooni esimene pool annab ülevaate kirikuvürstide võimust ja struktuurist Piibli ja kirikuisade tööde põhjal, puudutades ka

D. 22

Q. F. F. Q. S.

Disputatio Politica
De
Jure Principis
Circa Sacra,

Quam

Cum consensu & indultu Amplissimi
Ordinis Philosophici,
Sub PRÆSIDIO
Amplissimi atque Celeberrimi
Dn. GABRIELIS Sioberg/
Phil. Moral. & Civ. Professoris publici.
Pro honoribus in Philosophia consvetis
ritè obtinendis,
Ad Examen publicum defert

HEINRICUS MEURCH,
Pastor Torgelensis.

Die IX. Septembris loco horisq; ante meridiem solitis.

PERNAVIÆ,
Excud. Johannes Brendeken, Acad. Typogr.
ANNO 1699.

ususõdu ja probleeme paavstiriigiga. Meurch toob välja ilmalike valitsejate (Theodosius, Justinianus, Karl Suur, Gustav Adolf, Karl XI) olulise rolli kirikukorralduses. Teine osa kirjeldab kiriku ja riigi suhteid erinevate uskude kaupa ning jaotab pädevused kirikuvälisteks ja kirikusisesteks. Ta täpsustab valitseja ülesanded: õige religiooni sisseviimine, vastutus väärikate inimeste ametisse pühitsemise ja kiriku hea administreerimise eest, vaimulike küsimuste jaoks kohtute asutamine, otsustusõigus ilmaliku ja kirikliku valdkonna konflikti korral. Meurch selgitab Karl XI seadust, mis piiras kiriku liigset võimu, ning 1687. aasta veebruari kirikukorralduse määrust.

Illustratsioon 22. Gabriel Sjöberg [P], Heinrich Meurch [R], Poliitiline dispuut valitseja õigustest kirikuküsimustes. Pärnu, 1699

3.8 Teoreetiline ja praktiline filosoofia ning ajalugu

Teoreetilise filosoofia professor oli esialgu soomerootsi päritolu Daniel Sarcovius (1661–1704, loogika ja füüsika professor 1605–1704), tema surma järel sai 1704. aastal loogika ja metafüüsika professoriks Carl Schulten (vt ka ptk 3.10). Teoreetilise filosoofia professor õpetas ka metafüüsikat, mille luterliku teoloogia poolt heaks kiidetud vorm oli juba Academia Gustavianas populaarne pneumatoloogia. Mitmed filosoofiateaduskonnas kaitstud dispuudid olid ettevalmistuseks teoloogiaga tegelemisele ning käsitlesid usuküsimusi.

Daniel Sarcoviuse eesistumisel kaitses 1699. aasta augustis Rootsist pärit Gudmundus Krook magistrikraadi saamiseks pneumatoloogilise dispuudi «Inimese vaimust eraldatud seisundis». Dispuut tahtis lepitada teoloogiat ja Descartes'i filosoofiat, toetudes saksa-hollandi teoloogi Christoph Wittichi (1625–1687) töödele. Selle seitse lühikest peatükki käsitlevad filosoofide ja teoloogide seisukohti hinge seisundist pärast surma, alustades nentimisest, et surmajärgse hinge seisundi kohta saab vaid oletusi teha. Dispuut esitab erinevaid seisukohti sellest, kas hing ja vaim võivad hukkuda, rõhutades platonismist pärit ja kristlikke argumente, kinnitades hinge surematust ning põhjendades seda Jumala ettenägelikkusega. Dispuut esitas ka inimese vaimu definitsiooni ja mõistis hukka skolastikud.

1700. aasta 20. märtsil kaitses retoorika ja poeetika professori Michael Dau (vt ptk 3.9) juhendamisel kirjutatud salajaste (okultsete) teaduste vastase ajaloolis-filosoofilise harjutusdispuudi Viiburist pärit Georg Dannenberg (ill. 23). Dispuudi juhatab sisse Jumala ülistus ja rõhutamine, et Jumala mõistmiseks on kõigile teadmised vajalikud. Selle ajalooline osa annab ülevaate nn salateadustest: Egiptuse ja Kaldea okultsetest õpetustest, Aristotelese, Platoni ja Pythagorase filosoofia kahesest (avalikust ja pühendatuile suunatud) loomusest, paganlike poeetide ja filosoofide allegooriaist ning sümboleist juudi metafüüsika, rabide õpetuste ning kabalani.

Teine, uurimuslik osa selgitab ja põhjendab salateaduste eksimusi prohvetite vääriti mõistmise, kuulsusiha või sooviga mõtet varjata, osutades, et allegoorilised ja analoogial põhinevad tõlgendused võivad viia naeruväärsusteni, mistõttu neid ei maksa kõigile õpetada. Lõpuks eristab Dannenberg vajalikud ained, mis aitavad hinge eest hoolitseda, nagu tõsiluterlik teoloogia, eetika, arstiteadus ja matemaatika, lubades üksikjuhtudel ka keerukamate kunstide/teaduste õppimist. *Corollaria* 12 teesi seast tuli tudengil muuhulgas kaitsta väiteid, et skolastikud kuritarvitasid metafüüsikat ja et peripateetiline loogika pole tõe instrument.

1707. aastal sai teoreetilise filosoofia professoriks Olof Holstenius (1677–1736). Tema eesistumisel kaitses Saaremaa Mustjala koguduse pastor Johannes Elias Pastelberg 1709. aastal enda kirjutatud magistriväitekirja «Kristlikust filosoofist», mille sissejuhatuses ta rõhutab, et ortodoksne teoloogia ei pruugi olla vastuolus mõistliku filosofeerimisega. Ta annab kaheteistkümnes lühikeses peatükis ülevaate sõna etümoloogiast ja filosoofia põhivaldkondadest ning rõhutab, et kristliku filosoofi põhieesmärk on mitte ainult tõde uurida, vaid ka suurendada Jumala mõistmist. Terve dispuut ja ka sellele järgnevad teesid käsitlevad rohkem teoloogia küsimusi. Dispuudile on lisanud eestikeelse õnnitlusluuletuse Räpina pastor Johannes Örn (vt ka lk 146).

Illustratsioon 23. Dannenbergi dispuudi tiiteleht. Michael Dau [P], Georg Dannenberg [R], Akadeemiline harjutusdispuut, mis kujutab salateadmisi vanal ajal. Pärnu, 1700

Ajalooprofessor oli esialgu Sueno Cameen (1691–1701), seejärel Gabriel Sjöberg (1702–1704), Nicolaus Wiraeus (1705–1707) ja Carl Schulten (1707–1709). Eelnevalt oli moraali ja poliitika (praktilise filosoofia)

Σὺν Θεῷ!

Meletema Academicum.

Quo

SCIENTIARUM

apud Veteres

OCCULTATIO

Hiſtor: philoſophicè depicta,

Conſenſu Amplisſimi Ordinis Philoſophici

in Athenæo Pernavienſi

Sub Moderamine

VIRI CELEBERRIMI

Dn. MICHAELIS DAU,

Eloquent: utriusq; Profeſſoris,

Præceptoris, Evergetæ simul et Promotoris jugi

obſervantiâ ætatem colendi,

Placidè φιλοσοφήσων examini die (ſi Deo videbitur)

20 Martii Anni Ær. Chriſt. 1700.

Modeſtè defenſur

à

GEORGIO DAMENBERG,

Wib. Carel.

Aut. & Reſp.

PERNAVIÆ,

Excud. JOHANNES BRENDEKEN,

Reg. Acad. Typographus.

professor olnud Gabriel Sjöberg (1693–1701), seejärel sai professoriks Andreas Palmrooth (1701–1710). Erinevalt loodusteadustest valitses praktilise filosoofia, ajaloo ja poliitika käsitlemisel enamasti traditsiooniline historistlik meetod, mis eeldas mõiste või nähtuse päritolu selgitamist kronoloogiliselt, alates sõna etümoloogiast ja antiikajast. Toetuti ka loomuõiguslikele käsitlustele, ehkki näiteks Christian Thomasiuse ideede järgimine sai 1707.–1708. aastal tugeva tagasilöögi (vt ptk-d 3.3 ja 3.11).

Teemavalikul lähtuti hetkel aktuaalsetest poliitilistest seisukohtadest (näiteks võeti seisukoht akadeemilise rände või pühamute kohta) või debattidest erinevate filosoofiliste koolkondade vahel.

Ajalooprofessor Sueno Cameeni juhendamisel ingerimaalase Gabriel Hinneli kirjutatud lühidispuut «Arukas rändaja» 1699. aastal on näide traditsioonilisest reisimetoodilisest traktaadist, mis lähtub oma aja poliitilisest olukorrast (ill. 24). Hinnel tsiteerib selles ülikooli põhikirja 1690. aastast ja Rootsi kuninga religioonistatuute 1667. aastast, mis piiravad reisimist. Kindralkuberner Otto Wellingkile ja õuejutlustajale, teoloogiadoktor Georg Wallinile pühendatud dedikatsioonis põhjendab Hinnel oma vaga õppimissoovi ja rännuvajadust ning esitab dispuudis moraalist lähtuvad põhjendused õpirände kasuks.

Sissejuhatuse järel käsitletakse sõna etümoloogiat koos rootsikeelsete paralleelidega, edasi selgitatakse, milline peab olema rändaja meelelaad ja milliseid küsimusi (retoorika põhiküsimused «Kas?», «Mis viisil?», «Millal?», «Kellega?», «Milleks?», «Miks?») esitada reisilemineku eel. Ta toob välja omadused, mille poole reisilemineja peab püüdlema (nt mõõdukus ja karskus, keelteoskus) või mida vältima (enesearmastus), ja rõhutab, et reisides on vaja lisaks looduse ja linnade vaatlemisele uurida ka kohalike rahvaste loomust ja seadusi.

Gabriel Hinneli dispuudi *corollaria*

Dispuudi lõpetavad osalt selle teemaga seotud, osalt erinevad teesid (*corollaria*), mida autoril tuli ümber lükata või tõestada.

Lõppjäreldused: 1. Et maa koos ümbritsevate vetega on kerakujuline, võib muude põhjenduste kõrval tõestada ka rändamisega.

2. Laevasõiduga järeleproovimine on lükanud ümber muistse aja inimeste arvamuse, et külmad ja kuumad vööndid pole elatavad. 3. Vaakumit ei ole. 4. Väidame, et Rootsis elasid kunagi hiiglased. 5. Eitame täielikult, et kunagi võis elada flööniks. 6. Kui on antud kaks teatud liiki suurust ja ühte neist võib lõpmatult suurendada ja teist sama moodi vähendada, on siiski võimalik, et see, mis pidevalt kasvab, ei ületa teist kunagi, ja samamoodi see, mis kahaneb, ei saa kunagi teisest väiksemaks.

Professor Andreas Palmroothi eesistumisel kaitses Tartust pärit Christian Brehmer 1706. aasta 1. augustil viiest peatükist koosneva dispuudi «Sokratese kaitsevaimust». Sissejuhatuses viitab Brehmer, et avaliku disputeerimise põhjus on soov saada luba õpinguiks välismaal. Ohtralt antiigi filosoofe ja ka kirikuisasid tsiteerivas väitekirjas toetub ta peamiselt prantsuse literaadi François Charpentier' (1620–1702) teosele «Sokratese elu» («Das Ebenbild eines wahren und ohnpedantischen Philosophi», 1693). Brehmer võrdleb inimese (kaitse)inglit (*angelus*) ja antiikaja *genius*'t ehk *daimon*'it, pidades seda sarnaseks Sokratese kaitselmuse ehk inimese sisetundega. Ta püüab vastata küsimusele, kas Sokratest saab pidada kristlaseks enne kristlust, toetudes Oderi-äärse Frankfurdi ülikooli professori Johann Christoph Beckmanni (1641–1717) moraaliõpetusele, kuid lõpliku vastuse asemel piirdub möönmisega, et Sokratese *daimon* ei saanud olla halb vaim.

Retoorikaprofessor Jacob Wilde juhendamisel 1706. aastal kirjutatud filosoofilise dispuudi «Pühakojad, mittepühakojad» («Templa non templa») pühendas Riiast pärit Eusebius Schönlandt oma kodulinna mustpeadele. Dispuut jäljendab teesidispuutide nummerdatud struktuuri, kuid selle tekst on esitatud läbiva arutlusena. Ajalooline ülevaade paganate, juutide ja kristlaste pühakodadest lõpeb kriitikaga liialduste vastu autori kaasaja usu- ja matmiskommetes (näiteks matmine kiriku altarialale, liiguhked hauamonumendid), mida ta soovitas vältida.

Schönlandti dispuudi arvukate allikate hulka kuuluvad nii Piibel, Lutheri ja Melanchthoni kirjutised kui ka rabiinliku taustaga käsitlused

Corollaria.

I.

Terram cum circumfluis aquis globum conſtituere, præter alia argumenta, experegrinationibus probari poteſt.

II.

Zonam torridam ut & frigidam eſſe habitabiles, navigationum experimenta dudum contra veteres evicerunt.

III.

Vacuum non datur.

VI.

In Sveonia olim viguiſſe gigantes aſſerimus.

V.

Phœnicem avem olim extitiſſe prorſus negamus.

VI.

Datis duabus certa ſpecie quantitatibus, poteſt una in infinitum augeri & altera eodem modo minui, ita tamen ut illa quæ continuò augetur, alteram nunquam ſuperet, nec illa quæ minuitur, alterâ fiat minor.

Soli DEO Gloria.

(nt Moses Maimonides), antiik- ja uusaja ajaloolased (Herodotos, Pausanias, Apollodoros, Caesar, Halikarnassose Dionysios, Tacitus, Maximos Tyrosest, Isidorus, Olaus Magnus, Hartknoch, Johann Schefferuse «Muistse Uppsalani» («Upsalia», 1666)), filosoofid (Aristoteles ja Platon) ning loomuõigust esindavate Hugo Grotiuse, Valentin Velthemiuse ning Christian Thomasiuse teosed.

Illustratsioon 24. Suneo Cameen [P], Gabriel Hinnel [R], Arukas rändaja. Pärnu, 1699

3.9 Kõne- ja luulekunst

Kõnede ja luuletustega esinemine oli akadeemilise suhtluse igapäevane osa, neid kirjutasid nii professorid kui ka üliõpilased. Eneseväljendust lihviti harjutustundides (*exercitia*). Suur osa teadaolevatest kõnedest oli pühendatud akadeemilise elu sündmustele, aga ka Põhjasõja sündmustele ning Karl XII ülistamisele. Pärnu tollasest kultuurielust annab ülevaate Gabriel Sjöbergi «Kirjanduslik Pärnu» («Pernavia literata»), mis trükiti Riias 1703. ja 1704. aastal.

Esialgu õpetas retoorikat ja poeetikat Preisimaalt Marienburgist pärit Michael Dau (–1710, retoorika ja poeetika professor 1695–1704, varem õpetas ta ajalugu ja teoreetilist filosoofiat). Raskematel sõjaaastatel kandis Dau enda õlul peaaegu kogu filosoofiateaduskonna tööd. Pärast akadeemiast lahkumist oli Dau Pärnu justiitsbürgermeister ja suri katku 1710. aastal. Ta tutvustas oma loengutes antiigi retoorika- ja poeetikatraditsiooni kuuluvaid teoseid, näiteks Suetoniuse «Keisrite elulugusid» («De vita Caesarum»), Titus Liviuse ajalugu, Vergiliuse «Aeneist», ent ka kristliku poeedi Claudianuse luulet ning kirikuisa Lactantiuse teoseid.

Dau juhendas ka kaht filosoofiaalast dispuuti (ptk 3.9) ning propageeris pietismi- ja müstikaalaseid teoseid (ptk 3.12). Retoorikat õpetades käis Dau ajaga kaasas, juhendades ka saksakeelseid kõnesid ja luulet.

Dau järglane oli akadeemia ainus kohalikku päritolu professor, kuramaalane Jacob Wilde (1679–1755, professor 1705–1709). Wilde on tuntud esimese kurttummade õpetajana Pärnus ja Eestis, kuid tema

säilinud teadustöö seda otseselt ei peegelda. Ka Wilde juhendas üliõpilaste kõnesid ja stiiliharjutusi ning tutvustas oma loengutes antiikaja autorite luulet ja erinevate ajastute retoorika- ja poeetikakäsitlusi, võrreldes Horatiuse «Luulekunsti» («Ars Poetica») ja Aristotelese õpetust uusaegsete autoritega (Scaliger, Vossius, Zeidler ja Rabius).

Wilde hakkas kirjutama ka enda saksakeelset retoorikaõpikut. Selle alguse avaldas ta 1707. aastal kutsena oma erakolleegiumisse, pealkirjaga «Visand tulevaste loengute mäletamiseks» («Memorial-Entwurff seiner künfftigen Lectionum»). Et mitte raisata aega dikteeritava üleskirjutamisele, avaldas ta selles oma saksakeelsete loengute sissejuhatuse ja esimese peatüki 147 lühiteesi. Ta põhjendas õpiku kirjutamist sellega, et varasemad käsiraamatud ei ole praktilise suunitlusega ning lubas seetõttu õpetada lisaks ladina keelele ka saksa keeles ja jõuda rutem avalikes asjus kasutatava kõneoskuseni. Ta rõhutas, et kõnekunsti õpetades ei tohi lähtuda ainult loogikast (mis oli retoorikatraditsioonis argumentatsiooni ülesehitamisel tähtsal kohal), vaid kõne ühiskondlikust tähtsusest ja mõjust, kuna see on ühiskonna alusepanija ja alalhoidja. Seetõttu on vajalik kõnekunsti õpetada kõigis valdkondades, sest seda ei vaja mitte ainult jutlustajad, kohtunikud, professorid, advokaadid ja juristid. Wilde rõhutas, et on vaja uurida sõnade ja asjaolude mõju, laskumata pedantsesse loetlemisse, ning pidada silmas inimeste loomupärast püüdu õnneliku elu ja ühiskonna poole.

1707. aasta 15. mail kaitses akadeemias meditsiini õppiv Pärnu apteekri poeg ja hilisem apteeker Martin Johann Heno professor Wilde eesistumisel dissertatsiooni «Kõnekunsti füüsilisest aspektist». Heno pühendas dispuudi Tartu akadeemia poeetika ja retoorika professorile Olaus Hermelinile, kes saatis autorile ka õnnitlusluuletuse. Kuna puudub viide üliõpilase autorsusele, kirjutas selle tõenäoliselt professor Jacob Wilde.

Illustratsioon 25. Wilde ja Heno dissertatsiooni ja tõlke tiitellehed (vastaslehel ja sellele järgneval leheküljel)

Wilde ja Heno dispuudi esimene pool rõhutab, et kõnekunst hõlmab oma ülesande ja loomu tõttu kõiki teisi kunste ning on eriti vajalik poliitikas. Autor leiab, et kõnekunsti käsitledes tuleb silmas pidada ka

Q. D. B. V.

Dissertatio Philosophica

De eo quod est Physicum in Oratoriis

Quam

Annuente Ampliss: Facult: Philos.

Moderante

Dn. M. JACOBO Wirden/

Eloq: & Poës: Prof: ordin:

In Almæ Gustavo-Carolinæ

Audit: Maj:

Die 15 JVNy Anni MDCCVII.

hor: matut: consvet:

Defendere conabitur

MARTIN JEAN HENO,

Med: & Phil: Stud:

PERNAVIÆ,

Excudit JOHANNES BRENDEKEN,

Reg: Acad: Typographus.

Philoſophiſche Erörterung
Deſſen was ein
ORATOR
aus der
PHYSIC
Hat
Welche
Mit Conſens der Philoſophiſchen Facultẽ
unter dem Præſidio
Hn. M. JACOB Rilden
Eloq: & Poëſ. Prof.
Im gröſſern Auditorio
zu Pernau
Ao: M. DCCVII. den Maij
zu behaupten ſich wird angelegen
ſeyn laſſen
MARTIN JOHANN Heno
Med. & Phil. Stud.
Auff Anhalten guter Freunde
ins Deutſche verſetzet

RIGA/ bey Georg Matth. Nöller.

selle füüsilist aspekti. Ta leiab, et kõnekunst on suunatud ümbritseva maailma muutmisele, mistõttu on oluline alustada retoorika tähtsaimas osas, teema leidmises (*inventio* ehk *logos*) teemadega, mis hõlmavad füüsilist maailma. Alates 22. peatükist käsitleb Wilde Aristotelese retoorika kaht ülejäänud osa, eetost (inimloomuse arvestamist) ja paatost (tunnete äratamist). Neid käsitleb Wilde koos, ent ta ei jaga nippe, kuidas kuulajatega manipuleerida, vaid selgitab kõneleja temperamendi rolli kuulajate mõjutamisel. Ta toob oma kaasaja meditsiini- ja füsioloogiakäsitluste põhjal välja, kuidas neli temperamenti lähtuvad keha füüsilisest olekust (toetudes Aristotelese, Galenose, Sennerti, Buddeuse, Jünckeni, Waldschmidti ja Neuhausi töödele). Wilde rõhutab, et kõne iseloom sõltub kõneleja temperamendist, seega on kõnemehele kasulikud füsiognoomiaalased teadmised ning oskus väliste märkide järgi tunda inimese temperamenti, et publikut paremini tajuda ja mõjutada.

Dispuudi järgnevates peatükkides käsitleb autor esituse (*actio*) poolt, mis on traditsioonilises retoorikaõpetuses vähem tähtis. Siin toob ta sisse otseselt füsioloogia ja anatoomia aspekti, viidates ajukoore rollile emotsioonide tekkes, inimese keha üldisele füüsilisele toonusele ja kõneaparaadi ehitusele, mis mõjutab kõneleja diktsiooni, hääle tugevust, kandvust ja võimalikke kõnedefekte. Mälu (*memoria*) käsitledes rõhutab ta selle arendamise ja peast kõnelemise vajalikkust, kuna paberile fikseerunud pilguga kõnemees ei pruugi publikut köita.

See dispuut taotleb kõnekunsti õpetuse ajakohastamist nii, et see vastaks ühiskonna vajadustele ega oleks puhtalt akadeemiline harjutus. Üliõpilase huvi teema vastu näitab asjaolu, et ta tõlkis dispuudi saksa keelde ja avaldas selle Riias.

3.10 Kreeka ja heebrea keele ning idakeelte õpetamine teoloogia teenistuses

Nn pühade keelte ehk heebrea (Vana Testamendi keel) ja kreeka (Uue Testamendi keel) ning idakeelte (süüria, pärsia ja araabia keele) jaoks oli akadeemia filosoofiateaduskonnas üks ühendatud professuur. Nende õppimise peamine eesmärk oli anda vahendid Piibli lugemise ja tõlgendamise jaoks, kreeka keele puhul ka vanakreeka autorite lugemiseks. Erinevalt varasemast ajast olid Pärnu professorid tunduvalt rohkem huvitatud heebrea keelest ja rabiinlikust (judaismi peavoolu) traditsioonist. Nii on Pärnu akadeemiast pärit vaid kaks kreekakeelset juhuluuletust viie heebreakeelse teksti vastu ja ka dissertatsioonid käsitlevad eeskätt Vana Testamenti, selle heebrea keelt ning käsitlusi judaismi traditsioonis. Kreeka keele oskust läks vaja pigem filosoofiateaduskonna ajaloolise suunitlusega dispuutides, kus tsiteeriti tihti kreeka autoreid. Suur rõhuasetus Piibli ja rabide heebrea keelele tulenes professorite endi huvidest: nad olid õppinud rabiinlikust teoloogiast mõjutatud luterlikes ülikoolides.

Esialgu oli akadeemia kreeka ja idakeelte professor Mecklenburgist pärit Daniel Eberhard (? Mecklenburg – 1710 Riia), kes pidas oma inauguratsiooniloengu heebrea keele kohta ja õpetas põhiliselt heebrea, süüria, kaldea ja rabiinlikku heebrea keelt. Eberhard lahkus akadeemiast 1701. aastal, tema järel sai kreeka ja idakeelte professoriks Rootsist pärit Ericus Fahlenius (? Västmanland – 1710 Pärnu). Fahlenius oli õppinud Uppsalas, kus tutvus põhjalikult rabiinliku traditsiooniga. Tema inauguratsioonikõne käsitles judaismi traditsioonist pärit kommentaaride kasulikkust kristliku pühakirja eksegeesil. Ta avaldas 1705. aastal professor Mobergi mälestuseks ka pärsiakeelse leinaluuletuse koos ladina tõlkega. Fahlenius õpetas lisaks kreeka ja heebrea keelele ka rabiinlikku heebrea, kaldea ja araabia keelt ning juhendas Pärnus mitut dissertatsiooni, mis käsitlesid Vana Testamenti rabiinliku traditsiooni valgusel.

1703. aastal juhendas Ericus Fahlenius Tallinnast pärit Gabriel Herlini kirjutatud harjutusdispuuti «Lühike seaduselaeka kaane ajalugu». See esitas asjakohased Vana Testamendi kirjakohad heebrea ja ladina keeles ning selgitas neid lähtudes luterlikest seisukohtadest, ent arvestas ka arvukaid juudi rabide käsitlusi.

1706. aastal kaitses Liivimaalt Võnnu lähistelt pärit Johann Christoph Wendebaum Fahleniuse juhendamisel kirjutatud «Ajaloolis-filoloogilise dispuudi kümne käsu väljakuulutamisest ja käsulaudadest». Ka see 55-leheküljeline harjutusdispuut toetus ulatuslikule allikabaasile, põhinedes Piibli ja kristlike õpetlaste seisukohtadel, ent täiendades seda judaismi seaduseõpetuse (toora) suulist osa käsitleva Talmudi ja rabiinlike õpetlaste tekstidega.

Fahlenius juhendas ka 1708. aastal Põhja-Soomest pärit Abraham Johannes Dahlmani kirjutatud «Akadeemilist harjutust, mis käsitleb filoloogilisest vaatenurgast kahte väga lühikest pühakirja katkendit: Jesaja 49:3 ja Jeremia 30:9». Ka siin kasutati Vana Testamendi kirjakohtade selgitamiseks rabiinlikke autoreid. Dispuut pälvis (kaotsi läinud) heebreakeelse õnnitluse Krakovist pärit luterlusse pöördunud rabi Johann Christian Jacob Kemperilt (1670–1716), kes õpetas rabiinlikku heebrea keelt Uppsala ülikoolis. Ta külastas 1708. aastal ka Pärnut ja pidas heebrea keeles käsikirjas säilinud lühikõne Karl XII auks. Dahlman ise avaldas samal aastal heebreakeelse õnnitlusluuletuse Petrus Königi dispuudi auks.

Carl Schulteni luuletus heebrea keele ülistuseks

Silmapaistvaim semitist ja juudi traditsiooni uurija Pärnu akadeemias oli aga hoopis teoreetilise filosoofia, loogika- ja metafüüsika- (1705–1707) ning ajalooprofessor (1707–1710) Carl Schulten (1677 Västmanland – 1730 Lund). Schulten oli õppinud heebrea keelt, Talmudit ja keskaja juudi kirjandust Uppsala ülikoolis teoloogiaprofessori Johannes Palmroothi juures ning rabiinlikku heebrea keelt ja traditsiooni rabi Johan Christian Jacob Kemperi juures (1670–1716). Rabi Kemper läkitas Pärnusse ka heebreakeelse õnnitluse Schulteni heebrea keeles peetud inauguratsiooniloengu auks.

Carl Schulten alustas Pärnus Rabi Jehuda Lebhi 17. sajandil kirjutatud kommentaari «Tark südames» («Sefer hakham lev», 1693) tõlkimist. See käsitles kristlikku teoloogiat huvitavat 12. sajandi rabiinliku õpetlase Moses Maimonidese õpetust. 1708. aastal külastas Pärnut ka rabi Kemper, et arutada Schulteniga edasiseid tõlke avaldamise plaane. Kuigi Schulten polnud heebrea keele ega teoloogia professor, sai ta 1709. aasta augustis ülikooli nõukogult loa oma tõlge välja anda ja korraldada dispuudiharjutusi, kus tudengid esitavad tema tõlget.

Pärnus osalesid selle uut tüüpi, nn tõlkedispuudi osade ette kandmisel Rootsist pärit Carolus Almstadius (esitas oma osa 15. septembril), liivimaalane Heinrich Gustav Dörr (18. septembril) ja Mustjala pastorina tegutsenud Johannes Elias Pastelberg (27. oktoobril). Tõlge ilmus tervikuna alles pärast Schulteni naasmist Rootsisse, 1719.–1728. aastal Lundis, kus Schulten oli saanud professorikoha. Tartu dispuudid kandsid pealkirja «Rabbi Jehuda Lebh tõlke, märkuste, parafraasi, parandatud teksti, interpunktsiooni ja pühakirja kohtadega märkustes», kuid pealkirjast hoolimata trükiti vaid dispuutide tiitellehed koos pühenduste ja õnnitlustega (mistõttu neid pole esitatud ülaltoodud tabelis).

Illustratsioon 26. Carl Schulten [P], Johannes Elias Pastelberg [R], Rabbi Jehuda Lebh tõlke, märkuste, parafraasi, parandatud teksti, interpunktsiooni ja pühakirja kohta märkustes. Pärnu, 1709

(ka järgnevatel lehekülgedel)

Schulten ise kirjutas õnnitlused Alstadiusele ja Dörrile heebrea keeles ning Pastelbergile eesti keeles (ill. 26). See ülistas heebrea keelt kui pühakirja mõistmise hädavajalikku abilist, mida juba Martin Luther väga hindas. Pastelbergi dispuudi sissejuhatuses põhjendas Schulten tõlkimist vajadusega mõista pühakirja rabiinliku traditsiooni abil paremini ning tänas toe ja julgustuse eest heebrea keele professorit Ericus Fahleniust, kelle valdkonnas ta disputeeris. Lisaks avaldas Schulten 1709. aastal ka Samuel Flodini magistritöö heebreakeelse õnnitluse.

נפתלי

Rabbi Jehuda Lebh

Versione, Notis, Paraphrasi, Emendatione Textus, Interstinctione, dictorumq; S.S. in margine notatione illustratus.

Quem

Consensu Amplissimæ Facultatis Philosophicæ in alma, quæ Pernaviæ est, Academia, Eruditorum examini submittunt,

Vir Cl:

CAROLUS SCHULTEN,

Hist. Prof. Reg. & Ordin.
h. t. Rector-Magnificus.

Et

JOHANNES ELIAS PASTELBERG,

Ad Mustel in Oesilia Past.

In Auditorio Majori die 27. Octobr.
Anni 1709. horis consvetis.

PERNAVIÆ,
Excud: JOHANNES BRENDEKEN,
Reg. Acad. Typographus.

Bibliotheca Universitatis Tartuensis
1927:2608.

1.

Well meel ja moistus on woi se eck wottap keelda/
Et Judaliste keel/ me pöhaks nimmetaks/
Neil oppetajalell/ kell kohus Jutlust öelda/
Päks tarbiks ollema/ kui Sanna selletaks.

2.

Me kaßwo temma neil/ ke tedda moistwad/ annap/
On ennemuiste jo/ja nüüdki täda weel/
Sepärrast kitetaks/ke sedda murret kannap/
Et temma öjete saap kätte sedda keel.

3.

Sest ninda sammoti/ kui Hallikas meil anna
Se keigke maggusamb/ ja keike selgemb wett/
Ninda Ebrea keel kaa pöha kirrja Sanna/
Meil annap selgembast keik töiste keelde ett.

4.

Ja ilma temmata ei sa kül naljalt täda/
Me Pöhat Prowetit on ülles kirjotand/
Me Jummal ohwrideſt/ ja kombeſt laßnud säda/
Ja Judaleſtele eck weel on kulotand.

5.

Suur kahjo wastotik on iggal ajal olnud/
Kui rachwas sedda keeld on julgest pölganud/
Kül Jaht ja ridlemist se lebbi wahheſt tullnud
Et pißut sedda keeld on häästi moistanud.

Mei

6.

Mei' önsad wannamad/ ja monni öppetaja
Kül önnis Luther kaa/ on järgest kahhesend/
Er nemmad Rabbinid ep joudnud kätte saja/
Ja nooreſt Pölweſt jo ſe ette murretſend.

7.

Nüd Jummal tännatud/ weel löidaks auſat rahwaſt/
Ke ſedda Pöha keeld on hääſti kätte ſaand/
Ke moiſtwad luggeda ja ſälletada wahwaſt/
Me läbbi Saadias ja toiſed kirjotand.

8.

Sijn on meil praego ka üks Kirko Öppetaja
Johannes Paſtelberg, ke ſedda töeks teep/
Sega et neutap hend ko öige Sälletaja
Neiſt/ me on kirotand Rabbi Jehuda Lebh.

9.

Ke nüüd Seſuggo töö tahb pöhaks nimmetada/
Woi ſe eck walſkuſt teep/ eck lijaks tunniſtap;
Seſt aßiad iſti on jo pöhhad ütlematta/
Rahhwas kaa ſammoti/ kui kirri oppetap'

10.

Eks Jummal armſaſte/ kui oppetap ta ſanna
Neid wottnüd enneſel keick muudſe Rahwa ees?
Eks annud kohhuſid ja kombed Meelde panna/
Et woikſid ellada keick Pühhitſuße ees?

11.

Weel päleki ſihs on ſe maa ja tacwa loja
Ni mitme wiſiga neid häddas awitand/
Neil on ta lähhitand keick eßit' omma Poja/
Ke armo oppetut neil truiſt kulotand.

Doch

12.

Doch on need rahwas hend ni tännomatta näitnud/
Et nemmad ellades ep pannud tehhale/
Se ſuure armo: Tõõ/ Mega neid Jummal täitnud/
Näd jättuud Jummala/ ja lähnud wõrale

13.

Uks assi ommeri me pärraſt neid woip kita/
Et põha kirrja ikk on hoijand truiſte/
Doch on näd ſepärraſt kül mitte ilma ſiita/
Seſt ſelge ſanna on need moiſtand ſandiſte.

14.

Nend' omme ſeiſuſsi need tühia koori naudſit
Jummala Sanna Tuum need jätrſid perrale/
Kül welias piddi tõõ need tehha jergeſt jaudſid/
Se õige Teeniſtus jäi otſe jerrele.

15.

Me tõſsi ſeperraſt on Prowetide ſanna/
Et nähhes ſilmaga need ollnud sõggedad/
Ei püſsi nemmad kaa weel nüüdki walguſt kanna
Waid on weel pimmedad/ ja meeleſt tiggedad.

16.

Ma jättan agga neid/ ja wottan tänno anda/
Sell auuſa Iſſandal ta waewa neggemaſt.
Kaa pallun Jummalad/ et tahaks hoole kanda
Ni häaſti Temmaſt/ ko ta auuſa Emmandaſt.

Ebrea keele kituſex ja ſelle auuſa kirko
iſſanda auux on ſedda kirjotand

Carolus Schultén.

SON-

3.11 Teoloogia

Kõigi ainete tipus oli teoloogia, mille olulisimat kohta kirjeldas Pärnu akadeemia avaaktusel peetud kõnes teoloogiaprofessor Gabriel Skragge («Pärnu akadeemia inauguratsiooniaktus», 1706). Teoloogias oli kolm professuuri: Vana Testamendi (esimene), Uue Testamendi (teine) ja dogmaatika ning eetika (ehk kolmas) professuur, mida täitsid erinevatel aegadel Olaus Moberg (esimene teoloog 1699–1705), Lars Molin (teine teoloog 1699–1703), Gabriel Skragge (kolmas teoloog 1699–1701, hiljem Liivimaa superintendent ja akadeemia kantsler), Johann Folcher (kolmas teoloog 1701–1703, teine 1703–1707 ja esimene 1707–1708/1709), Ingemund Bröms (kolmas teoloog 1705–1707, teine 1707–1709) ning Nicolaus Wiraeus (kolmas teoloog 1707–1710).

Keskenduti eeskätt Vanale Testamendile, mille uurimisel rõhutati ajaloolist aspekti. Teoloogiasse puutuvaid küsimusi, näiteks pneumatoloogiat, hinge metafüüsilise aspekti uurimist (ptk 3.8), kirikukorralduse ajalugu (ptk-d 3.7 ja 3.8) ning Vana Testamendi ajaloolist ja keelelist külge käsitleti ka filosoofiateaduskonnas (ptk 3.10). Õppetööks soovitati alates 1707.–1708. aastast tõsiluterlaste pooldatud saksa teoloogide Leonhard Hutteri (1563–1616) ja Johann Friedrich Könige (1619–1664) õpperaamatuid.

Pärnu akadeemia avamispidustuste ajal 1. septembril 1699 kaitsti kogu ülikooli tegutsemisaja ainus doktoriväitekiri, mis oli ühtlasi selle autori, esimese teoloogiaprofessori Olaus Mobergi inauguratsioonidispuut moraaliseaduste ja evangeeliumi eristamisest. Moberg oli dispuudi eesistuja (*praeses*), selle teesid esitas respondendina Tallinnast pärit teoloogiaüliõpilane Andreas Erichsohn.

Olaus Mobergi inauguratsioonidispuut moraali ja evangeeliumi seadustest

Mobergi dispuut esindab ortodoksset luterlust ning mõistab hukka sellest erinevad (nt katoliiklaste, baptistide või kalvinistide) vaated. Ta näitab jumaliku seaduse ülimust moraali ja seaduste ees, toetudes arutluskäikudes ja näidetes põhiliselt Piiblile. Moraaliseaduste rolli ning seaduste ja evangeeliumi vahekorda käsitles Moberg Philipp Melanchthoni ning Martin Lutheri seisukohtadele toetudes. Dispuudi

119129.

Disputatio Theologica Inauguralis,

LEGIS MORALIS, EVANGELII,

Et utriusque Discriminis, Brevem

Διάσκεψιν exhibens,

Quam

Ἐν τῷ Θελήματι τοῦ Θεοῦ,

Consentiente Veneranda Theologica Facultate, in Celeberrimo Musarum Parnaviensium Emporio,

Pro consequendo Gradu in Theologia summo,

Examinandam,

Publicè in Auditorio superiori, horis in Regiis Constitutionibus præscriptis D. 1. Sept. A. M. DC. XCIX. proponit

OLAUS MOBERG,

S. Theol. ibidem Prof. prim.

Respondurus stabit

ANDREAS ERICHSOHN *Revaliensis*,

S.æ R.æ M.tis Alumnus.

PERNAVIÆ,

Excudit JOHANNES BRENDEKEN,

Acad. Typographus.

lõpus asuv *corollaria* (lisajäreldused) rõhutab tõsiluterliku teoloogia seisukohti. Kristlike seaduste ja moraali vahekorra käsitlemise taustaks võib olla soov anda vastus Thomasiuse eetika ja loomuõiguse käsitlustele.

Illustratsioon 27. Olaus Moberg [P], Andreas Erichsohn [R], Inauguratsiooni puhul esitatud teoloogia-dispuut moraali ja evangeeliumi seadustest ja nende erinevustest. Pärnu, 1699

Olukorra akadeemias muutsid keeruliseks konfessionaalsed vastuolud. Kolmandast teoloogiaprofessorist teiseks ja esimeseks tõusnud Johannes Folcher pooldas avalikult pietismi ja kaitses pietismi pooldavaid Pärnu pastoreid süüdistuste eest. Ta võttis oma jutlustes ülikooli pastorina sõna kolleegide vastu, kelle eluviis ei vastanud tema ettekujutustele vagadusest. Pietismi toetas ka retoorikaprofessor Dau, kes avaldas nii Tartus kui ka Pärnus pietismi (eriti Christian Thomasiuse käsitlusi) kaitsvaid ja propageerivaid käsitlusi ning tutvustas pietistide hinnatud müstikuid (vt allpool).

Michael Dau oli juba Tartus avaldanud ühe Christian Thomasiuse käsitluse ning apologeetilise kirjutise «Narr ja armetu ateist», mille kaks lisa sisaldasid väljavõtet erinevate kristlike kirikute ühinemise apologeedi, Helmstedti luterliku teoloogi Georg Calixtuse (1585–1656) kirjutistest ning Hugo Grotiuse teose «Kristliku religiooni tõesusest» («De Veritate Religionis Christianae») saksakeelse tõlke X–XII peatükist. Selle teema jätk oli 1699. aasta sügisel Pärnus avaldatud ladinakeelne avalik kiri «Ateismist, mida härra Christian Thomasiusele, juristkonsuldile ja Halle professorile mõnede poolt omistatakse» («De atheismo»). Ka pärast Akadeemiast lahkumist jätkas Dau Pärnus pietismi ning müstikute tutvustamist, näiteks lugedes rootsi kindralmajor Adam von Stackelbergiga saksa-hollandi müstiku Kempise Thomase (u 1380–1471) teoseid ning tutvustades saksa müstiku ja luterliku filosoofi Jacob Böhme (1575–1624) õpetust.

Michael Dau avalik kiri Christian Thomasiuse kaitseks

Dau kiri oli adresseeritud pietistlikult meelestatud Tiesenhauseni rügemendi ja Põltsamaa kiriku pastorile Johannes Andreas Dorschile. Dau selgitas, et ateismisüüdistust levitavad inimesed, kes pole Thomasiust ise lugenud, ja kutsus üles lugema tema teost «Uurimus vaimu olemusest» («Versuch von Wesen des Geistes», 1699), milles Thomasius soovitab mehhanistliku maailmapildi asemel sümpaatiast-antipaatiast lähtuvat mudelit. Ta rõhutas, et pühakiri ei tohiks olla vaid

MICHAELIS
DAU,
In Reg: Pernav: Acad. P. P.
Ad
Virum Pl. Rev. & Clariſſimum
Dn: Johannem Andream Dorſch,
Legionis Tiſenhuſianæ & Eccleſiæ Oberpahlenſis Paſtorem vigilantiſſimum.
De ATHEISMO,
Qui
(Tit.)
Dn: Chriſtiano
Thomaſio,
JCto & Profeſſori Halenſi
a quibusdam imputatur
EPISTOLA.

PERNAVIÆ,
Exc. Joh. Brendeken, Reg. Acad. Typograph.
A. 1699.

teoloogide pärusmaa, vaid elujuhend. Dau osutas sellelegi, et ateismisüüdistust on varem kasutatud ka Descartes'i, Lutheri ja Pufendorffi vastu. Kiri ilmus uuesti 1700. aastal.

Michael Dau «Kommete peegel»

Dau 1701. aastal Pärnus ilmunud «Kommete peegel» (ill. 4) toetus Christian Thomasiuse eetikale ning Philipp Jakob Speneri teosele «Loomus ja arm» («Natur und Gnade», 1687). 104-leheküljelise raamatu pealkiri kõneleb ise enda eest: «Kommete peegel, millesse usinal vaatamisel igaüks, kellel on tõsi taga, võib ära tunda, kas tema ja teised inimesed on loomast või mõistuslikud, ehk kristlik elujuht. Esitatud küsimuste ja vastustena». Esimene küsimus: mis on Jumala õige tundmise kõrval tähtsaim asi, millega peaks selles elus vaeva nägema? Vastus: iseenese ja teiste inimeste tundmine. Mitmed vastused sisaldavad Piibli kirjakohti ja on üsna lühikesed, ent viimane, 51. küsimus tahab teada tõelise jumalaarmastuse tunnuseid ja annab ulatusliku vastuse 24 leheküljel. Raamat sisaldab üksikisikule juhiseid vagaks eluviisiks.

Pietismivastane hoiak tugevnes Pärnu akadeemia tegevusaja jooksul aina enam. Liivimaa kindralsuperintendent ja Academia Gustaviana asekantsler, pietismimeelne Johann Fischer (1636–1705) lahkus vastuolude tõttu juba 1699. aastal, enne akadeemia Pärnusse asumist. Pietismi vastu oli suunatud «Tundmatu autori aruanne» («Eines anonymi gutachten»), mis ilmus Pärnus 1703. aastal ja oli uustrükk Saksamaal ilmunud originaalist, mis lükkas ümber Christian Thomasiuse õpetuse ja Halle juuraprofessori Samuli Strykiuse (1640–1710) dispuudi sabati õigusest. 1707. aasta juunis avaldati (1704. aastast pärit) Karl XII edikt pietismi vastu. Sama aasta talvel läks rektoriamet pietismimeelse esimese teoloogi Johannes Folcheri käest üle teisele teoloogile Ingemund Brömsile. Pietismivaenulikud olid teoloogiaprofessor ja rektorina tegutsenud Ingemund Bröms ja 1707. aastal kolmandaks teoloogiks saanud Wiraeus. Nende tõttu Folcher tagandati (vt allpool).

Illustratsioon 28. Micael Dau, Ateismist, mida härra Christian Thomasiusele ... mõnede poolt omistatakse. Pärnu, 1699

1708. aasta veebruarikuu viimasel päeval tipnes pietismitüli Ingemund Brömsi avaliku programmiga («Rector et senatus ... contentione animi. Pridie Kal. Mart.», 1708), mis kordas kuninga edikte välismaal õppimise ning akadeemia kantsler Horni ettekirjutusi keelatud

I. N. J.

IMAGO PIETISMI,

Scriptoris anonymi in Germania:
Ad nonnullorum deſiderium, qui ſtudio S. S. Theologiæ ſeriò & ſine hypocriſi inſerviunt;

Secundum exemplar, quod Pantheon Anabaptiſticum & Enthuſiaſticum An. Chr. M. DCCII. editum exhibet.

Impreſſa
PERNAVIÆ Typis JOHANNIS BRENDEKEN,
Reg. Acad. Typogr. An. MDCCIX.

raamatute kohta. Bröms tõi paralleele nii reisimise kahjust kui ka kasust, rõhutades suurima ohuna sattumist ketserlike väärõpetuste kütke, lugedes üles entusiastid, anabaptistid, sotsiniaanid, arminiaanid, kalvinistid, sünkretistid, kiliastid, müstikud, papistid, kuid pidades silmas ka pietismi ja osutades evangeelsetele ülikoolidele, kus kaldutakse väärõpetuste poole.

Illustratsioon 29. Anonymus, Pietismi pale. Pärnu 1709

1709. aastal avaldati Pärnus uustrükina 1702. aastal Saksamaal erinevate usuliikumiste vastu suunatud kogumikust pärit anonüümne saksa- ja ladinakeelne teesikogumik «Pietismi pale». Selles võrreldi pietismi teiste usuliikumistega (kveekerid, nn Böhmenism, kvietism) ja mõisteti hukka kui individualistlik valevagadus, mis on teoloogia ja ametliku liturgia vastu.

Pietismisüüdistused Brömsi ja Wiraeuse poolt viisid esimese teoloogi Johann Folcheri *in absentia* (tagaselja) tagandamiseni 1709. aasta septembris (vt ka lk 59, 61).

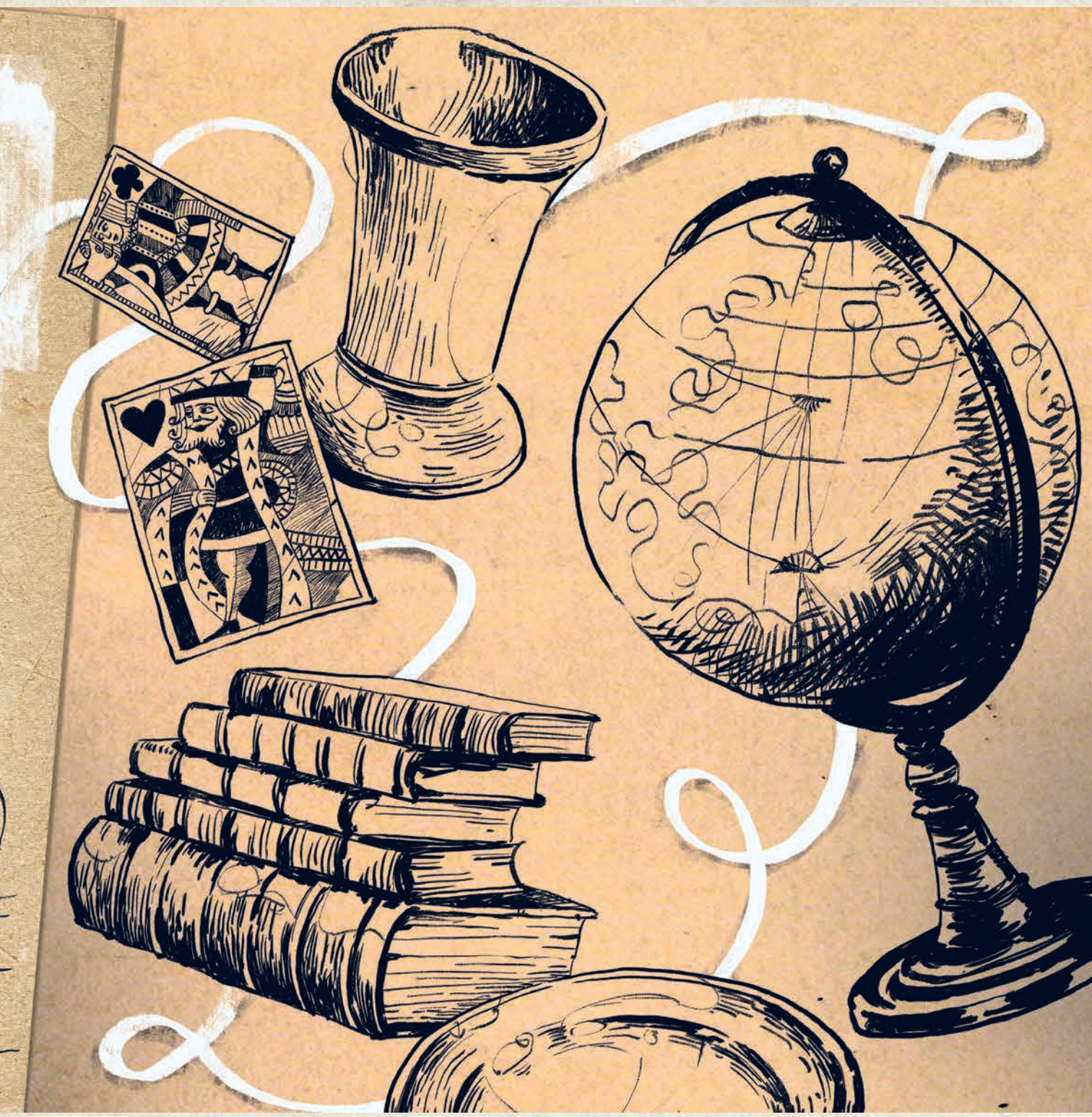

ÜLIÕPILASED

ACADEMIA
GUSTAVO-CAROLINA

4. Üliõpilased

Academicus Pernaviensis

4.1 Academicus Pernaviensis

Varauusaegse ülikooli eesmärk Rootsi aladel oli kasvatada järelkasvu protestantliku usutunnistusega riigiametnikele, vaimulikele ja õpetlastele, kes saaksid oma teadmiste ja oskustega kasvavale riigile kasulikud olla. Kuigi ülikool säilitas varauusajal mitmes aspektis oma autonoomsuse, tungis riik võrreldes keskajaga järjest enam ülikooli tegemistesse. Samas tuleb tõdeda, et mitmeid ülikoole ka rahastati vähemalt osaliselt riigi rahakotist, mis teataval määral õigustas riigi sekkumist ülikooli siseellu või vähemalt mingisuguseid riigipoolseid nõudmisi. See muutis ajapikku *universitas*'e sisemise õhkkonna varasemast hierarhilisemaks ja formaalsemaks, kus professori ja üliõpilase vahele tekkisid ülemuse ja alluva suhted.

Selles peatükis tulevad vaatluse alla Pärnu ülikooli tudengid. Kes nad olid ja kust nad tulid? Milline nägi välja nende argipäev õppetöös ja väljaspool seda ning mis ootas ees pärast ülikoolist lahkumist? Pärnu ülikooliajast ning laiemalt 17. sajandist pärinevate allikate suhteline nappus võimaldab meil maalida mõnevõrra ebaühtlase pildi Pärnu-aegsest üliõpilasest ja tema igapäevaelust, kuid üldjoontes ei erinenud see väga palju ei Tartu-perioodi üliõpilaselust ega olukorrast teistes Euroopa ülikoolides.

Üliõpilaste geograafiline ja sotsiaalne päritolu

Pärnu ülikooli tudengite statistika puhul on oluline esmalt märkida, et meil on teave ülikooli immatrikuleeritud tudengite kohta, kuid see ei ütle meile, kas ja kui kaua nad tegelikult Pärnus õppisid. Näiteks on 1701. aasta 1. juunil immatrikuleerunud kaks noormeest Riiast, Bernhardus Henricus Osthoff ja Georgius Linden, kes andsid ennast sama aasta 8. juulil Rostocki ülikoolis üles. Võib eeldada, et enamik tudengeid veetsid Pärnus aga rohkem kui kuu aega ja seda teame

enamasti juhtudel, kui nad on pidanud mõne kõne, on seotud mõne disputatsiooni või dissertatsiooniga, neile on määratud stipendium või on nad mõnel muul põhjusel jätnud ülikooli dokumentidesse oma jälje.

Kokku on Pärnus ülikooli matrikliraamatusse kantud 191 tudengit, kellest üks, Gabriel Wilhelm Schultz, on kantud Pärnus matrikliraamatusse kaks korda. Kõige enam tudengeid kanti sisse 1706. ja 1707. aastal, kõige vähem (kui 1710. aasta välja arvata) vahetult enne seda, 1704. ning 1705. aastal. Tartu tudengitest immatrikuleerus Pärnus uuesti kaheksa tudengit, seda väga erinevatel aegadel, viimane neist, Johan Ekedahl, immatrikuleerus 1703. aastal.

Matrikliraamatu järgi õppis Pärnus kokku ligi 200 tudengit

Kuigi matriklisse võidi kanda ka üliõpilaste või õppejõudude kodakondseid ning ametnikke, siis konkreetselt Pärnu immatrikuleeritute puhul oleks selline näide võib-olla Jacob Johann Bazancourt, kes oli ülikooli tantsumeistri poeg, kuid kuna ta taotles ka stipendiumi, võib oletada, et ta on kirjas siiski ka selleks, et Pärnus õppida. Kahjuks ei tea me tema sünniaega ega varem lõpetatud asutust, et hinnata tema ülikoolikülpsust.

On raske öelda, kas ligi 200 tudengit on vähe või palju, arvestades ebakindlat olukorda Põhjasõja puhkemise tõttu. 17. sajandil ja 18. sajandi esimesel poolel tegid Euroopa ülikoolid läbi väga erinevaid arenguteid ja üliõpilaste arv sõltus mitmetest teguritest ning nende kasv ja kahanemine võis käia lainetena. Küll hakati siis üldiselt rääkima juba ka haritlaste üleproduktsioonist. Eesti aladel seda küll esialgu karta ei tulnud ning siin leidsid 18. sajandi jooksul teenistust mitmed välismaalt sisse rännanud haritlased.

Immatrikuleeritud tudengite kohta on väga erineval määral informatsiooni, seetõttu saame siinkohal tuua üsna piiratud statistilisi andmeid. Samuti tuleb silmas pidada, et meile teadaoleva info kontrollimiseks ei ole palju võrreldavaid allikaid, seega tuleb järgnevat ülevaadet võtta eeskätt kui üldiste suundumuste kirjeldust.

Üle poole Pärnu tudengitest pärines Liivimaalt. Järgmiseks oli Pärnus välistudengeid (30 tudengit, enamasti saksakeelsetelt aladelt) ja alles seejärel, küll napilt alla jäädes, tuleb 29 tudengiga Rootsi. Kui

Pärnusse kolimise üks põhjendusi oli hea laevaühendus Rootsiga, siis Pärnu-perioodi jooksul ei toonud parem laevaühendus rohkem Rootsist pärit tudengeid. Siin mängis kindlasti rolli sõjaoht, seega rahu korral oleks põhimõtteliselt võinud rootslaste arv suureneda. Eriti suur oli rootslaste osakaal Academia Gustaviana perioodil ja suurem oli see ka Academia Gustavo-Carolina Tartu-perioodil. Paljud Rootsist pärit tudengid olid ülikooli professorite sugulased või õpilased. 13 tudengit tulid Soomest-Karjalast, neli Kuramaalt ja ühe päritolu on teadmata. Ingerimaa tudengeid Pärnus enam ei immatrikuleerunud.

Küsimus 12: miks näeme tudengkonnas rootsi talupoegi, ent mitte eesti talupoegi?

Kaugemalt tulnud tudengid võisid seltskonna, turvalisuse ja kokkuhoiu eesmärgil reisida koos. 4. juulil 1706 immatrikuleerus koos neli tudengit, kes olid pärit Viiburist. Vaid ühe tudengi sünniaasta on teada: Martinus Falch (Falck) oli ülikooli saabudes umbes 18 aastat vana. Kolm ülejäänut – Ericus Wac(c)hlinius, Jacobus Dahlman ja Johannes Schultz – olid stipendiumisaajad. Poiste isadest olid kaks vaimulikud (Falch, Wachlinius), üks linnakodanik (Schultz) ja üks käsitööline (Dahlman). Varem lõpetatud asutuse kohta puudub teave, seega ei saa me kindlalt väita, et nad olid enne koolis kohtunud. Edasine elu viis neli noormeest samuti lahku. Falchi kohta pole eriti midagi teada, Dahlmanist ja Schultzist said vaimulikud (kusjuures nende kummagi isad ei olnud vaimulikud). Wachlinius immatrikuleerus 1712. aastal Turu ülikoolis ja 1713. aastal Uppsalas. 26. septembril 1707 immatrikuleerusid koos neli Tallinnast pärit noormeest: Georgius Rudolphus Brehm, Hinrich Lanting, Johannes Heinricus Jahnken ning Jacobus Johannes Duncker. Brehmi isa oli Tallinna gümnaasiumi professor ja võib oletada, et nad õppisid seal koos. Samal päeval immatrikuleeriti ka vennad Buddenbrookid.

Küsimus 13: kui 1690. aastatel tuli Narvast Tartusse keskmiselt kaks üliõpilast aastas, siis mis võis olla selle põhjus? Mõtle ka ajalooliste sündmuste peale - miks Narvast Pärnusse enam nii palju tudengeid ei jõudnud?

Sama aasta 4. oktoobril immatrikuleerus aga korraga neli venda samast perekonnast, kelleks olid Liivimaa aadliku Gustav Carl Schreiterfeldti pojad Johan Caspar, Gustaf Carl, Wolmar Anthon ja Christian Friedrich. Nende vanuseid ega eelnevaid õppeasutusi pole teada. Kahe vanema kohta teame, et nad jätkasid isa eeskujul sõjaväelise karjääriga. Schreiterfeldtid olid uus aadlisuguvõsa, mis pärines Vestfaalist ja aadlitiitli sai perekond Rootsi kuningalt 1676. aastal. Liivimaa rüütelkonda võeti suguvõsa vastu aga alles 1747. aastal.

Academicus Pernaviensis.

Veelgi rohkem vendi jõudis Academia Gustavo-Carolinasse Brömsenite perekonnast. 25. novembril 1698 immatrikuleerusid Tartus aadli ja sõjaväelase Magnus Brömseni pojad Magnus ja Jacobus Brömsen; 30. märtsil 1707 Pärnus Carolus Fridricus Brömsen ja 20. detsembril 1709 Johannes Magnus ja Georgius Friedricus Brömsen. Johannes Magnus oli sündinud 1702, mis tähendas, et ta oli immatrikuleerimise ajal vaid seitsmeaastane. Kahe venna astumist akadeemiasse näeme tihemini, näiteks vennad Müllerused, Bachmannid, Strömfeldtid, Neuhausenid, Neudahlid, Metzoldtid, Herlinused, Buddenbrookid (astusid koos), Ceumernid (astusid koos), Königid ja Franzid.

Illustratsioon 30. Academicus Pernaviensis

Ka Tartu ülikoolist edasi võidi liikuda koos. 1709. aasta juulis immatrikuleeritud vennad Johannes Philippus ja Caspar Michael Franz sõitsid 1710. aastal pärast Pärnu ülikooli sulgemist Kieli, kus nad immatrikuleerusid 22. augustil koos veel kahe Pärnu kasvandikuga, kelleks olid Jacob Johann Kirchner ja Johannes Fridericus Vossbeck. Vähemalt kolm neist – üks Franzi vendadest, Kirchner ja Vossbeck – olid varem koos õppinud ka Riia kuninglikus lütseumis.

Kõikide tudengite sotsiaalset staatust on samuti puudulike andmete tõttu keeruline kindlaks määrata. Rootsi päritolu tudengitest võib aadelkonna hulka lugeda neli tudengit, ametnike peredest neli, vaimulikest peredest pärinevaks seitse tudengit, linnakodanikest kaks tudengit, talupoja staatusest üks, ja 11 tudengit, kelle päritolu ei õnnestunud kindlaks määrata. Liivimaa tudengid pärinesid linnakodanike ning vaimulike peredest, vähem oli aadlikke ja riigiametnike poegi. Kõige aktiivsemalt saatsid oma poegi ülikooli Tallinna ja Riia magistraatide liikmed, vähem oli neid Tartust ja Pärnust. Kui ülikool Pärnusse kolis, kasvas hüppeliselt Pärnu linnavalitsuse liikmete poegade arv ülikoolis.

Ülikooli kolimine tõi kaasa pärnulaste suurema pürgimise akadeemiasse

Enamiku isade eesmärk oli koolitada poegadest oma ametijärglased, mistõttu oli näiteks haritlaste poegade hulk ülikoolis üsna ootuspärane, sest nende amet nõudis kõrgemat haridust. Pastorikoht ei pakkunud mitte ainult sissetulekut, vaid tihtipeale ka eluaseme pastori perekonnale. Kui perepea enne abikaasat suri, pidi lesk koos nooremate lastega aasta möödudes pastoraadi uue pastori jaoks

vabastama. Üks võimalus n-ö pere päästa oli seada sellele kohale ülikooliharidusega poeg, kes oli seni adjunkt ehk abi olnud või mõnes teises koguduses teeninud.

Bērzaune kihelkonnast pärit Johannes Christophorus Wendebaumi (u 1685–1710) isa oli samas kihelkonnas pastor. Wendebaum õppis Riia lütseumis ja asus Pärnu akadeemiasse õppima 1704. aasta suvel. Aastal 1706 sai temast adjunkt oma isa kirikus ning 1707. aastal pärast isa surma (ilmselt sõjategevuses) võttis ta üle isa koguduse. 1710. aastal oli ta sõjapõgenikuna Pärnus, kus ta võis surra katku. Ka tema isa Christoph Wendebaum oli õppinud Riia kuninglikus lütseumis stipendiumi toel, edasi aga õppinud Kielis ja Wittenbergis.

Hariduse omandamine tagas tõusu sotsiaalses hierarhias

Kaupmeestel, rikkamatel käsitöölistel ja ka aadlikel pidi olema mõni lisapõhjus ülikooli minekuks: näiteks oli nende ema pärit haritlaste perekonnast, ema abiellus pärast abikaasa surma haritlasega või õde abiellus haritlaste perekonda, poeg oli ise erakordselt andekas ja õpetajad soovitasid tugevalt jätkata akadeemilist karjääri või siis soosis valitseja või tema kohapealne esindaja kõrghariduse omandamist. Madalamate seisuste korral tähendas hariduse omandamine ka sotsiaalse staatuse tõusu ning eeldas enamasti heatahtliku patrooni olemasolu kas üksikisiku või mõne institutsiooni näol.

Kaupmeeste ja käsitööliste pojad lahkusid gümnaasiumist enamasti enne kõrgemate klasside lõpetamist, et asuda sellirännakutele, mitte astuda ülikooli, mistõttu ei ole linnakodanike suur esindatus tudengkonnas esmapilgul ilmtingimata ootuspärane. Vaadates Pärnu ülikooli nimekirjas olevate linnakodanike, kaupmeeste ja käsitööliste poegade edasist haridus- ja karjääriteed, näeme, et enamik neist valis kas haridust nõudva linna- või riigiameti või said neist vaimulikud, ning muid valikuid teame vähem. Siia lisanduvad need linnaametnikud, kes juba teenisid kohal, mis võis eeldada haridust, näiteks linnaapteeker. Aastal 1701 immatrikuleerus Pärnu apteekri poeg Martin Johann Heno (vt ka eelmine peatükk), kellest pärast täiendamist Leidenis (kuhu ta sõitis ilma loata) sai samuti apteeker.

Illustratsioon 31. Academia Gustavo-Carolina matrikliraamat 1690–1710

Academia Dorpato Pernaviam translata,
Rectore Svenone Cameen
Pernaviæ
in numerum Studiosorum adgregati
sunt,

die 22. Aug: 1699 Johannes Christophorus Aurbach. J. U. Cultor. Longosalis f: Thuring:

Eodem Dato Georgius Cannenberg, Wiburgensis.

die 23 Aug: 1699 Hermann Heinrich Witte de Swanenberg Rig: Livonus

Linnades oli mitmeid haridust nõudvaid ametikohti, mille täitmiseks võidi pakkuda stipendiume. Näiteks Tallinnas ei viidud 17. sajandil ja 18. sajandil esialgu järjekindlalt sisse nõuet hiljem tagasi tulla ja linna heaks tööle asuda, küll tehti seda aga Riias. 17. sajandi jooksul suurenes Riia raeliikmete hulgas õpetatud juristide arv, kes olid tulnud Riia linnakodanike peredest. Võimalik, et Pärnu tudengite hulgas on linnadest pärit õpihimulisemad ja andekamad poisid, kes saadeti osaliselt linnavalitsuse toel juriidilist haridust saama, et nad hiljem täidaksid vastavad ametipostid. Samuti võis olla tegemist suuremate perekondade nooremate poegadega, kes polnud huvitatud isa ameti jätkamisest ning keda kutsus näiteks vaimuliku amet.

Aadelkond ei olnud üldiselt ülikoolihariduse poolt, nad pigem soovisid rüütlikooli, sest sooviti teha eeskätt sõjaväelist karjääri, mida peeti austusväärsemaks. Ülikooliõpingud olid sõjaväekarjääri segavaks viivituseks. Sellises suhtumises olid küll üle Euroopa teatavad piirkondlikud ja perekondlikud erinevused. Enam kui poolte Pärnu akadeemiat külastanud Liivimaa aadlike puhul on näha, et edasi siirduti sõjaväkke, mitmete kohta ei ole edasine elutee teada ja vaid vähesed ei teinud sõjaväelist karjääri. Tuleb mainida, et mõned aadliperekonnad olid saanud tiitli 17. sajandi viimase veerandi jooksul ja seetõttu ei pruukinud perel olla ka pikalt väljakujunenud traditsioone ülikoolis käimises või mittekäimises.

Aadelkond eelistas akadeemilisele haridusele sõjaväelist karjääri

Academia Gustavo-Carolina perioodil võis lisateguriks olla asjaolu, et aadelkonna olukord oli mõisate reduktsiooni tõttu muutunud, lapse ülikooli saatmine võis tähendada nähtava poole valimist ja loomulikult ka lisakulutust. Aadelkonna võrdlemisi leige suhtumine ülikooliõpingutesse ei olnud midagi Pärnu akadeemiale iseloomulikku, vaid pigem laiem üleeuroopaline nähtus, millel olid kerged variatsioonid olenevalt ajast ja riigist.

Vahemikus 1690–1710 õppis Tartus-Pärnus 269 liivimaalast ja välismaal 336 liivimaalast ehk välismaised ülikoolid tundusid siinsetele tudengitele (või nende vanematele) pisut ahvatlevamad kui kohalik ülikool. 18. sajandi alguses hakkas aga väljaspool Rootsit õppimist pärssima pietismi levik Saksamaal ja vastuseis sellele Rootsi kuning-

riigis. Rootsi kuningas võttis vastu korralduse, mille kohaselt välismaale õppima sõitjad peavad sooritama eksami, mille käigus tehakse selgeks, kas nad on oma usus kindlad. Lisaks keelati nende ülikoolide külastamine, kus pietism oli levinud. Välisülikoolidest tulijad pidi samuti üle kuulama ja uurima, kelle loengutes on käidud. Tegelikult võis selline keeld tekitada üliõpilastes enam huvi pietismi vastu, kuid see suurendas liivimaalaste soovi õppida pigem Pärnus kui välismaal. 1708. aastal kehtestati Eestimaal kord, mille järgi tohtis välismaale õppima minna alles pärast Pärnus õppimist.

Rootsi riigi pietismivastasus piiras akadeemilise hariduse omandamist välismaistes ülikoolides

Christian Brehmer, pärit Tartust, õppis Pärnus 1702–1706, soovis minna õppima välismaale, kuid ei saanud selleks luba. Samas oli ta siiski 04.11.1707 immatrikuleeritud Kopenhaageni ülikoolis. Samuti kirjeldab Benedictus Morin (1689–1729), kuidas üliõpilasel Peperil jäi eksam tegemata. Ta sidus selle põhjuse tudengi ja tollase rektor Bröhmsi vahelise konfliktiga, mis puudutas rikka linnakodaniku poja Johann Joachim Peperi moodsat ja (liiga) uhket punast kuube, mille rektor käskis ära vahetada ja siis eksamile tagasi tulla. Peper solvus ning ei tulnud eksamile tagasi, vaid läks ilma vastava tõendita Saksamaale, kus ta immatrikuleerus Lepizigi ülikooli. 1711. aastal oli Peper Pärnus notar.

Osadel üliõpilastel oli Pärnusse jõudes juba mõni teine ülikool üle vaadatud. Näiteks Rootsist või Soomest tulijad võisid olla enne juba immatrikuleeritud mõnda lähemasse ülikooli. Pärnust mindi tihti edasi õppima nii Saksa aladele kui ka Rootsi. Uppsala kõrval olid populaarsemad ülikoolid Halle ja Kiel, neile järgnesid Jena, Rostock, Königsberg ja Wittenberg. Enamasti piirduti kahe-kolme ülikooliga, kuid nimekirjas on ka neid, kes jõudsid rohkem läbi käia.

Immatrikuleerimine tõi kaasa mitmed privileegid ja sotsiaalse staatuse

Ülikoolilinna jõudes pidi tudeng endast kaheksa päeva jooksul rektorile teada andma ning tasuma immatrikulatsioonitasu. Mitteimmatrikuleeritud tudengitele ei tohtinud linnakodanikud elukohta pakkuda. Siiski ei saa välistada, et mõni tudeng jäi matriklisse kandmata. Immatrikuleeritud tudeng kuulus ülikooli liikmete hulka ja sellega kaasnesid mitmed privileegid. Näiteks olid üliõpilased koos professorite ja teiste ülikooli teenistujatega vabastatud maksudest. Tudengi tunnuseks oli ka õigus kanda mõõka. Oma õiguste ja vabaduste

Ego Martinus Johannes Roth. sum Natione Estonus ex Urbe maritima Pernavia.

Et cum a Reverendissimo Domino Rectore Magnifico nobis injunctum sit, ut quilibet Studiorum directorem sibi quendam ex Celeberrimis Doctissim: hujus Academiae Professoribus eligat; Ego Viri Reverendissimi Amplissimique Domini Professoris Ingem. Brömsens Patrocinium gravissimum Gratiamque eximiam cujus evidentissima documenta saepius mihi experiri contigit, omnibus Votis expeto atque exopto.

poolest olid ülikooli liikmed seega sarnasemad aadlike ja vaimulikega. Võib öelda, et tudengid olid oma staatusest teadlikud, millest annab märku näiteks pidev konflikt kirikupinkide pärast. Need olid nimelt jaotatud seisuse järgi ning tudengid kaitsesid oma pinke kiivalt nii linnaelanike kui ka garnisoni sõjaväelaste eest.

Illustratsioon 32. Üliõpilase Martinus Johannes Rothi avaldus

Tartu ja Pärnu ülikooli tudengid olid kõik 17. sajandil ja 18. sajandi alguses mehed. Euroopas leidus küll matrikliraamatutes naiste nimesid, kuid need olid enamasti ülikooli liikmete perekonnaliikmed või teenijad, kes soovisid kuuluda ülikooli jurisdiktsiooni alla. Siin olid mõned erandid. Anna Maria van Schurman sai võimaluse kuulata Hollandis Utrechti ülikoolis loenguid kardina tagant ning Paduas sai Elena Lucrezia Coronaro Piscopia filosoofiadoktori kraadi. 18. sajandil lisandusid neile veel mõned nimed, kuid naistudengite laiem vastuvõtt ülikooli jääb 19. sajandi lõppu ja 20. sajandi algusesse.

4.2 Õppimine

Kui ülikooli esimesel tegutsemisperioodil ei olnud sisseastumiseks vaja ilmtingimata lõpetada gümnaasiumi ega mõnda teist sarnast õppeasutust, siis Pärnu-perioodil oli ülikooli astumiseks vaja lõpetada triviaalkool ja gümnaasium. Kõigi tudengite kohta ei ole meil teada, millise eelneva õppeasutuse nad olid lõpetanud. Eeskätt teame seda lähemate piirkondade koolide kohta, millel on säilinud matrikkel.

Lisaks kontrolliti sisseastumisel ka teadmisi ning kõiki soovijaid ülikooli vastu ei võetud. Sisseastumiseksam koosnes stiiliharjutusest, milles kontrolliti nii üliõpilaskandidaadi keelteoskust kui ka seda, kui hästi on ta tuttav soovitatava kirjandusega. Lisaks võidi teda eksamineerida ka suuliselt ja uurida teadmisi näiteks filosoofias, loodus- ja usuteaduses. Mõnedes töödes märgiti ära ka noormehe vead ja anti juhiseid, millele tuleks õppimise ajal enam tähelepanu pöörata.

Kõiki soovijaid akadeemiasse vastu ei võetud

Lähemad koolid, mille kasvandikke Pärnus teame, on Riia ja Tallinna gümnaasiumid ning Riia kuninglik lütseum. Riia gümnaasium asutati 1631. aastal ja kooli põhiline eesmärk oli valmistada ülikooli minekuks ette eeskätt Riia linnakodanike poegi ja seejärel lähiümbru-

sest pärit õpilasi. Võrreldes näiteks Tallinna gümnaasiumiga oli eripäraks see, et seal kaitsti palju disputatsioone (või pole Tallinna trükised nii hästi säilinud). 1675. aastal rajati Riiga kuninglik lütseum, mis oli mõeldud maapiirkondade vaimulike, riigiametnike ja aadlike poegade koolitamiseks. Kõik lütseumi lõpetanud edasi ülikooli ei läinud. Lütseum pakkus võimalust haridust saada ka vaesematel, sest seal õppimiseks võis saada stipendiumi. Tallinna gümnaasium asutati 1630. aastal, alustas tegevust 1631 ning oli mõeldud linnakodanike ja aadlike poegadele, kuid aadelkond tundis kooli vastu 17. sajandil suhteliselt vähe huvi. Kooli tase kõikus 17. sajandi jooksul, kuid üldjoontes peeti seda heaks.

Enim on nimetatud tudengeid, kes jõudsid Pärnusse läbi Riia kuningliku lütseumi

Nendest kolmest kohalikust koolist on lõpetatud õppeasutusena nimetatud vaieldamatult kõige tihemini Riia kuninglikku lütseumi. Riia gümnaasiumi ja Tallinna gümnaasiumi lõpetanuid teame Pärnu üliõpilaste hulgas oluliselt vähem. Mõned õpilased olid jõudnud külastada Riias nii gümnaasiumi kui ka lütseumi. Vähem on mainitud teisi koole, näiteks Kalmari, Turu, Strängnäsi ja Växjö gümnaasiume. Saksa aladelt tulijad võisid enne olla õppinud mõnes lähemas gümnaasiumis või samaväärses koolis, kuid kahjuks on meil eelnev õppeasutus teada nii väheste kohta, et tegelikult on koolide populaarsusjärjestuse koostamine meelevaldne.

Immatrikuleeruda sai ülikoolidesse üldiselt kogu aasta. Pärnus immatrikuleerus kõige enam tudengeid märtsis, juunis, juulis ja septembris, kuid mingisugust üldist seaduspära on siin raske leida. See olenes teeoludest (nii vee- kui ka maateed) ning sõjaoludest (kusjuures siin tuleb silmas pidada sõjaolusid nii, nagu kaasaegsed seda nägid, mitte ilmtingimata seda, mida teame tagantjärele).

Sisse astumisel anti vanne, maksti tasu ja saadi matrikliraamatusse kirja. Vande andmine oli oluline element – kui see jäi tegemata, siis loeti ülejäänud tegevused kehtetuks. Mida aeg edasi, seda olulisemaks muutus vande andmise kõrval matrikliraamatusse kirjutamine, sest riigivõim asus aina hoolikamalt kontrollima, kes ülikoolides õppisid.

Õppeaasta jagunes kaheks semestriks (september – detsember ning jaanuar – juuli). Ülestõusmispühade ajal ja suvel oli pikem vaheaeg. Ülikooli igapäevaelu käis kella järgi ajal, kui paljud inimesed teadmist

täpsest kellaajast oma igapäevatoimetusteks ei vajanud. Seega oli Pärnus vaja mõelda ka tornikella peale. Tartus kasutati veel kirikukellasid, kuid need helisesid erineval ajal ja tekitasid segadust. Kavandati nii tornikella, seinakella suurde auditooriumi kui ka päikesekella ülikooli õuele. Kella järgi algasid avalikud ja eraloengud.

Õppetööd alustati filosoofiateaduskonnas. Bakalaureusekraadi saamiseks kulus umbes kuus aastat. Edasi õpiti kolm aastat kas samas või ühes kolmest ülejäänud teaduskonnast (arsti-, usu- või õigusteaduskond).

Õppetööd korraldasid üldjuhul professorid. Kõik õppejõudude kohad ei pruukinud alati olla täidetud. Peale õppejõudude töötasid ülikoolis ka adjunktid, kelle ülesanne oli üliõpilasi järele aidata. Uuendustena nõuti vehklemis-, tantsu- ja moodsate keelte tunde, mille jaoks tuli ülikoolil palgata eraldi õpetajad-meistrid. Moodsatest keeltest õpetati ülikoolis eeskätt prantsuse keelt ja alates 1704. aastast, kui keelemeistriks sai Jaques Massot, pisut itaalia keelt.

Loengutes osaleda oli kohustuslik ja need algasid kell seitse hommikul. Sissemagajaid ähvardati lisaeksamitega. Loengute pikkus (90 või 45 min) tuleneb kloostri elukorraldusest, mis oli üles ehitatud kolmetunnistele tsüklitele. Enamasti olid hommikused loengud keskendunud kõige olulisematele teostele ja pärastlõunased, n-ö erakorralised loengud pisut vähem olulistele teostele. Eraloengud olid tasulised ja nendel võisid õppejõud teha ka erinevaid harjutusi.

Loengutes osalemine oli tudengitele kohustuslik

Teadmisi kontrolliti eksamitel. Kuueksamid toimusid harvem, semestrieksamid aga korrapäraselt. Eraldi eksam korraldati kõikidele stipendiumi- ja kraadisaajatele. Eksamid olid mõistagi suulised ja stipendiumi taotlejad pidid näitama oma teadmisi teoloogiast, kirikuajaloost, filosoofiast, füüsikast, ajaloost, eetikast, geograafiast, poliitikast ja loomuõigusest. Sellele lisandus kirjalik stiiliülesanne. Stiiliülesande käigus harjutasid üliõpilased erinevat tüüpi kirjade, kirjelduste ja lugude kirjutamist.

Esinemis- ja aruteluoskust harjutati regulaarsetel dispuutidel. Dispuute koostasid enamasti professorid. Edukad tudengid võisid kaitsta

ka teaduskraadi. Selleks oli vaja sooritada kinnine ja avalik eksam, mis koosnes dispuudist, kõnest ja loengust. Kinnised eksamid olid samuti mahukad. Esmalt kontrolliti kirjalikult keeleteadmisi ja sõna seadmise oskust ning seejärel kuulasid sama teaduskonna professorid teadmisi suuliselt. Filosoofiateaduskonna eksam kestis neli, õigus- ning arsti-teaduskonnas kuus ja usuteaduskonnas kaheksa tundi.

Teaduskraadi kaitsmine koosnes dispuudist, kõnest ja loengust

Pärast kraadi edukat kaitsmist ootas lõpetajat ees pidulik promotsioon. Teataval määral tähistas see vahel üsnagi kulukas promotsioon täiskasvanuikka jõudmist. Rooma õiguse järgi saadi täiskasvanuks alles 25-aastaselt. Peoga tähistati ühest elustaadiumist teise jõudmist ka laiemalt kui vaid akadeemilist kraadi silmas pidades.

Lisaks loengutele ja dispuutidele kavandati üliõpilastele ka teisi õppevorme. Juba Tartus plaaniti kaua aega botaanikaaia rajamist, seda jätkati Pärnus, kuid suuremate tulemusteta. Matemaatikaprofessor Sven Dimberg koostas nimekirja teadusriistadest, mis peaksid ülikoolil olema, ning juhendas observatooriumi rajamist Pärnu ülikooli-hoone katusele. Nimekirjast jõudsid kohale teleskoop ja astrolaab, kuid kumbagi Tartust Pärnusse ei toodud. Kuna Dimberg oli riistad oma raha eest ostnud, siis võttis ta need ilmselt ülikoolist lahkudes kaasa. Samuti arutati anatoomikumi sisustamist ja lahkamiste korral-damist. Teiste ülikoolide eeskujul loodeti koguda ka münte, muistiseid ja medaleid, mis oleksid abiks ajaloo õpetamisel. Reaalselt jõuti korral-dada vaid avalikke lahkamisi nn Elevandiaidas. Tulevased kirikuõpeta-jad harjutasid ülikooli kirikus ja asendasid haigestunud kirikuõpe-tajaid n-ö praktika korras.

Botaanikaaia, observatooriumi ning anatoomikumi rajamise kavad

Ülikooli raamatukogu kasutamine oli aga seotud piirangutega, et tudengid midagi noorele eale sobimatut ei loeks. Raamatukogu sai kasutada kaks korda nädalas ning seal võis teaduskonnas lubatud raa-matuid kohapeal lugeda ja nendest väljakirjutusi teha.

Õppimise toetamiseks oli ette nähtud erinevaid stipendiume. Arvo Teringu järgi määrati ajavahemikus 1699–1704 üliõpilastele Pärnus 27 stipendiumi, 1704. aasta sügisel määrati stipendium 18 üliõpilasele. 1705.–1706. aastal määrati 19 stipendiumi, 1706.–1709. aastal aga 28–30 stipendiumi. Kokkuvõttes said erinevatel aegadel stipendiumi 70–80%

tudengitest, Pärnu-perioodil hinnanguliselt umbes pooled (osa neist on linnavalitsuse stipendiumid). Näiteks olid enamik Rootsi päritolu tudengeid stipendiaadid. Nendega lootis keskvõim täita tulevikus ka kohalikke ametiposte. Osa üliõpilaste puhul on märge, et nad on taotlenud stipendiumi, kuid mitte märget selle saamise kohta. Stipendiumist võis ka ilma jääda, kui ülikoolist pikemaks ajaks eemale jäädi või muidu end halvasti ülal peeti.

Riiklikud ja kohalikud stipendiumid tudengitele

Stipendiumid olid erineva suurusega, kõige kõrgem stipendium oli 25 riigitaalrit aastas ning kõige väiksem ainult 10 riigitaalrit. Heade tulemuste puhul võidi stipendiumi ka madalamast summast kõrgemaks tõsta. Neil olid ka ajalised piirangud, nimelt võis kõige kõrgemat stipendiumi saada ainult kolm aastat. Tartu-perioodil kurtis üks tudengitest oma isale Tallinnas, et professorid eelistavad stipendiumi jagamisel rootsi ja soome tudengeid, kuid reaalset diskrimineerimist on tagantjärele väga keeruline kindlaks teha.

Lisaks andsid stipendiume ka näiteks linnavalitsused. Tallinnas tehti seda 1621. aastast nn jumalalaekast, aga ka vähesel määral inimeste pärandustest. Riias oli pärandiosa määramine stipendiumiks oluliselt enam levinud. Stipendiumi saajad olid enamasti gümnaasiumi viimase klassi õpilased, kellel oli mingisugune seos linnaga (linnaõiguse alla kuuluvad isikud, linna patrimoniaalmõisate pastorite pojad). Stipendiumi ei hakatud enne välja maksma, kui üliõpilane oli juba vähemalt mõned kuud või isegi semestri ülikoolis olnud, ja seda sai enamasti kolmeks aastaks, vahel ka pikemaks perioodiks.

Üks lisastipendiumi võimalusi oli tänapäevases mõistes õppeassistendi koht. Igas teaduskonnas võis tudeng saada kolm aastat kahekordset stipendiumi ja oli sealjuures kohustatud teaduskonna dokumente korras hoidma ja professoreid igati abistama.

ALLIKA ANALÜÜS:
Eestikeelne juhuluule Pärnu ülikooli väitekirjades

Johann Örni luuletus Johannes Elias Pastelbergi väitekirjas 1709. aastal

Rootsist pärit Johannes Örn alustas õpinguid ülikooli Tartu-perioodil ja kaitses magistrikraadi Pärnus 1699. Ta töötas Räpina kiriku abiõpetajana ja kirjutamise hetkel oli temast saanud Räpina pastor. Örn põgenes Põhjasõja ajal Pärnusse ja töötas hiljem mitmel pool vaimulikuna. Ta suri 1722. aastal.

Moistus tuleb suhrex panna
Tarkussel ka kijtus jäb/
Tarkus/ kä [kes] meil se woib anna/
Mis meid igga õndsaks teeb/
Et meil on siin illma päl/
Röhmo/ nink ka üllewel.
Et sa tedda olled hoidnud/
Minno Wend/ ni armsaste/
Se ga [seega] omma südda toidnud/
Tedda piddand ausaste/
Sijs se sull ej kahjo töeb [ei kahju tee]/
Waid sul surex auwux löeb [läheb].
Se teeb nüd et sinno koenne [kõne]/
Meite jures kuhltud sahb/
Sest mea [mis]/ tarkadel tehb oenne/
Mes ta mõistus kaswatab/
Olle terwe waiwa ehs/
Ella kauni Rahwa sees.
...

Ülesanne: Püüa luuletuse esimene pool oma sõnadega ümber jutustada. Milliste sõnadega jääd hätta?

Arutle kaaslastega: miks kirjutas Rootsist pärit Räpina vaimulik eestikeelse luuletuse ladinakeelse teadusliku teksti juurde?

Põhjasõja tingimustes oli õppetöö pidevalt mõjutatud sõjategevusest ja rüüsteretkedest, kuid Pärnu oli üks väheseid kohti tänase Eesti alal, kus ülikool sai tegutseda. Samas prooviti ülikoolihoonetesse paigutada nii varustust kui ka erinevaid ametiasutusi. 1709. aastal lisandus senistele kannatustele suur näljahäda, 1710. aastal katkuepideemia.

Õppimise tingimusi mõjutas kindlasti ka hoone kehv olukord. Katusekivide puuduse tõttu sadas katus läbi. Probleeme oli ka akendega, mille klaasi oli sõja ajal keeruline leida. Talvel võisid õpperuumid olla nii külmad, et professoritel tekkis soov pidada loenguid pigem oma kodus, kus niikuinii peeti eraloenguid. Põhjasõja ajal hoiti keldrites püssirohtu ja laskemoona, mis tähendas, et üliõpilased õppisid sisuliselt püssirohutünnide otsas kuni 1708. aastani, kuigi vahepeal veeti osa püssirohtu püssirohutorni. Arvestades eespool kirjeldatud keerulisi sündmusi, on kerge ime, et õppetöö üldse toimuda sai, kuid usutavasti on hiljemgi keerulistel aegadel õppetööd tehtud.

Ebasobivad õppetingimused akadeemia ruumides

4.3 Olme ja üliõpilaselu

Riigivõim toetas ülikooli Pärnusse kolimist, põhjendades seda asjaoluga, et Pärnul on hea ühendus Rootsiga – tudengitel oli sealt Pärnusse kõige lihtsam tulla. Tartu esindajad seevastu väitsid, et suudavad ülikooli paremini toiduainetega varustada (vt lähemalt ptk 1.8). Tartus pidid olema paremad elamistingimused ning Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa seisukohast oli asukoht kesksem. Nagu esimesest alapeatükist nähtus, siis sõjaohu tõttu ei jõudnud palju tudengeid Rootsist sadamalinna Pärnusse ning enam oli tudengeid Eesti- ja Liivimaalt.

1695. aastal käis Tartu saatkond Pärnus võimalikke ülikoolihooneid üle vaatamas ja üldiselt oldi rahul, muuhulgas sooviti planeeritava ülikoolihoone keldris seada sisse ühistoitlustus riigi kuludega ja 40 kuni 50 tuba tulevaste tudengite tarvis. Põhjasõja alguses jäi see idee ja ettevõtmine katki, kuid tuli uuesti päevakorrale 1706. aastal, kui seati eeskujuks näiteks Greifswaldi ja Lundi ülikoolis toimivad sarnased ühisköögiga ühiselamud.

Probleemid tudengkonna toitlustamisega

Probleemid tudengite majutamisega

Pärnusse kolides tabas üliõpilasi esmalt elukohamure. Seda teati juba varem, 1680. aastatel, aga kuberner Jakob Johan Hastfer eeldas, et tegemist on lihtsasti lahendatava probleemiga. Reaalselt kimbutas korteriprobleem ülikooli liikmeid edasi. Pärnu kodanikud ei olnud valmis tudengitele tube üürima ja tubade üür tõusis kiiresti, sest sobivaid kortereid oli ka muidu vähe. Tegelikult oli analoogne probleem ka Tartus, kus üür oli samuti kõrge nii professorite kui ka tudengite jaoks, sest paljud hooned olid endiselt varemeis ja krundid tühjad. Tartus oli tuba maksnud kuus riigitaalrit, millele lisandus palju suurem toitlustamise kulu, mis oli 75 riigitaalrit aastas. Korteriprobleem osutus vaidluseks ülikooli ja Pärnu rae vahel, kus ülikool nurises korteriolude, st nii nende vähese saadavuse kui ka kõrge üürihinna üle. Ülikool kaebas kantslerile, kes aga ei tahtnud linna ja ülikooli vahelisse tüliasja sekkuda.

Lisaks elupaigale kerkis ka toiduainete ja küttepuude probleem, mida samuti teati juba ette, sest seda oli arvanud Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer. Probleemi võimendas hiljem sõjaolukord. Pärnus sisse seada soovitud ühistoitlustuse korraldamisega oli ülikoolil olnud kogemus Academia Gustaviana perioodist. Siis korraldati lühikest aega 40–50 tudengi ühist toitlustamist ja konkurents nendele kohtadele oli suur. Lõpuks ei olnud tudengid aga pakutavaga rahul ja see kaotati juba 1638. aastal. Kuigi Pärnus ühistoitlustust pikemaks ajaks sisse ei seatud, ei pruukinud üliõpilase toidulaud olla ajas palju muutunud. Tartus olevat menüüs olnud liha, kala ja rupskeid, kuid nende kogus ei pruukinud olla toidus suur ning üliõpilased kurtsid ka roiskunud toidu üle. Selle kõrvale võis saada leiba, jahuputru ning köögivilju (naeris, kapsas, hernes, läätsed). Leiva peale võis saada ka võid ning toidu kõrvale joodi õlut. Tartu hilisemast perioodist on teada juhus, kus tudengid pruulisid ise õlut.

Illustratsioon 33. Mängukaardid aastast 1685, Eesti Ajaloomuuseumi kogu

Elamine väljaspool kodu ja erinevad õppimise ja tudengiks olemisega seotud kulud võisid olla päris suured. Üliõpilaselu jooksul tekkisid tudengitele enamasti võlad. Seega ei tohtinud üliõpilane reeglite järgi linnast vara välja viia, kuni tema võlad olid makstud. Kui keskaegses ülikoolis loodi vaesematele tudengitele õppimisvõimalusi, siis

HAN
NI

varauusaegne ülikool hakkas meelitama tudengeid, kes olid maksujõulisemad. Samas oli ülikoolis kassa keerulisemas majanduslikus olukorras olevatele tudengitele. Sellesse pidid kõik tudengid sisse astudes maksma ning sealt sai võtta raha matuse-, aga ka arstikuludeks.

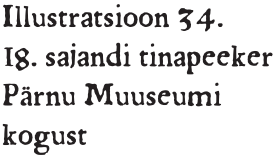

Illustratsioon 34. 18. sajandi tinapeeker Pärnu Muuseumi kogust

Üliõpilasi kutsusid töökusele, jumalakartlikkusele ja riigitruudusele üles erinevad ülikooli põhikirjas olevad üliõpilaste käitumist reguleerivad käsud ja keelud. Üliõpilane pidi sisseastumisel antud vandes lubama olla kuulekas rektorile ning järgima ülikooli põhikirja ja senati märkusi. Oluline roll oli religioonil, päev algas ja lõppes Piibli lugemisega ning jumalateenistusel oli kohustuslik osaleda. Keda nähti jumalateenistuse ajal niisama linnas või linnast väljas ringi jalutamas, karistati kartseriga.

Ka kirikus tuli käituda viisakalt. Nii Tartus kui ka Pärnus oli tudengitel kirikus oma kooriosa, milles istumise eesõigust kaitsesid üliõpilased varmalt garnisonisõdurite, käsitööliste ja sellide eest. 1708. aastal tuli aga ette (üliõpilase Benedictus Morini mälestuse järgi), et tudengid hakkasid üle võtma võõraste kohti, tudeng Briel (?, sellenimelist matriklis ei ole) istus professori kohale ja ühel järgmisel korral istus juba rohkem tudengeid linnakodanike kohtadel. Viimasel juhul olevat olukorra ajendiks olnud vahejuhtum, kus garnison oli hõivanud tudengite kohad kooril.

Kuigi üliõpilase kui vaba inimese staatuse juurde kuulus õigus mõõka kanda ja eeldatavasti ka kohustus osata seda kasutada, siis duellid olid keelatud. Solvamise eest ei tohtinud üliõpilane ise kätte maksta. Karistusteks olid stipendiumilt mahavõtmine, väljaheitmine ja kartser. Tudeng pidi reeglite järgi säilitama head suhted rektoriga ega tohtinud probleemide korral ülikoolilinnast põgeneda. Samas tuli väljaheitmise järel linnast lahkuda.

Karistuseks eksimuste eest olid stipendiumi äravõtmine, kartser või väljaheitmine

Üldiselt oli ülikoolipäev üsna tegevust täis planeeritud ning tudengid olid professorite, adjunktide ja pedellide range järelevalve all. Vaba aega oli vähe, reegleid ja sundi õppida palju, et õigustada vanemate suuri kulutusi poja haridusele. Kuigi tudeng pidi elama kasinalt, karskelt

ning tagasihoidlikult, siis erinevad reeglid ja ka süüasjad viitavad, et reaalsuses see nii ei olnud. Näiteks pidid tudengid lahkuma alkoholi pakkuvatest kohtadest kell üheksa õhtul (suvel kell kümme). Üks koht, kus Pärnus tudengid kogunesid, oli Mülleri kelder, kuid neid keldris asuvaid kehakinnituse kohti oli linnas ilmselt teisigi (nt Vicki kelder). Kauplejaid, kes tudengitele pärast seda kellaaega alkoholi müüsid, pidi trahvima linnavalitsus. Pärnus tuli seda palvet näiteks 1708. aastal korrata.

Illustratsioon 35. Rapiiri kaitseraud Tartu Linnamuuseumi kogust

Ilusaid serenaade ei soovitud ära keelata, küll aga niisama linnatänavatel lärmamist. Nende erinevus üksteisest võis jääda maitse küsimuseks, kuid juhtus, et tudengid kogunesid esmalt kõrtsis ja siis liikusid üheskoos läbi linna, vahel kaasas ka erinevad muusikainstrumendid. 1708. aastal toimus suuremat sorti joomine ja lärmamine, mis lõppes rektor Ingemund Brömsi ja tudengite vahelise tüliga, kui rektor julges sobimatut käitumist tudengitele ette heita. Samamoodi Tartus esile kerkinud probleemidega tülitseti ka Pärnus kohaliku garnisoniga, kuigi ülikool soovis seda algusest peale vältida. Eriti tihedalt toimusid need hõõrumised Pärnus Vicki keldris. Erinevad täringu- ja kaardimängud (eriti vara peale, sest lisaks rahale mängisid varauusaegsed tudengid ka näiteks raamatute peale) olid rangelt keelatud.

Üliõpilasi valvasid juba varauusajal õpingutevälisel ajal ja linna peal vastavad ametnikud ehk pedellid. Iga pedelli vastutada oli teatav hulk üliõpilasi, kelle tubade asukohti pidi ta linnas tundma, et vajaduse korral tudeng sealt üles leida (vt Morini mälestused allpool). Esialgu oli Tartus kaks pedelli, hiljem oli üks koht täitmata, kuid Morini mälestustes räägitakse pedellidest taas mitmuses.

Tüli tekkis ka moodsate ja rektori arvates liig edevate rõivaste kandmisest. Pärnu-aegses ülikoolis toimunud rõivastustüli andis märku ka uue rõivamoe jõudmisest tudengkonnani. Keskaegses ülikoolis sarnanes ülikoolirõivas pigem vaimuliku rõivaga. Varauusajal, eriti 18. sajandil, hakati riietust kujundama järjest enam aadelkonna viimase moe järgi. Võiks öelda, et rektor oli siinkohal oma soovides konservatiivne ja üliõpilased liikusid kaasa uuemate moevooludega. Esialgu võis viimast Pariisi moodi endale lubada küll vaid mõni üksik

üliõpilane, kuid üldjoontes hakkas tudengite maitsemeel muutuma, võttes eeskuju õukondadest. Tudeng püüdis lugeda moodsat kirjandust ja tantsida kaasaegseid tantse, kirjutada ajaviiteluulet ning võimaluse korral külastada mõnda etendust.

Üliõpilaseluga seostusid ka erinevad rituaalid. Ühte neist, depositsiooni, võib pidada tänase rebaste ristimise eelkäijaks. Eesmärk oli manitseda tudengit kasinusele ja valmistada ette akadeemiliseks eluks. Pärast ametliku tseremoonia lõppu oli kombeks, et värske üliõpilane pakub kaaslastele ja eriti samast piirkonnast pärit tudengitele omal kulul õlut. Kui tudeng oli depositsiooni mõnes ülikoolis läbi teinud, siis ei pidanud seda järgmises õppeasutuses kordama. Kui põhimõte oli kõikidel depositsioonirituaalidel sama, võisid kehtida mõned kohalikud eripärad.

Tudengielu rituaalid ja tavad

Kuna depositsioonid kippusid nii üliõpilase alandamises kui ka õllejoomise kuludes üle piiri minema (kohati lausa eluohtlikuks), asuti neid piirama. Juba ülikooli Tartu-perioodil kehtis uus depositsioonikord, mis keelas sobimatud ja ohtlikud tegevused, ning depositsioon kaotati sootuks 1691. aastal. Samas ei tahetud täielikult loobuda üleminekuriitustest ja üheks ettepanekuks oli jätkata dekaani korraldatud eksamiga, mille järel anti pisut «tarkuse soola» ja «rõõmuveini», ning selle järel oli tudeng valmis matriklisse kandmiseks ja ülikoolielust osa võtmiseks.

Samuti kaotati ametlikult ülikooli Pärnusse kolimise ajaks pennalism, mis tähendas seda, et nooremad tudengid pidid alluma vanemate tudengite käskudele ja soovidele, sh loovutama neile raha ja õppematerjale. Kui kiiresti mõlemad tavad reaalsest üliõpilaselust kadusid, on raske lõplikult hinnata, aga on kahtlane, et tudengite käitumine muutus päevapealt.

Natsioonid kui päritolupõhised korporatsioonid

Erinevast piirkonnast pärit tudengid kogunesid natsioonidesse, millel olid professoritest inspektorid, kes pidid eriti hoolsalt üliõpilaste järele valvama. Academia Gustavo-Carolina perioodi alguses keelati Tartus natsioonid esialgu ära, kuid siis leiti, et mõistlikum on neid lubada, kuid ülikooli range kontrolli all. Alguses määrati inspek-

tor, hiljem said liikmed neid ise valida, kuid senat pidi tudengite valiku kinnitama. Natsiooni juhtis liikmete hulgast valitud prokuraator. Natsioonide arv muutus ajas vastavalt sellele, kui palju tudengeid mingist piirkonnast kogunes. Alguses moodustasid tänase Eesti alalt pärit tudengid ühe natsiooni, Livonica. Pärnu, Tallinna ja Riia linnast jõudis aga ülikooli nii palju tudengeid, et need moodustasid hiljem omaette natsioonid. Rootsi natsioone oli rohkem ja need olid ka üldiselt väiksemad. Organisatsiooni eesmärk oli kodust kaugel elavate tudengite puhul üksteisele toeks olla, sh ka majanduslikult kassa kaudu ning kõige kurvemal juhul ka matuste korraldamises. Teadaolevalt suri Pärnus tudengina Johannes Koniggren, kes oli 1703. aastal immatrikuleeritud Greifswaldi ülikooli ja tuli 6. juulil 1704. aastal Pärnusse. Ta suri 3. aprillil 1705. Reaalselt teame natsioonide siseelust suhteliselt vähe. Mitmetes Skandinaaviamaades on natsioonid mingil kujul säilinud tänaseni.

Euroopas ja ka näiteks teistes Rootsi ülikoolilinnades on uuritud ka tudengite läbikäimist noorte neidudega. Abieluvälistelt suhetelt tabatud üliõpilasi võidi karistada karmimalt kui vägivallategusid teinud tudengeid. Ülikooli ajal olid tudengid oma vanemate ja ülikooli valitsuse eestkoste all ning õpingute ajal ei olnud kombeks abielluda ja peret luua. Seetõttu ehk teame, et Stettinist (täna Szczecin) pärit ning 22. aprillil 1702 immatrikuleerunud tudeng soovis abielluda Gerdrutha Ahlblomiga.

Küsimus 14: millised üliõpilaselu kombed on tänaseni säilinud (ka moondunud kujul)? Miks mõnedel traditsioonidel on pikk iga?

ALLIKA ANALÜÜS:
Benedictus Morini mälestuskatked üliõpilasajast Pärnus

«Curiosa Pernaviensia» ehk päevik lõbusatest asjadest ja üleannetustest, mis juhtusid üliõpilastega sel ajal, kui professor Bröms oli pool aastat rektor, nimelt 13. detsembrist 1707 kuni 21. juunini 1708.

Arvo Teringi tõlge Benedictus Morin. Curiosa Pernaviensia, aller Memorial på de lustiga Choser, Den Svenska Fatburen. Andra Öpningen Nr 14, Den 18. Februarii 1768

«28. jaanuaril 1708, kaarlipäeval olid kõik üliõpilased nagu üks mees Mülleri keldris ja pärast seda, kui nad olid öösel natuke aega joonud ning enne olid vahva muusikaga kolm korda ümber linna kõndinud, hakkas üks teine lugu peale ning nad käisid rühmiti väljas märatsemas ja peale muude tükkide, mis nad tegid, karjumise ja lärmi, lõid vahi silme all prokantsleri aknad sisse.

3. veebruaril oli rektor lasknud pedellidel kõik üliõpilased kella kaheks pärast lõunat üles suurde auditooriumi kustuda, siis tuli ka *Consistorium minus* [väike konsistoorium] kokku. Siis rektor manitses üliõpilasi olla ilusasti vait ja hakkas põhimäärustest ette lugema *Capitler de vita et moribus Studiosorum* [peatükke üliõpilaste elust ja kommetest]. Ja kui ta jõudis punktini rõivastusest ja *habitu modesto*'st [mõõdukast rõivastusest], lisas ta sellele: *utpote rubras vestes* [nimelt punased rõivad], kuna härra Peper oli veidi enne seda lasknud endale õmmelda punase hõbepoortidega ääristatud kuue. Ja kui siis rektor igale poole hästi ringi vaatas ja märkas, et Smidt rääkis paar sõna oma kõige lähemal istuva kamraadiga, jäi ta ruttu nii afekti mõju alla, et hakkaks temaga hirmsasti marastama ning karjus tagantjärele, kui ta märkas pedelli, suures ärrituses: «*Custor carceris, adesto, abduc in carcerem.* [Kartserivaht kohale, viia kartserisse]». Aga sääraseid käske täideti meil üpris vähe ja need kaks tundi, mis meie, üliõpilased, seal kuulasime, läksid õige lõbusalt naeru ja igasugu üleannetustega, kuigi rektor seda tähele ei pannud, aga veel enamgi, kui rektor end Peperi ja Smidtiga häbistas. Kui ta oli enda tühjaks sõimanud ja meie läksime välja ning seisatasime turuplatsil ja hakkasime (nagu üliõpilastel kombeks on) natuke arutama ja naerma muid asju, mis meil hiljuti olid keldris juhtunud, tahtis rektor tingimata tagasi tulla meid veel rohkem sõimama, kuid talle järgnenud professorid hoidsid teda tagasi.

Mõne päeva pärast leidus neid, kes kostitasid rektori aknaluuke kividega. Tema aga ei saanudki teada, kes seda tegi.»

Küsimus 15: Millised üliõpilaselu tahud on kaetud ja millised mitte? Miks see nii on?

Küsimus 16: Millise pildi üliõpilaselust saame selle allika ja raamatuteksti põhjal?

Küsimus 17: Kelle vaatenurk on siit puudu?

4.4 Haritlaste karjääriperspektiivid

Ülikoolis õppimine oli kulukas ja aeganõudev. Juba ülikoolile eelneva hariduse kinni maksmine oli vanematele võrdlemisi suur kulu. Erinevad stipendiumid ja aina tihedam koolivõrk küll parandasid mõnevõrra olukorda. Siiski lootsid nii noored tudengid kui ka nende vanemad kulutatud ajast ja rahast tulevikus kasu.

Pärnu ülikooli vilistlased jätkasid edaspidi eeskätt sõjaväes, erinevate linna-, kohtu- ja riigiametnike, kodu- ja kooliõpetajate ning vaimulikena. Linnades olid haritlastele mõeldud kohad juuraharidusega sündik ja linnasekretäri amet, usuteaduse loengutel osalenutele linna kirikud, õpetatud arstid pürgisid linnafüüsiku kohale.

Põhimõtteliselt oli juba stuudiumi ajal võimalik tööd teha. Mitmed ülikooliametid olid avatud ka tudengitele, näiteks pedell, deposiitor, sekretär-abiline. Mitmed professorid püüdsid õpetamise kõrval tegutseda erinevates muudes ametites, et saada palgalisa, mis aga võimaldas neil kursis olla nii oma eriala praktiliste vajadustega kui ka soovitada üliõpilastele vabanenud kohti.

Kohalikku ülikooliharidust kutsuti üles väärtustama ka teadaannete ja määrustega. Üliõpilaste arvu suurendamiseks paluti anda avalik teadaanne, mis pidi kuulutama, et kõik noormehed, kes tahtsid saada ametikohta Eesti-, Liivi- ja Ingerimaal, peaksid olema õppinud kohalikus ülikoolis. Selline plakat avaldati 1690. aastal ja seda korrati 1698. aastal. Arvo Teringu arvates võis see motiveerida liivimaalasi Tartus-Pärnus õppima. Lisaks pidid tudengid siinsetel aladel ameti saamiseks õppima ka eesti ja läti keelt. See võis olla motivaator, miks Jömtlandist pärit Carolus Alstadius (1684–1728), kes 1705. aastast oli immatrikuleeritud Uppsala ülikooli, andis ennast 6. novembril 1708. aastal üles Pärnu ülikoolis. Pärnus ta ka kaitses oma *pro gradu* disputatsiooni ja promoveerus 1709. aastal. Ta sai ilmselt üsna kohe pastori koha Urvastesse ja seejärel Viljandisse.

Võtted üliõpilaste arvu suurendamiseks

17. sajandi lõpus ja 18. sajandi alguses valis ligi kolmandik ülikoolis käinutest vaimuliku ameti. Nende hulgas oli nii vaimulike, ametnike kui ka linnakodanike poegi. Enamasti alustati kas koduõpetaja, õpetaja või abiõpetaja (diakoni) positsioonilt, et siis edasi liikuda sobiva pastorikohani. Eriti said ülikooli viimisest Pärnusse kasu Pärnu-, Lääne- ja Saaremaa, sest seal oli 18. sajandi esimeses pooles teenimas päris mitu Pärnu ülikooli kasvandikku.

Mõningal määral võib ülikooli nii Tartus kui ka Pärnus näha haritlaste sissetoomise valguses. Näiteks Matthias Hysing oli ilmselt pärit Ahvenamaalt, õppis Turu toomkoolis ja immatrikuleerus 1704. aastal Turu ülikooli. 1706. aasta septembris immatrikuleerus ta Pärnus ja juba järgmisel aastal teenis ta kaplanina ning hiljem pastorina Vormsis. Sealne kogudus oli tollal eeskätt rootsikeelne, kuid teiseks näiteks võib tuua eespoolnimetatud Rootsist pärineva Johannes Örni, kellest sai Räpina vaimulik, ning ka Carolus Alstadiuse.

Arusaadavalt nõuti kõrgemat haridust erinevate kõrgemate koolide õpetajatelt, professoritelt ja rektoritelt. Adolphus Florianus Sigismundi (1687–1750) isa oli professor Tallinna gümnaasiumis, kus õppis ka poeg. Edasi õppis Sigismundi Pärnu ülikoolis 1707–1709, seejärel Kielis ja Halles. Tagasi Tallinnas olles tegutses ta ajavahemikus 1718–1750 Tallinna gümnaasiumi professorina. Teise Pärnu kasvandikuna jõudis Tallinna gümnaasiumi professori kohale Christianus Pfützner (1689–1738), kes oli õppinud ise samuti Tallinna gümnaasiumis. Lisaks Pärnule õppis Pfützner Wittenbergis, kus ta kaitses teaduskraadi. Teoloogiaprofessorina Tallinna gümnaasiumis on teda mainitud 1722. aastal.

Johannes Stäckeri (Stoeker) (suri 1710) isa oli Pärnu raehärra. Poeg immatrikuleerus märtsis 1700, õppis kuni aastani 1705. 1706. aastal sai ta Pärnu linnakooli aserektoriks ja peagi samal aastal ka linnakooli rektoriks. Tema asemele kandideeris kohe teine Pärnu ülikooli kasvandik Paulus Johannes Kniper, kes aga peagi Jõhvi pastorikoha vastu võttis (ta isa oli enne olnud Jõhvi pastor).

17. sajandil kutsusid aadlikud ja jõukamad haritlased või haridushimulised linnakodanikud ka koduõpetajaid oma lapsi õpetama. Koduõpetaja kohta peeti heaks hüppelauaks kas koolidirektori või vaimuliku

kohale, seega tegutsesid lühikest aega koduõpetajana mitmed Pärnu ülikooli üliõpilased. Näitena võiks siin tuua Tüüringist pärit Wendelinus Steudingiuse (suri 1726), kes oli enne õppinud Jena ülikoolis ja teenis koduõpetajana Aluliina ehk Alūksne pastori Johann Ernst Glücki peres. Pastor Glück on läinud kultuurilukku Piibli läti keele tõlkija ja talurahvahariduse edendajana. Samal 1702. aastal, kui Steudingius oma hoolealuse Christian Bernhard Glücki Pärnusse ülikooli tõi, viisid Vene väed Glücki koos teenijanna ja kasutütre Marta Skawronskaga sõjavangi. Viimasest sai hiljem keisrinna Katariina I. Steudingius ilmselt ei viibinud Pärnus pikemalt, sest samal aastal nimetatakse teda juba kui Riia kuningliku lütseumi rektorit ja hiljem sai temast Riia Jakobi koguduse vaimulik.

Haritud juriste vajasid erinevad kohtud, kus assessorid, notarid või sekretärid pidid olema juristi haridusega. Teisi positsioone täitsid enamasti aadlikud. Neid kohti ei olnud väga palju ja seega oli teoloogiateaduskonnas enamasti rohkem üliõpilasi kui õigusteaduskonnas. Põhjasõja ajal avanesid lisaks ka sõjaväekohtunike kohad. Mitu Pärnus õppinud assessorit oli 18. sajandil näiteks Saaremaal. Kuressaare kaupmehe ja raehärra (aadlitiitli sai isa 1693) poeg Jobst von Weymarn, kes õppis Riia kuninglikus lütseumis ja immatrikuleerus Pärnus 1704, sai maakohtu assessoriks ja omas Kaarma mõisat. Assessoriks sai ka Lauga mõisa omanik, Saaremaalt pärit Joachim Friedrich Rehren (1685–1734), kes immatrikuleerus Pärnus 1707 ja õppis juurat ning 1709. aastal immatrikuleerus ka Halle ülikoolis.

Riia suurgildi liikme poeg Theodor Bojert (1680–1729) alustas ülikooliõpinguid 1701. aastal Pärnus, edasi õppis ta Rostockis, Leipzigis, Jenas ja aastal 1711 Strasbourgis, kus ta õppis juurat ning leidis teenistust alama astme kohtu sekretärina ja hiljem ka õukonnakohtu sekretärina.

Teine väljund juristidele oli linnavalitsus, kus näiteks Pärnusse kolimise järel 18. sajandi alguses olid juba neljandik rae liikmetest literaadid. Üheks Pärnu akadeemia haridusega justiitsbürgermeistriks oli Jacob Johann Fürst, kes pärast juuraõpinguid Pärnus täiendas ennast ka Leidenis. Justiitsbürgermeistrina on teda mainitud 1737–1764.

Veel vähem kui juristidel oli tol perioodil väljavaadet erialast tööd saada meedikutel. Lisaks juba mainitud apteeker Henole on Academia Gustavo-Carolina Tartu-perioodist teada Johann Faber, kellest sai pärast Königsbergis ja Leidenis õppimist Riia linnaarst, ja Nicolaus Martini, kes jätkas õpinguid Jenas, Altdorfis ja Halles ning külastas ka Londonit. Ka temast sai esmalt Riia linnaarst, kuid siis liikus ta edasi Peterburi keisrinna Anna ihuarstiks.

Erinevaid ametnikekohti leidus siiski veel. Bernhard Riesemann (1690–1750), Tallinna kaupmehe poeg, õppis Tallinna gümnaasiumis ja immatrikuleerus Pärnu akadeemiasse 1709. aastal. 1711. aastal õppis ta Wittenbergis, 1715. aastal on teda mainitud kubermangusekretärina ning 1728–1747 Eestimaa konsistooriumi sekretärina.

Kui sõjaväeline karjäär oli eeskätt aadlike pärusmaa, siis Põhjasõja valguses valisid (või olid sunnitud valima) sõjaväelise karjääri ka mitte-aadlike pojad. Pärnust läks armeesse küll vähem mehi kui Tartu-perioodist – ilmselt tulid ülikooli eeskätt need, kes olid Põhjasõja puhkedes veel liiga noored, et armeega liituda.

Kahjuks on meil andmeid liiga vähe selle jaoks, et otsustada, kas pärast ülikooli oli ametikohta lihtne või keeruline leida. Pigem näitab 18. sajandi jooksul Saksa aladelt sisse rännanud haritlaste hulk, et esialgu ei olnud sobivate kohtade puudust Eesti- ja Liivimaal näha.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et üliõpilaselu jätkus Pärnus paljuski samamoodi sellega, kuidas see oli olnud Tartus. Endiselt kimbutas ülikooli nii õpperuumide kitsikus kui ka üürikorterite vähesus ning puudust tunti observatooriumist, anatoomikumist ja botaanikaaiast. Tudengite päevi täitsid samamoodi loengud, harjutused, jumalateenistused ning dispuudid ja kõned. Nagu Tartus ja paljudes teistes ülikoolilinnades jõuti pärast pikka õppepäeva ka ülikooli reegleid unustades mõnda kõrtsi, kus pärast alkoholi manustamist võidi edasi liikuda linna peale kodanike öörahu rikkuma või kohapealse garnisoniga tüli norima. Allikates ei paista niivõrd silma need tudengid, kes selle tihti, enamasti või alati vahele jätsid ja keskendusidki kõrgema hariduse saamisele. Nende nimed leiame dissertatsioonide ja kõnede

tiitellehtedelt, aga ka erinevate õnnitlusluuletuste alt. Loomulikult ei sega ühte sorti üliõpilaselu ilmtingimata teist.

Tänane tudeng võib ära tunda mure selles, kuidas saada soodne elamispind ja kosutav taskukohane kõhutäis, kuidas leida tasakaal õppimise ning nooruse nautimise vahel ning kuidas oma ülikooliõpinguid finantseerida. Teisalt näitab hariduse laiahaardelisus (võrreldes tänase kitsa spetsialiseerumisega), religiooni suur osakaal nii õppimises kui ka tudengi igapäevaelu korralduses ning näiteks asjaolu, et hasartmänge võidi mängida ka kooliraamatute peale, et 18. sajandi alguse tudengid käisid pisut teistsuguses ülikoolis.

Kuigi kõiki varauusaegsele ülikoolile omaseid elemente leiame ka Pärnust, siis ebaregulaarselt saabuvad tudengid, täitmata professorikohad, toiduainete kõrge hind ja püssirohutünnide otsas õpetamine meenutab, et ülikool tegutses Pärnus üürikest aega ja väga keerulises olukorras.

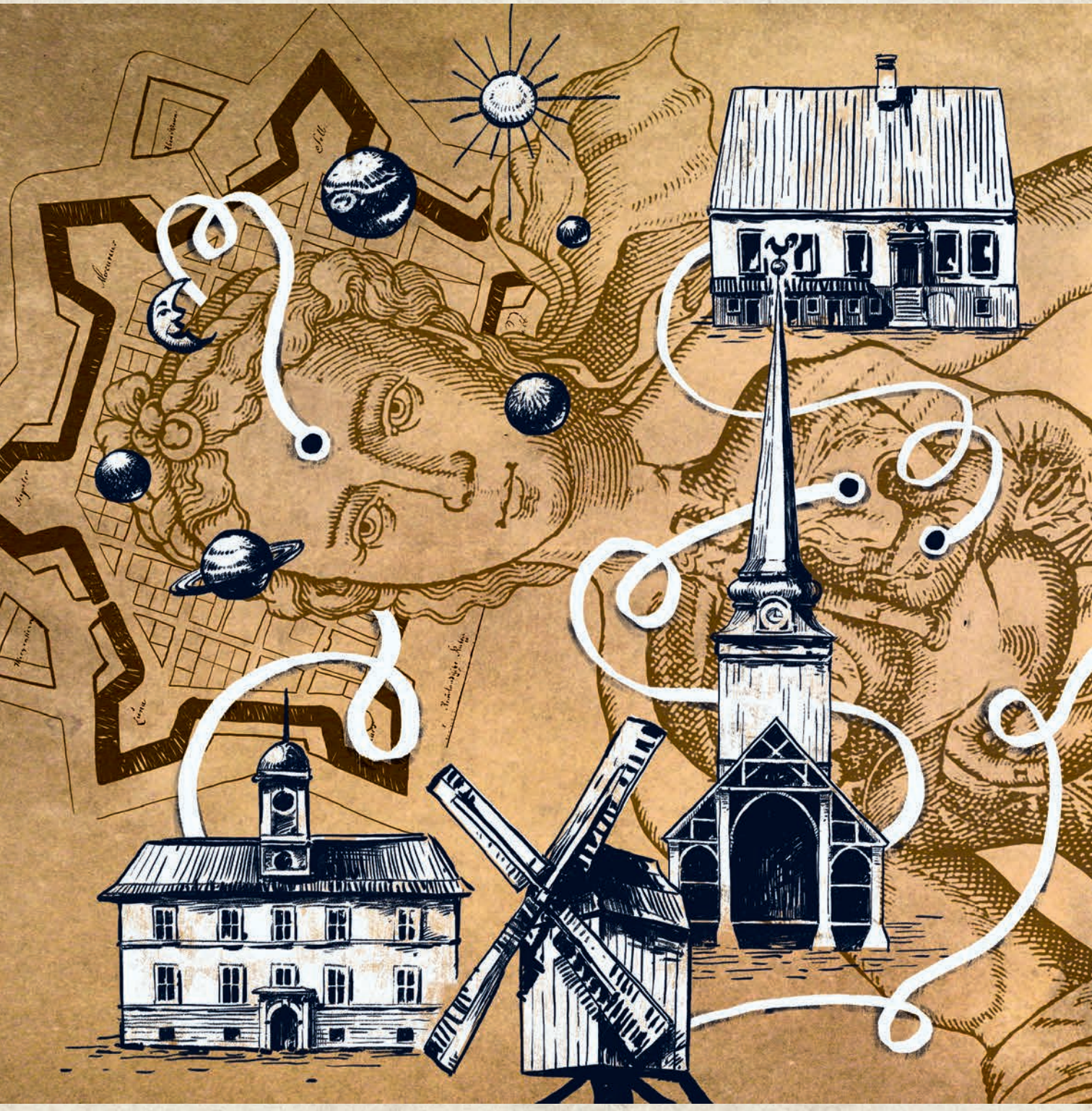

ÜLIKOOL JA PÄRNU

ACADEMIA
GUSTAVO-CAROLINA

5. Ülikool ja Pärnu

5.1 Ülikooli tähtsusest

Tartu-Pärnu ülikooli ajaloo käsitlemine on alates baltisaksa ajaloolaste käsitlustest olnud Tartu-keskne ja õppeasutuse üleviimist Pärnusse on enamasti nähtud selle allakäiguna, mille tagajärjel ülikool pidi tegutsema väikelinnas. Olulisel kohal olid kaupmeestest koosneva rae ja ülikooli vastuolud, puudus korteritest, toiduainetest või muudest sõja-aastatel defitsiitseks muutunud ressurssidest. Vähem pühendati tähelepanu Pärnu eeldustele saada linnaks, kus Academia Gustavo-Carolina seniseid kitsaskohti õgvendada. Alles Helmut Piirimäe raamatus «Ülikoolilinn Pärnu» (1999) on akadeemia tegevust Pärnus vaetud senistest käsitlustest avaramas vaates ja kahe alapeatüki pealkirjades on kasutatud sõna «lootus», mis iseloomustab ehk kõige paremini tollaseid ootusi ületoomise tagajärgedele.

Vaadeldes Academia Gustavo-Carolina tegutsemist Pärnus läbi uuest keskkonnast tulenenud võimaluste ja raskuste, saab tagantjärele anda mõningase hinnangu ülikooli võimekuse ja seda haldava kubermanguvõimu suutlikkuse kohta, samuti akadeemilise elu mõjule kohaliku kogukonna hulgas ja Rootsi ülemereprovintsides.

Keskajal oli linnade arendamine kaupmeeskonna kätes ja linnu kujundati nende ettekujutuse kohaselt. Uusaja riikide valitsejad toetusid mitmetasandilisele haldusvõimule ja selle esindajateks olid gümnaasiumi- või ülikooliharidusega ametnikud, kelle mõtteviis oli juba erinev hansakaupmeeste omast. Nii ei saanud ka linnade areng jätkuda samas suunas ning esimeses järjekorras püüti tuua suuremat harmooniat isetekkeliselt ja ebakorrapäraselt kujunenud linnaplaanidesse, mis kartograafia kiire leviku tõttu enam visuaalseks muutusid. Kindluse- ja linnaarhitektuuri geomeetrilisus alistas senise vaba-

Renessansi ja reformatsiooni mõjul tõusis esile ideaallinna kuvand

planeeringu niisamuti nagu allutati keskvõimule omavalitsuste korraldav mõju. Renessansi ja reformatsiooni mõjul tõusis esile ideaallinna kuvand, mida ka Pärnu arendamisel on suurema või väiksema eduga silmas peetud. Põhilised teemad parima ettekujutuse järgi loodud linna kujundamisel olid linna turvalisus ja kaitstus välisvaenlase vastu, õiglane ja efektiivne valitsemine, ilmaliku võimu poolt üle võetud kiriku- ja koolikorraldus, majandusliku heaolu soodustamine, logistiline ja sanitaarne kord ning lõpuks ka kodanike vaimne ja kunstiline arendamine, mille tugipunktideks said olla just uut tüüpi haridusasutused – gümnaasiumid ja akadeemiad. Eesti- ja Liivimaal tegutsesid gümnaasiumid Riias ja Tallinnas, kus tänu edukale kaubandusele olid raed küllaltki iseteadlikud ja keskvõim seal ülikooli arendamist ette ei võtnud. Uute ja keskvõimu taotlustega sobitatud tingimuste abil taheti kujundada tugevat ja kaasaegset linna ka Pärnust, kuhu viidi üle Academia Gustavo-Carolina. Kuninglik kõrgkool vajas edukaks tegutsemiseks väärikat keskkonda, kuid Pärnus oli see alles rajamisjärgus ja parima tulemuse saavutamiseks oli oma roll ka ülikoolil. See peatükk käsitleb Academia Gustavo-Carolina mõju pikkade traditsioonidega kaubalinna ümberkujundamisel moodsaks tugipunktiks Rootsi ülemereprovintsides ja linna mõju akadeemia tegevusele.

Renessansiajal levinud võte oli näha inimest mõõdupuuna (*Homo mensura est*) ja nii saab ka ideaallinna kujutada inimkehana: kui akadeemia on selle «pea», milliseid elutähtsad «organid» või «kehaosad» peaksid selle funktsioneerimise tagama?

5.2 Linnaruum

Pärnu uusaegsed linnakvartalid hõlmasid umbes 1,8 ha, mis oli väiksem kui Tartu tollane all-linn (u 3,2 ha), kuid vaba pinda oli laiade ja sirgete tänavate, turuplatsi ning avarate kruntide väljamõõtmisega tekitatud küllaldaselt. Hinnanguliselt oli Pärnus 17. sajandil 1600–2000 elanikku, kes elasid nii vanalinnas kui ka eeslinnades. Umbes 800–1000 liikmelise garnisoni tarvis rajati kasarmud kindlustuste alale

ja eeslinna, akadeemilise pere ja ohvitseride valikusse ei jäänud aga muid eluruume kui ülerahvastatud kodanikemajad. Esimeses linnajaos oli pärast linnamüüride lammutamist ja vallikraavide täitmist 136 krunti ja sinnagi ei saanud puumaju juurde ehitada, kuid võis kasutada olemasolevaid. Uues linnajaoskonnas mõõdeti küll välja tänavad ja 92 uut krunti, kuid elumajad kerkisid sinna väga visalt. Uue turuplatsi ümber asuti neid püstitama juba enam kui viis aastat enne seda, kui kuningas kinnitas ümberehituste kava. Esimene elumaja oli kaupmees Christoph Heinrich Mohri kahekorruseline kivimaja 1681. aastast. Rohkem kui saja aasta jooksul jäi see aga ainsaks uhkeks elumajaks turuplatsi veeres. 17. sajandi lõpus suudeti linna laienduse alale ehitada vaid üksikuid elumaju ja alanud sõda muutis ehitusbuumi ebareaalseks. Otseseks takistuseks oli müürsepatööde kulukus ja materjali transport, sest lisaks kividele tulnuks kaugemalt tuua ka lubimördi komponendid. Kivimajade püstitamist oli juba vanast ajast reglementeerinud lubjaaukude maht, sest ehituslubja kustutamine kestis aastakümneid ja maju sai ehitada pikalt ette prognoositud mahus. Kõik see pani ülikooli konsistooriumi 1704. aastal arutama kuningalt eriloa taotlemise üle, selleks et linna saaks püstitada puumaju. Isegi ülimalt kriitiliseks muutunud majutusolud ei saanud aga muuta kivihoonete ehitamise nõuet kindluslinnas. Vältida tuli võimalikke linnapõlenguid, mille aktuaalsust demonstreeris Uppsala linna pea täielikult hävitanud kahjutuli mais 1702.

Kivihoonete ehitamise nõue kindluslinnas

Suurt ja keskset turuplatsi oli vaja seepärast, et turg oli põhiline linnaeluks vajalike varude soetamise ja toidu hankimise koht. Kui keskajal olid kodanikel omad varustusliinid ja reeglina veel aiamaad eeslinnas, siis administratiivametnikel, suurel osal ohvitseridest ja allohvitseridest ega akadeemilisel perel neid polnud. Kord päevas toitlustati mõnekümne üliõpilase piiri ületanud stipendiaatide peret ja garnisoni toitmist korraldas sõjavägi, kuid regulaarset toitu vajasid õppejõud ja akadeemiline personal, mittestipendiaatidest üliõpilased, linnast läbisõitjad, sõjaväelaste pered ja loomulikult ka linnaelanikud. Ülikooli huvides keelasid Rootsi võimud 60 km raadiuses ümber linna üles osta toidu- ja esmatarbekaupu. Kaubelda võis vaid Pärnu

Varustamine toidu- ja tarbeainetega

turuplatsil, mis pidi vähendama vahendamist ja võimalusi osta üles Pärnu ümbruse saadusi teiste turgude jaoks. Linna varustati kindlatel turupäevadel mõisadest ja valdustest kohale toodud toidu- ja tarbekauba abil, millest aga sõjavägede ja põgenike suurenenud mobiilsuse tingimustes enam ei piisanud. Mõisade panusele lisandusid veel kaubamajade sesoonsed väljamüügid ja aastalaat, mis oli Rootsi ajal ainus võimalus kaubelda otse selleks kohale sõitnud väliskaupmeestega ja osta neilt ka nn Nürnbergi kaupa ehk peenemaid tarbeesemeid. Aastalaat toimus linnakindlustuste ees oleval esplanaadil, kuid ka linna turuplatsil korraldati küttepuidu- ja heinaturgusid, et linnakodanikud ja linnas elavad riigipalgalised saaksid hankida paraja koguse elamute kütmiseks ning liiklemiseks vajalikke varusid. Uus turg oli linna laiendusega viidud eemale keskajal turuplatse ümbritsenud vae- ja raekojast ning peakirikust, andes maalt tulnud müüjatele võimaluse kasutada liiklemiseks uusi laiu tänavaid ja linnaväravaid. Sellega kaasnenud müra ja tolm ning uuele turule rajatud peavahimaja juures toimunud vahtkonnavahetused ja rivistused ehk paraadid jäid eemale vanalinnast, kus elas endiselt põhiosa linnaelanikest. Nende sõltuvus turust polnud ilmselt muude varustusliinide tõttu sama suur kui linna suunatud või põgenenud inimestel. Sellele viitab ka keskaegse turuplatsi täisehitamine pärast transiitkaubanduse allakäiku 16. sajandil. Toiduainete hinda mõjutas linnakodanikele juba keskajast kuulunud kalastusprivileeg ja 1706. aastal otsustas raad toiduainete puudust leevendada sellega, et pani ametisse seitse kaluribrigaadi, mille liikmed pidid vitsahirmus iga ilmaga professoritele kala tarnima. Selleks ajaks oli ülikool saanud sisse täishoo ja teisalt oli toidukaupade valik sõja-aastatega järjest väiksemaks jäänud. Avalikke söögikohti ehk kõrtse oli vanalinnas vaid kolm: vana turuplatsi ääres pidas ühte bürgermeister Claus Peters, kellele kuulus ka pruulikoda naaberkinnistul; raehärra Johann von Dohren pidas kõrtsi uue turuplatsi ja linnakiriku vahel ning raehärra Hinrich Möller keldris Malmö tänava ääres. Kõik kõrtsid kuulusid suurgildi liikmetele, mille vennad hoidsid kiivalt kinni kauplemisprivileegist kogu linnas. Väike valik ei lasknud tekkida konkurentsil, kuid sagedasti tülitsevaid üliõpilasi ja ohvitsere ilmselt ei paelunud odavamate eeslinnakõrtside seltskond.

Rootsi diplomaat Hans Moritz Ayrmann on jätnud Pärnust (Pernaw) lühikirjelduse, kus ta nimetab ära kolm linnas kõneldavat keelt.

Allikas:
Eesti NSV ajaloo lugemik, I köide, koost. Juhan Kahk ja Artur Vassar. Eesti Riiklik Kirjastus, 1960

Pärnu

See on üks peamistest linnadest, mis Liivimaal mere ääres asuvad, Riia ja Tallinna vahel (mis on 50 miili üksteisest kaugel). Nõnda on nimetatud Pärnu nende vahel, tal on ka kenakene merekaubandus ja temas peatub nimelt palju laevu Hollandist, Lüübekist ja teistest Läänemere-äärsetest kohtadest. Ta on hädapärast vallidega ja kraavidega kindlustatud ja ehitati minu ajal veel iga päev juurde. Linnas aga ei ole näha midagi iseäralikku teistega võrreldes, välja arvatud, et Tartu Akadeemia privileegid on nüüd kuningliku korralduse järgi üle kantud siia Pärnule ja siin jälle õitsele ning tõusule viidud. Nõnda nägin ka mina omal ajal usinasti ehitatavat ja algust tehtavat kolleegiumi juures. Seal [linnas] räägitakse ja mõistetakse mõlemat, nii läti kui eesti keelt, osalt ka rootsi keelt, nõnda kuidas üldse tervel Liivimaal, eriti linnades, ei ole rootsi keel võõras, vaid hästi tuntud ja mõistetakse rääkida.

Küsimus 19:
tekstis pole nimetatud kahte Pärnus toona vajalikku keelt – millised olid 18. sajandi alguses kaks akadeemilise elu asendamatut keelt?

5.3 Tänavanimede uuendamine

Kaarte joonistades ja krundiloetelusid korrastades anti uusaegse tava järgi kõikidele tänavatele nimed, asendades tavakeeles tänavate või nende lõikude kohta kasutatud nimetused «kust [millegi] juurde minnakse». Olulisi objekte tähistati ka 18. sajandi alguses veel omanike nimede järgi ja uued tänavanimed olid loetavad vaid kaartidel. Siiski oli uutel tänavanimedel praktiline väärtus linnas orienteerumisel, sest majade tähisteks olid neile maalitud krundinumbrid, kuid krundinumeratsioone oli Pärnus korraga kaks: esimene vanalinna ja teine uue linnaosa jaoks. Tänavanimed pidid aitama linnas orienteeruda, kuid kaugel pealinnas tegutsenud kindlustuste peadirektor

Tänavate ümbernimetamine keskvõimu poolt

Erik Dahlbergil polnud ilmselt plaanis kaasata nimede panemisse kohalikku kogukonda. Raad, kellel polnud sõnaõigust kroonu rajatud kindlustusvööndi väravate ja bastionide nimetamisel, seisis aga keskvõimule ootamatult just oma haldusalasse jäänud tänavanimede eest. Alates keskajast olid vanalinnas liiklustelgedena tuntud kaks tänavat, Pikk ja Riia. Kuivõrd Pikk tänav polnud 1696. aasta linnaplaani järgi enam kõige pikem, anti sellele Stockholmis uus nimi ja kauaste traditsioonidega nimi pandi hoopis paralleeltänavale. Uus Pikk tänav möödus akadeemiahoonest lõuna poolt ja oligi pikim, kuid sajandeid kasutatud tänavanime üle kandmine kõrvaltänavale tekitas suure segaduse. Lossi ehk akadeemiahoone ette viinud ajalooline Pikk tänav hakkas linnaplaanil kandma Lossi tänava nime, kuid nimetati peagi jälle Pikaks tänavaks. Lossi tänava iga oli seega üürike, kuid esimese hooga Pikaks nimetatud tänav vajas nime ja selleks valiti täiesti uus n-ö rootsi nimi. Nähtavasti oli kuningriigi linnaplaanidega töötanud võimukandjatele silma jäänud Pärnu põhiplaani hämmastav sarnasus Skåne kõige tähtsama sadamalinna Malmöga, mille loss, linnakvartalid ja linnamüür paiknesid samamoodi kui Pärnus. Selline asjaolu võis tingida Malmö nime andmise probleemseks osutunud tänavale. Uudisnimi ka kinnistus ja nähtavasti ei võidelnud kogukond 16. sajandist pärineva Tagumise tänava ümbernimetamise vastu Uueks tänavaks. See oli moodustunud linnamüüride taha kuhjatud tugivallide rajamisega, kui lammutati müüriäärsed hooned. Linna laiendamise järel muutus see nimi linnaplaanide koostajate loogika järgi eksitavaks ja tänav saigi uue nime. Kogukond seisis aga valvel ajalooliste nimede kasutamise pärast. Linna keskele jäänud Riia väravate lammutamine tingis teise keskaegse nimetraditsiooniga Riia tänava ümbernimetamise ja ajaloolise funktsiooni kaotanud tänav sai Püha Nikolai tänavaks samal tänaval domineerinud peakiriku järgi. Tähtis ajalooline nimi anti paralleeltänavale, kuid jällegi ei jäänud toponüümi ümbernihutamine püsima. Riia tänava nimi kadus kesklinnast täiesti ja lühikest aega seda nime kandnud põiktänav linnakiriku taga sai hoopis Gildi tänavaks. Põhjendus oli taas ajalooline, sest suurel krundil tänava lõpus oli mitu sajandit asunud esimene gildituba. Tänavavõrgu korrapärastamise käigus liideti üheks ka keskajal eraldi tänavateks peetud lõigud ja esialgu kaotas oma nime Pikast tänavast lõuna poole suundu-

nud tänavaosa, mida oli varem tuntud selle lõpus asunud Pühavaimu kiriku järgi. Kirik oli uusajal lammutatud ja sellegi ajaloolist nime püüti taaskasutada paralleeltänaval, teisel pool endist kirikaeda. Jällegi ei õnnestunud seni vaid uue tänavajoone põhjapoolset osa markeerinud Gildi või Kompanii nime laiendada uuele tänavale ja tänava nimeks jäi kogu pikkuses Pühavaimu. Lühikest aega sama nime kandmisega segadust tekitanud paralleeltänava nimeks sai lõpuks Hospidali tänav seal asunud Püha Vaimu vaestemaja ehk hospidali järgi.

Tänavate nimetamine ja ümbernimetamine käis samal ajal, kui ülikool töötas Pärnus – selle fassaadi eest möödunud põhja-lõunasuunaline Akadeemia tänav sai nime kuningliku õppeasutuse järgi. On raske ette kujutada, kuidas tänavanimed võisid võõrastel hõlbustada linnas orienteerumist, kuid uus traditsioon loodi. Linnaliste toponüümide kujundamisraskused näitavad ajastule iseloomulikku võitlust keskvõimu esindajate ja ettenähtud raamidesse surutava rae vahel. Argumenteeritud juhtudel võeti linnavõimu seisukohti ilmselt arvesse, sest 1696. aasta linnaplaanil nimetatud kümnest tänavast kannab kümme aastat hiljem sama nime vaid Nikolai tänav. 1705. aasta linnaplaanilt on kadunud senist traditsiooni nihutada püüdnud nimed ja linnaruumi markeerivad tervelt 17 tänaseni kandunud tänavanime. Nimevalikutest ilmneb, kuidas uutele peatänavatele (Rüütli ja Kuninga) jäädvustati meenutus rüütelkonna ja monarhia tähtsusest, kes seisid linnast kõrgemal. Arhitektide käekirjale viitab aga välimiste tänavate nimetamine ilmakaarte järgi (Põhja, Lõuna, Hommiku, Õhtu).

5.4 Linnakindlustused ja akadeemia taristu

Keskajal oli kõrgendike kuju kindluste rajamisel määrav, uusaja muldkindlustusi sai ehitada tasandikele ning kujundada vabalt. 17. sajandil olid kõik tähtsamad linnad kaitstud moodsate muldkindlustustega ja see oli lausa möödapääsmatu Liivimaal, mis alatasa langes naabrite rünnakute alla. Arhitektuur kuulus õpetlaste tegevussfääri ja seal kasutatud teadmised levisid rahvusvaheliselt just akadeemiliste sidemete kaudu. Juba renessanssarhitektid olid leidnud lahendusi kaitseks kiiresti levivate suurtükkide vastu, sest Itaalias tuli end alates 15. sajandist

Insener Erik Dahlberg (1625–1703)

kaitsta Türgi ja seejärel ka Prantsuse võimsate kahurvägede vastu. 17. sajandi keskel olid muldkindlustuste arendamisega kõige kaugemale jõudnud prantslased ja hollandlased, kuid polügonaalsete bastionide ja kurtiinvallidega ümbritseti keskaegseid linnamüüre üle kogu Euroopa. Rootsi kindlustuste peadirektor Erik Dahlberg oli 17. sajandi keskpaiga kindlustusarhitektuuriga tutvunud oma kunstirännakul Itaaliasse ja läbinud hiljem sõjatee Saksa riikides ning Taanis Rootsi kuninga fortifikatsiooninõuniku ning insenerina. Dahlbergi joonistatud kindlustused on sarnased temast mõnevõrra nooremate kolleegide (Sebastien Le Pestre de Vauban, Menno van Coehoorn) töödega, kelle nimed on paremini jäädvustatud nende publikatsioonide tõttu. Koos muu oskusteabega levinud arhitektuursete lahendustega olid kursis ka Rootsi kuningriigi linnade bastionivööndite planeerijad eesotsas Dahlbergiga. Uusaegseid kindlustusi rajades polnud võimalik toetuda antiikautoritele, kelle teadmisi püüti uusajal kasutada pea kõigis valdkondades. Siiski on leitud võimalusi viidata oma loomingus antiiksetele eeskujudele ja Dahlberg kasutas selleks 1700 aastat varem Rooma sõjaväe inseneri Vitruviuse ehk Marcus Pollio koostatud raamatut «Arhitektuurist» («De Architectura»), mis oli käsiraamatuks juba renessanssi arhitektidele. Planeerimisotsused toetusid geomeetriale ja nii on Pärnu kindluslinna Uus turg, kus hakati käima kogukonnakoosolekutel ja pidama börsi, leidnud koha linna uues keskpunktis. Turg ja linn samastusid allegoorias Maaga, sest toona tuntud teiste taevakehade nimed anti ümber linna paigutatud bastionidele. Nimetused väljendasid suunda kosmilisele harmooniale, sest võrdlusena olid kindluslinna bastionid Narvas nimetatud muusade, Tartus kuningliku pere esindajate ja Tallinnas Rootsi provintside järgi. Kuid Pärnu bastione ei nimetatud toona veel kehtinud Ptolemaiose süsteemist tulenevas järjekorras (Kuu, Merkuur, Veenus, Päike, Mars, Jupiter, Saturn), milles võibki näha Vitruviuse raamatute mõju. Esimese raamatu VII peatükis leidub soovitus, et Venuse tempel asuks sadama lähedal, ja Venuse nime kandva bastioni sidus Dahlberg Pärnu sadamaga. Antiikjumaluste templeid kindluslinna ei ehitatud, kuid ka Marsi bastion on seal, kuhu Vitruvius soovitas rajada Marsi templi, s.o harjutusväljakute juures vastu eeslinna. Mars pidi tugevdama koda-

nike ühtehoidmist ja võitlusvaimu, mis kindluslinnas oli kahtlemata tähtis. Sealt alguse saanud traditsioon oli nii püsiv, et Marsi ja Päikese bastionide vahelisele alale (hilisema nimega Esplanaadi platsile) koondusid veel 20. sajandil spordivõistlused, kogukonnapeod ja paraadide rivistamine. «Arhitektuurist» IX raamatu esimeses peatükis on Vitruvius planeete ka iseloomustanud, nimetades kõige külmemaks planeediks Saturni, mille nime hakkas kandma ainus bastion Pärnu kindluslinna põhjaküljel.

Pärnu kindlustuste moderniseerimist alustati küll juba 1670. aasta maavärina järel, kuid Prantsusmaaga liitu astunud Rootsi oli kuni 1679. aastani seotud sõdadega ega saanud kõikidesse vajalikesse arendusprojektidesse panustada. Keskvõimu maksutulud kasvasid alles 1680. aasta reduktsiooniga ja sealtmaalt sai riik eraldada vahendeid ka mahukateks investeeringuteks. Pärnu laiendamine võeti ette suure perspektiivitundega ja kuninga poolt 1686. aastal kinnitatud projekti järgi kasvas linnakvartalite pindala kaks ja pool korda. Seda ei tinginud kalkulatsioonid linnaelanikkonna võimaliku kasvu kohta, vaid uute kindlustusvööndite mõõtmed, mis pidid arvestama moodsate kahurite laskeulatusega. Looduslikeks kõrgendikeks olid siin vaid luited ja nii sai Pärnu uus põhiplaan täiesti geomeetriline. Merepoolse eeslinna arvelt kujundati heksagonaalne kindluslinn ja vaid jõe kaldale jäänud linna põhjaosa laiuse määras varasem struktuur. Sellelt küljelt tolleaegse ründetaktikaga peale tungida ei saanud ja muldvalli rajamist lihtsustas tugimüüriks jäetud keskaegne linnamüür. Pärnu bastionivööndi põhiosa sai valmis 1696. aastaks ja keskaegne linnamüür lammutati, jättes sellest alles vaid taaskasutatavad tornid ja lõigud. Kindluslinna laskeavade taga oli varasemast viis-kuus korda suurem kahuripark ja moodsate vallide abil kaitsti kõiki, kellel oli õigus või luba kindluslinnas viibida. Vahiteenistuses olnud väeosad järgisid reeglit, et linnaväravad tuleb sulgeda pimeduse saabudes, ja tagasid komandandi kehtestatud piirangute täitmise. Kindluslinna reeglitega pidid arvestama ka üliõpilased, kelle kinnipidamise ja karistamise õigus oli ülikooli pedellil. Nemadki viidi vajadusel peavahi kongi turuväljakul.

Pärnu kindluslinna pindala kasvas kaks ja pool korda

Botaanikaaia rajamine

Akadeemia aia rajamine komtuurilossi endise eelkindlustuste müüri taha komandandi maja juurde oli olnud esimene valik 1700. aasta mais. Selliseid aedu nimetati toona veel meditsiinilisteks aedadeks (*hortus medicus*), mis osutas ravimtaimede kasvatamise funktsioonile, kuid üha rohkem istutati taolistesse aedadesse teistelt mandritelt toodud taimi. Kuninga loal lõpuks demobiliseeritud professori ja linnaarsti Laurentius Brauni eestvõttel asuti 1706. aastal rajama senisest suuremat botaanikaaeda suurtükiväelaste harjutusalale ülikoolihoone lääneküljel. Ülejärgmisel aastal oli jõutud mahukate mullatööde faasi, sest taotleti luba kasutada sõdurite tööjõudu. Aed polnud mitte üksnes ravimtaimede kasvatamise ja botaanika õpetamise koht, vaid teenis akadeemilist peret ka kaasajale kohandatud Akademioni hiiena. Seetõttu ei saanud see paikneda peahoonest kaugel. Kõrgelennuliste mõtetega jalutamise kohta oli aga väga vaja, sest Pärnu linnas oli 17. sajandi lõpus vaid üks suur aed, mille üks omanikke oli aga ülikooli esindajatega pingelistes suhetes olev justiitsbürgermeister Franz Carl Steiner. Vanalinna keskel paiknenud aia laiendamine üle terve linnakvartali oli toona alles kavas, kuid sinna loodud varjulist keskkonda kasutati juba oluliste eravestluste pidamiseks. Seda kinnitab asjaolu, et 1703. aastal ametialaste süüdistuste alla langenud justiitsbürgermeistri vastu kasutatud võtmetunnistaja oli tema aednik. Akadeemilised isikud tegid linnale ettepanekuid rajada väljapoole linna veel jalutamiseks ning diskuteerimiseks sobivaid alleesid, kuid selleni 18. sajandil ei jõutud. Mõttevahetusteks kasutati linna ümbruses leiduvaid teid või radu ja näiteks sattusid juunis 1710 Vene väesalga kätte just diskuteerides linnast eemale jalutanud justiitsbürgermeister Michael Dau ja praktilise filosoofia professor Andreas Palmrooth.

Anatoomikumi sisustamine

Ka teine akadeemiate taristu oluline komponent sisustati professor Laurentius Brauni eestvõttel. See oli saal regulaarsete lahkamiste jaoks, mis oli ette nähtud Uppsala ülikooli harta järgi koostatud põhikirjas. 17. sajandi keskel juhtivatele õppeasutustele juba kohustuslikuks kujunenud «anatoomiline teater» seati Pärnus sisse ülikooli fassaadi vastas asuvasse Elevandiaita. Pärnu linnakodanikke kutsuti ülikoolis korral-

datud avalikule lahkamisele 18. oktoobril 1709, kui Rootsi oli kaotanud Poltava lahingu ja kuningas otsis varju Osmanite impeeriumis. Liivimaa saatus polnud 1709. aastal veel otsustatud, kuid järgmiste plaaniliste lahkamiste ajaks (1711) oli katkust paralüseeritud Pärnu kindluslinn alistunud Vene vägede ees ja ülikooli varad evakueeritud Stockholmi.

5.5 Korteriolud ja kohad kirikupingis

Raskeks katsumuseks akadeemiale oli pooltühjas linnas valitsenud elamispinna vähesus, kuigi ülikooli ületoomise ajaks oli remonditud piisav hulk seni kasutuseta seisnud maju. Sõda muutis õppejõudude palga väljamaksmise ebaregulaarseks ja probleemiks kujunes nende rendivõlg. See süvenes, sest üliõpilasi oli aastatel 1701–1704 väga vähe ja lisasissetuleku võimalus eraloengute või seminaride pidamisest oli väiksem. Õppejõudude otsingud soodsama või paremini varustatud elukeskkonna järele viisid nad sõjategevusest kaugemal asetsevatesse linnadesse või maapastoraatidesse. Samas olid aga akadeemilise isiku korterile laienenud ülikooli privileegid ja nende järgimist nõudis ka kuningas, kui kaebused temani jõudsid. Nii ei tahetud enam rentida ruume ülikooli palgal olnud inimestele ja samas oli Pärnu strateegilise asendi tõttu siin kasvav kuninglike väeüksuste majutamise vajadus, mis tekitas permanentse surve suurema maksejõuga sõjaväelaste paigutamisele professoritele antud, kuid vähekasutatud eluruumidesse. Lisaks akadeemia hoone kasutamisele sõjavarustuse vahelaona hakati 1703. aastal Pärnusse üle tooma ka Tartus paiknenud ametiasutusi. Pihkvasse koondunud Vene vägede rünnakuoht oli kasvanud ja selle eest toodi Pärnusse Liivimaa Eesti ala asehalduri ametkond. Kantselei tekitas uue surve akadeemia tööruumidele, sest asehaldur Gustav Adolph Strömfeldti ametnikud taheti paigutada ülikoolihoonesse, kus aga sobivaid ruume enam ei leidunud.

Linna elamispindadele konkureerisid lisaks ka ametnikkond ja garnison

Sõja-aastate suurim konkurent elamispinnale oli sõjavägi, kelle ohvitseride majutamise pidi samuti tagama rae kortermeister. Ametipostile tagasi pöördunud ja ukse mahamurtuna leidnud ajalooprofessor Gabriel Sjöberg on oma korteriolud jäädvustanud põhjalikult.

Tema elas oma perega vanalinna puumaja teisel korrusel, kus oli kütmisvõimaluseta suurem ruum, kamber ja üks köetav tuba. Professor kasutas neid nii elu- kui ka õpperuumina, kuid 1702. aasta teisel poolel, kui Pärnu garnisoni tugevdati Vene rüüstesalkade sissetungide tõttu veel ühe rügemendiga, olid korteriolud muutunud nii pingeliseks, et tal tuli oma ainsat köetavat tuba jagada veel leitnandi ja kolme sõduriga. Sama aasta septembri alguses oli raehärra ja kortermeister Johann Vick palunud rektoril loobuda privileegist, mis takistas majutada samuti kuninga korraldusel kindluslinna saadetud sõjaväelasi akadeemilisele perele antud korteritesse. Kuid akadeemia kantis majutusprobleemi edasi majavaldajatele, kes pidid ise olukorda hindama. 1706. aastal, kui akadeemia õppetöö oli taas käima läinud, taotlesid professorid kuningalt korraldust vabastada nad linna kruntrendist, et asuda ehitama elumaju, mida järgmisena samale kohale astuv kolleeg siis endale ostma pidi. Krunte ei müüdud toona päriseks, vaid tuli kogukonnalt rentida ja tulu läks linna heakorra tagamiseks. Aastase kruntrendi suurus oli kolm riigitaalrit ja sellele lisandus asukohaprotsent: +4% Rüütli ja Kuninga tänava kruntidel, +3% kõrvaltänavatel ja +2% linnavalli ääres. Et ülikooli peahoone ümber oli palju vaba ruumi, tehti niigi stipendiaatide toitlustamist korraldavale keskvõimule ettepanek ehitada üliõpilaste ühiselamuks 40–50 kambriga maja, mis nende majutusprobleemi oleks lahendanud.

Illustratsioon 36. Nikolai kiriku sisevaade 1930ndatel

Pärnu linna esinduskirikuks oli sajandeid olnud Püha Nikolause kirik. Linnakirikus välja kujunenud istekohtade hõivamise teema teravnes kohe pärast õppejõudude ja üliõpilaste liitumist linnakogudusega. Mõni aeg varem olid linnakirikus kohad saanud ohvitserid, sest garnisoni kirikuna töötas linna eestlasi ja Pärnu kihelkonda teenindav Jaani kirik, kuid nn Soome kiriku staatus oli enamiku aadlike jaoks madal. Väärikaimad istekohad olid mõlema kiriku esimestes pinkides, kuhu reserveeriti kohad ka professoritele, üliõpilased pidid jumalateenistustest linna- ja garnisonikirikus osa saama rõdul istudes. Olulise riikliku funktsiooni omandanud linn vajas esinduskirikut ja ülikooli konsistoorium avaldas juba 1704. aastal selget soovi, et keskvõim alustaks rootsi kiriku ehitamist. Selle valmides nähti ühtlasi teoloogiaprofessorite võimalusi haarata pastorikohti või isegi piiskopi-

Istekohad peakirikus olid seotud linlaste staatusega

koht. Samuti aitas see vältida piiratud arvu istekohtade hõivamisest tõusnud konflikte, mida tuli lahendada rektoril. Tüli tõusis just üliõpilaste arvu kasvades ja 1708. aasta kevadest on teada juhtum, kui üliõpilased keeldusid neile palmipuudepühal (29. III) osaks saanud noomimise tõttu rõdul istumast – asudes ümber linnakodanikele mõeldud kohtadele Püha Nikolai kirikus ja surudes neid välja oma pinkidest. See kestis ülestõusmispühade jooksul ja kolm nädalat hiljem oli teoloogiaprofessorist rektor Bröms kodanike kaebuste tõttu tudengeid korrale kutsunud, mille peale ilmus laupäeval akadeemia teadetetahvlile anonüümne hoiatus, et ühisrindest kõrvalehoidjaid hakatakse nimetama ühega kõige põlastusväärsematest sõimusõnadest (*Hundswott* ehk 'koerasitt'). Esimese hooga kaks kuud kestnud kodanike pinkide hõivamisest loobuti alles 24. mail 1708.

5.6 Akadeemia mõju kogukonnale

Kuningas Karl XII politseikorraldusega piirati kaupmeeste ainuvõimu linna juhtimises

Karl XII korraldusel valmistas kindralkuberner Erik Dahlberg linnale ette uue politseikorra. 24. juulil 1701 välja antud kuningliku korralduse järgi pidi raad edaspidi leidma lisaks endi hulgast valitavale politseibürgermeistrile veel teisegi – juristiharidusega justiitsbürgermeistri. Selle koha tahtis Academia Gustavo-Carolina reserveerida akadeemia sekretärile ja bibliotekaarile Nicolaus Fundellile, millega raad ei leppinud ja valis 20. aprillil 1702 uude ametisse ligi 13 aastat raesekretäri ametit pidanud staažika raeliikme Franz Carl Steineri. Akadeemilise haridusega bürgermeistri lisamine oli kavandatud põhiliselt kaupmeestest koosneva rae kaasajastamisena, kuid peale selle oli kuningal nähtavasti soov tuua linnavalitsemisse kuningliku akadeemia professorite käe alt läbi käinud haritlasi. Akadeemia mõju suurendamine linna valitsemises teostus 26. märtsil 1704, kui kuningas Karl XII määras justiitsbürgermeistriks professor Michael Dau. 14. aprillil vabastas raad sellest ametist petturluses ja laimamises süüdistatud ning mitmete auhaavamistega hakkama saanud Steineri. Tema peale langetati kogu vastutus ka akadeemia professorite ja töötajate korteritele laiendatud puutumatuse rikkumise eest, mida oli lubamatuks nimetanud ka kuningas Karl XII. Liitumine Pärnus ja Audrus paikneva Magnus Wilhelm Nierothi

vabatahtlike rügemendiga muutis Steineri kuningliku armee kapteniks, kes pidi juhatama pataljoni, ja Liivimaa õuekohtu ette viidud süüdistused pandi kalevi alla.

Retoorika ja poeetika professori Michael Dau nimetamine justiitsbürgermeistriks nõrgendas akadeemia kokkukuivanud kaadrit, kuid kindluslinna juhtimine oli samuti oluline. Juristi alles hiljuti loodud ametikohale oleks olnud raske leida ja ülikoolgi ei saanud selles pakkuda partnerlust. Academia Gustaviana oli töötanud kahe juuraprofessoriga, kuid Academia Gustavo-Carolinas polnud järjepidevalt täidetud isegi ainsa juuraprofessori ametikoht. Ometi oli õigusteaduse eriala Liivimaa saksakeelse elanikkonna hulgas kõige nõutum juba alates 16. sajandist. Kuigi arutati 1702. aastal Tartust Riiga viidud Liivimaa õuekohtu Pärnusse toomist, ei leidnud selline ettepanek toetajaid ja võimalus tugevdada minimaalse koosseisuga juurateaduskonda ei realiseerunud. Riias oli juristide arv kõige suurem küllalt lihtsal põhjusel – seal tehti kõige suurem osa tehingutest ning Liivimaa metropoli asjaajamine pakkus tööd ja leiba paljudele õigusnõunikele.

Michael Dau määramine linna justiitsbürgermeistriks

Oluline on ka küsimus ülikooli õppetöö ja akadeemilise suhtluse mõjust siinsele elanikkonnale. Pärnu magistraat eraldas akadeemilisele perele Põhjasõja ajalgi linnapoolseid stipendiume, mis polnud küll võrreldavad mitmeid professuure ülalpidavate hansalinnade osaga Põhja-Saksamaa ülikoolide toetamises. Kuid napimate võimaluste kiuste näitab see toetust akadeemia tegevusele linnas. Kuigi rahuaja tingimustes saadi Pärnu akadeemias õppida vaid üks semester ja sõja puhkedes vallandunud paanika koos akadeemilise personali põgenemisega jättis selle toimimisse mitmeid aastaid kestnud mõõnaperioodi. Samamoodi jätsid aga jälje sõjast tingitud ümberasumised ja vägede liikumine, mis kujundasid seltskonna, kes akadeemilisest elust osa sai. 1703. aastal avaldati professor Gabriel Sjöbergi koostatud Pärnu literaatide almanahh, mis sisaldab 20 inimese nime, kelle kohta pole märgitud otsest seost akadeemiaga ega nende avaldatud kirjutisi. Lisaks polnud nad vähemalt matrikliraamatu järgi õppinud Academia Gustavo-Carolinas, mille endiseid kasvandikke viibis sõja-aastatel Pärnus ohvitseride, ametnike või pagulastena. Sellisteks valgustatud

Linlaste osalemine akadeemilises elus

linlasteks olid nii raeliikmed (Sigismundus Grass, Johannes Staeker, Franciscus Carolus Steiner) kui linnakooli rektor (Gothofredus Scharno), juristid (maakohtu assessor [Caspar de] Grave, jurist Ericus Johannes Klinthen, tolliinspektor Johannes Garlieb Muller, maakohtunik Paulus Riegemann). Neile lisandub keelemees ja Johannese koguduse pastor Salomo Heinrich Vestring, kes ühe aasta õppis veel Pärnu akadeemias ja kvalifitseerus teoloogialitsentsiaadiks. Professor Sjöberg on literaatidena ära nimetanud ka Pärnus paiknevate väeosade ohvitserid (Franciscus Fuchs, Ericus Lilienwalck, Magnus Wilhelmus Nieroth, Axelius ja Petrus Oernklo, [Berndt Otto?] Stackelberg, [Nicolaus von] Vetter) ja vaimulikud ([Heinrich] Herts, Gothard Uck). Nende haridus oli dispuutide nautimiseks ilmselt piisav ja näiteks oma rügemendiga 1702. aasta septembri alguses Tallinnast Pärnusse saabunud Magnus Wilhelmus Nierothi kohta on Sjöberg lisanud, et ooberst valdas ladina, prantsuse, saksa ning rootsi keelt. Sigismund Grassi majas korraldati aga raamatuoksjone, kust professorid neid hankimas käisid. Riiast olid koos akadeemia kasvandikest lütseumi rektori ja abirektoriga sõjapakku tulnud haritlased (Andreas Collin) ning aadlikud (Johannes Palmberg, Carolus Thumjus), kes samuti olid literaatide nimekirja kantud ja nähtavasti osalesid akadeemilises elus. Almanahh on avaldatud 1703. aastal, kui ülikooli enese töövõime oli väga madal nii vakantsete professorikohtade kui ka väga väikesearvulise üliõpilaskonna tõttu. 1700. aastal Stockholmi skorbuuti ravima läinud Sjöberg sai Pärnus uuesti professorikoha 1702. aastal ja seega on tema väljaandes nimekiri akadeemilisest seltskonnast seisuga 1702/03. Sjöberg suri aprillis 1704 ja jõudis koostada vähemalt ühe poogna ka almanahhi teisest osast, mis pole aga meieni jõudnud. Nii pole see nimekiri täielik, kuid Pärnu literaatide almanahhi esimesse ossa kantud nimede järgi olid professorile teada üheksa kohaliku rae, kohtuvõimu, linnakiriku või nendega seotud asutuste esindajat, üheksa ohvitseri ja viis sõjapõgenikku. See annab aimu haritud seltskonnast, mis vähem kui kümne üliõpilasega hingitsenud ülikooli loengutel ja dispuutidel võis käia või professoritelt eraloenguid tellida. Lisaks joonistuvad siin selgelt välja ohvitseride ja sõjapõgenike grupid, kelle osalemine akadeemia

töös oli aktuaalne just sõjatingimustes, kuigi kohalikest mõisnikest ohvitserid võisid seda teha ka muul ajal.

Pole põhjust eeldada, et avalik huvi akadeemia levitatava vaimuvalguse järele järgnevatel aastatel pärast ülikooli sisulist taaskäivitamist kahanes või kadus, kuid selle ulatust võib vaid oletada. Sõja eest pakku tulnud isikuid oli Pärnus ka hilisematel aastatel ja nii on üks neist ära nimetatud ka pärastises teaduskirjanduses. Üks olulisemaid teemasid oli ettekujutus Päikesesüsteemi ehitusest, kus teadlased kõigutasid antiigi ja keskaja pilti sellest. Ülikoolis õpetati nii Ptolemaiose, Kopernniku kui ka Tycho Brahe mudeleid taevakehade liikumisest ja kaks kolmest lähtusid veel Aristotelese filosoofiaga tuletatud geotsentrismist. Academia Gustavo-Carolina tegutsemisajal toimus teaduses otsustav heitlus, mis lõppes dispuutide käigus täiustatud heliotsentrilise mudeli läbilöögiga. Pärnus taasavatud akadeemia esimene matemaatikaprofessor Sven Dimberg oli kursis alles 1690. aastatel levinud Isaac Newtoni gravitatsiooniteooria ja arvutustega, kuid tema viibis ülikooli avamise ajal isiklikel põhjustel Stockholmis ja sõja puhkedes sealt Pärnusse ei sõitnudki. 1701. aastal ta vallandati ja nii sai uusi teadussaavutusi edasi anda alles 1705. aastal matemaatika- ja astronoomiaprofessoriks nimetatud Conrad Quensel (1676–1732). Tema suureks saavutuseks peetakse 1720. aastal avaldatud kahekümnelehekülgelist traktaati «Väike õhtutundidel kirjutatud kaitsekõne päikese ja maa liikumise küsimuses» («Veritatis defensiuncula contra veritatis studiosi de motu solis & terrae lucubratiunculam»), mis sai Rootsi astronoomide esimeseks panuseks toetamaks heliotsentrilise maailmapildi läbilööki. Et keskvõim ei tunnustanud uut lähenemist, oli traktaat anonüümne ja esitatud väitlusena Ptolemaiose geotsentrilise taevakorra tutvustajaga – kelleks oli Michael von Strokirch (1649–1723). Varem reduktsioonikomissari ja Liivimaa ökonoomiaasehaldurina tegutsenud Strokirch oli Riiast sõja ajal Pärnusse kolinud ega saanud väikese kindluslinna haritud seltskonnas märkamatuks jääda. Oma töös jäädvustatud väitluskaaslasega võis Quensel kohtuda aastatel 1705–1710, kui ta Pärnu akadeemia professorina õpetas taevakehade liikumist uudse mehaanika ja matemaatika printsiibi järgi, mitte

Heliotsentrilise mudeli läbimurre astronoomias

teoloogilis-filosoofiliste konstruktsioonidega selgitatud «varjatud loomuse» (*qualitas occulta*) abil, mida kinnitab materjal aastatel 1723–1727 Lundis avaldatud ja seeläbi laiemalt tuntuks saanud kolmes Pärnu akadeemia toimetiste vihikus. Nähtavasti väljendas Strokirch konservatiivseid seisukohti nii selgelt ja vankumatult, et Quensel valis 1720. aastal trükivalgust näinud traktaadis just tema oma oponendiks.

5.7 Avalik võitlus pietismiga

Koos ülikooliga oli Pärnusse toodud ülemkonsistoorium, kuid selle liikmeks olemine polnud täiemahuline töökoht. Akadeemia professorid taotlesid veel Pärnu piiskopkonna moodustamist, mis oleks loonud tulusaid ametikohti, kuid seda sõja ajal moodustama ei asutud. Nii jäi praktiliseks võimaluseks hõivata linna tipmised kirikuametid. Seda ettevõtmist teravdas aga ideoloogiline vastuolu, sest teiste protestantlike saksa linnade eeskujul oli Pärnus levinud ortodokssest luterlusest uuem ja lihtrahvale mõistetavam pietism. Kuninglik akadeemia esindas aga Rootsi riigikiriku ortodoksset luterlust, mis sobis eelkõige võimukandjatele. Pärnu Nikolai ja Jaani kiriku pastoritele allus nii koguduselu kui ka koolide juhtimine ja mõju ühiskonnale oli suur. Juba esimesel akadeemia konsistooriumi istungil 25. augustil 1699 kaebasid teoloogid kindralkubernerile, et Pärnu raad oli oma pastoritel keelanud alluda Liivimaa ülemkonsistooriumile ehk siis akadeemia asekantslerile ja kolmele teoloogiaprofessorile. See tõi kaasa kindralkuberneri otsustava sekkumise ja võitlusväli oli loodud. 1703–1706 oli Pärnu linna peakiriku (Nikolai koguduse) ülempastoriks Liivimaa superintendent, akadeemia prokantsler ja professori kohuseid täitnud Nicolaus Bergius. Kirikujuht tegeles sel ajal intensiivselt oma kvalifikatsiooni tõstmise ja rohkete ametikohustustega: 1704. aastal kaitses Bergius Uppsalas litsentsiaadi- ja 1705. aastal doktorikraadi ning lisaks rakendati teda pietistide jälitamise komisjonides. Bergiuse juhtimisel võttis ülemkonsistoorium 1705. aasta oktoobris sihikule Nikolai koguduse abipastori ja Tartu akadeemias õppinud Johann Georg Schillingi, kes oma ametikoha järgi oli linnakooli rektor. Süüdistuseks olid pie-

Ortodokssе luterluse ja pietismi vastasseis Pärnus

tistlikud vaated, mille näited olid konkordiaraamatu tekstidega vastuollu läinud ütlused ja lõpuks veel äärmuslikkus oma jutlustes. Seda juurdlust Bergius lõpule viia ei jõudnud, sest superintendenti tabas raske haigus, millesse ta aprillis 1706 suri. Enne seda oli ta loobunud oma ametitest ja tagasiastumine Pärnu Nikolai koguduse ülempastori kohalt sai teoks veel päev enne surma. Ülemkonsistooriumi asus juhtima uus superintendent Gabriel Skragge ja protsess jätkus. Protokollilise otsusega tagandati (*revociret und depreciret*) Schilling 1707. aastal diakonõpetaja ametist, kuigi teda ei sunnitud Pärnust ja kuningriigist lahkuma veel vastu talve, vaid hiljemalt kevadel.

Akadeemia ja linnakooli konflikt

29. mail 1708 andis kuningas välja selgesõnalise korralduse pietistid ametitest kõrvaldada. 2. oktoobril Saaremaa konsistooriumile saadetud kirjas oli Pärnu ülemkonsistoorium vaatluse alla võtnud Muhumaal koduõpetajana töötava teoloogiatudengi Martinus Marschalli, kes varem oli õpetanud Riia lütseumis ja kelle justiitsbürgermeister Michael Dau oli kinnitanud Pärnu linnakooli abirektoriks. Ülemkonsistoorium (Skragge, Bröms, Wiraeus) nimetas sealjuures usuasjades mitte väga õigeks inimeseks ka bürgermeister Michael Daud ennast. Abirektor Marschall saadeti maalt välja samuti põhjusel, et tunnistab pietistlikke põhimõtteid. Pärnu linnakool jäi juhita, kuni seda lühikest aega vedas 1709. aasta sügisel Pärnu akadeemias immatrikuleeritud ja 1711. aasta veebruaris vaimulikuks ordineeritud tallinlane Paul Johann Knieper. Mitu aastat kestnud võitluse tulemusel saavutasid akadeemia teoloogid kokkuvõttes võidu peakiriku abipastori ja linnakooli juhtkonna üle, kuid vastandasid end seeläbi ka Pärnu kaupmeeste haritumale osale, kellele toetudes oleks võinud käivituda ka ideaallinna mudel.

Kaupmeeste ja käsitööliste hariduslembelisemaks osaks, kes oma poegi õppima olid saatnud ja seega akadeemia tähendust ka mõistsid, olid saksa linnadest Pärnusse asunud ettevõtjad nagu lihunik Andreas Neubert, kaupmehed Iven Christoph Vick, Johann Vick, Samuel Christian Heno, Johann Stäcker (Stecker) ning Tallinnast saabunud kaupmees Hinrich Dehrendahl (Derenthal). Samuti oli seda kohalikku päritolu kaupmees Claus Peters, kelle poeg Andreas oli küll Tartust läinud 1689. aastal Königsbergi ning sealt riialase Hermannus Witte

eestkostel Wittenbergi, kuid naasis 1694. aastal veel Academia Gustavo-Carolina õigusteaduskonda. Neist kaupmeestest olid 17. ja 18. sajandi vahetuseks saanud raehärrad ja Neubert valitud väikegildi oldermanniks. Vicki, Heno, Stäckeri ja Derendahli pojad olid asunud Pärnu akadeemiasse õppima juba selle esimestel tegevusaastatel, Christophorus Neubert 1705. aastal. Raehärrade hõimlus oli üsna tugev ja liitis neid nii hoiakutes kui ka ametite jagamisel. Nii puudutas rünnak Johann Georg Schillingi vastu ka tema äia Stäckerit ja raad jäi solidaarseks kolleegiga, kinnitades 1706. aastal linnakooli uueks rektoriks Johann Stäcker noorema. Peale Schillingi kõrvaldas ülemkonsistoorium ajutiselt ka eestikeelse Jaani koguduse pastori Salomo Vestringi, mis näitab juba rünnakut mõlema Pärnu kooli vastu, mis töötasid eesrindlikus pietistlikus traditsioonis. Nimelt tegutses Jaani kiriku juures juba 1666. aastast eestikeelne kool, mida juhatas Vestring. Raad ega kogukond ei saanud Rootsi võimu poolt volitatud asekantslerile ja professoritele otseselt vastu hakata, kuid võitluse käigus murenes hoopis akadeemia usuteaduskonna ühisrinne. Pärast esimese professori Olaus Mobergi surma (1705) ootas teine professor Johann Folcher edutamist vakantsele kohale kaks aastat. Ülemkonsistooriumi assessoriks ja akadeemia esimeseks professoriks saades ei hoidnud Folcher oma pietistlikke vaateid enam varjus ja leidis ühise keele Pärnu raega. Schillingist vabaks jäänud diakon-pastori koha sai Pärnu akadeemias Folcheri käe all õppinud Jacob Andreas Zimmermann, kelle isa oli olnud Pärnu kaupmees ja raehärra. 1707. aastal kinnitati Zimmermann juba vakantseks jäänud ülempastori ametisse. Seda võib pidada kodanikkonna võiduks, sest tegemist oli neile sobivalt pietismi soosiva vaimulikuga. Seda kinnitab tema poegade õppima asumine Halle ja Jena ülikoolidesse.

Võitlus Halle pietismi väljajuurimiseks linnakirikutest ei lõppenud seega akadeemia võiduga ja võitluses rikuti eelkõige koolide töörahu. Rünnak kogukonna kiriku ja kooli vastu häälestas akadeemia vastu hariduslembesed kaupmehed ja käsitöölised. Kaupmees Dehrendahli poeg Stephanus, kes üliõpilasena oli olnud aktiivne ja jäädvustanud

oma nime augustis 1701 tööd alustanud uue juuraprofessori ülistusluuletuse väljaandmise juures, oli Pärnu ülikoolist lahkunud juba 1702. aasta lõpus. Tema juuraõpingud Kielis jätkusid edukalt ja lahkumine Rootsi kuninglikust akadeemiast, et astuda ülikooli Rootsi ustava liitlase territooriumil, ei näita veel poliitilisi vastuolusid. Pigem võis lahkumise põhjus peituda 1700. aastal sõjapaanikasse sattunud Academia Gustavo-Carolina õppekorralduses või -tasemes. 1705. aastast tööle saadud ülikoolis oli õppimine tulemusrikkam ja näiteks Johannes Stäcker noorem sai kogu hariduse Pärnu akadeemiast. Teoloogide tüli suutis õppetöö 1708. aastal taas halvata. Kuigi bürgermeister Heno poeg oli filosoofiateaduskonna tudengina silma paistnud veel 1707. aastal, lõpetas ta pikalt kestnud õppimise Pärnus just pietismitüli ajal ning lahkus Liivimaalt – nõutama head ja kasulikku haridust Madalmaades. Usuteaduskonnas sattus tõsiluterlike professoritega otsesesse konflikti kohaliku mõisarentniku poeg Joachim Peper, kes ülikoolist ilma testimooniumita lahkus ja hakkas teoloogia asemel Saksamaal õigusteadust õppima. Pärnust lahkusid teisedki õpihimulised noored ja 1708. aastal kirjutas raehärra Iven Christoph Vick tänukirja juba Halle teoloogiaprofessorile August Hermann Franckele, kes oli võimaldanud tema pojale Christoph Heinrichile õppereisi Madalmaadesse ja Inglismaale. Tõsiluterlikku hoiakut ei omandanud Pärnu akadeemiast ka lihuniku poeg Christophorus Neubert, kes 1713. aastal õppis edasi hoopis katoliiklikus Pariisis.

Küsimus 20: pietismi väljajuurimine tõi kaasa suure tüli nii ülikooli sees kui ka akadeemia ja Pärnu kogukonna vahel. Mil määral võisid sellised vastuolud mõjutada akadeemilise hariduse autoriteeti laiemalt?

5.8 Kokkuvõte

Mõju kaubanduse ja ettevõtluse arendamisse oli ülikooli Pärnusse toomisel pigem kaudne, sest kaupmehele peeti toona piisavaks hea linnakooli haridust, mille taset läheduses töötav ülikool võinuks tõsta. Akadeemia mõjuna oodati pigem vaimseid väärtusi arendava ja esiletõstva kuningliku institutsiooni n-ö valgustavat toimet, mis igas eluvaldkonnas tulu tooks. Õppimises nähti uusajal otsest kasu ja meenutati Theophrastose mõtet, et õppiv inimene on maailmas ainus, kes pole võõras isegi võõrsil ega jää sõpradeta ka siis, kui kaotab oma lähedased.

Aristotelese õpilase järgi oli aktiivne haritlane n-ö iga riigi kodanik ja võis kartmatult vastu vaadata tuleviku raskustele – vastandina neile, kes jäid lootma vaid õnnele.

Academia Gustavo-Carolina osaks Pärnus oli hankida uusi teadmisi ja neid levitada. Juba aastaks 1703 oli linnas välja kujunenud akadeemia kokku kuivanud tudengitest kordades arvukam haritlaste kiht, kes siinset vaimuelu kandis. Haritud linlaste, ohvitseride ja sõjapõgenike integreerimine tulnuks ka ülikoolile kasuks, kuid harmoonilist suhet kohalike haritlastega akadeemial ei tekkinud. Academia Gustavo-Carolina teoloogide eestvõttel asuti hoopis ründama ja kõrvaldama linnakooli pietistlikke õpetajaid. Valdavalt saksa eeskujudele orienteeritud kodanikkond seda ei tervitanud, seda enam, et pietistlik haridusstandard oli toona vaieldamatult eesrindlik. Suurem kasu oli pikka aega töövõimetuna seisnud arstiteaduskonnast, sest vajadus akadeemilise haridusega arstide järele oli esile kerkinud 1690. aastal, kui Karl XI keelas saunameeste ja habemeajajate tegevuse avalikus tervishoius. Enne seda tegutses Pärnus rae ehitatud saun-laatsaret, kus (väljaspool meeste või naiste saunapäevi) ravitsesid haigeid garnisonivelsker ja saunasell. Praktilise meditsiini korraldajad pidid alates 1690. aastast saama asendatud kõrgelt koolitatud doktoritega, kuid *medicus*'e ameti kaotamise järel polnud Pärnusse meditsiinidoktorit leitud. 1694. aasal kaebas komandant juba ametlikult haigla puudumise üle kindluslinnas ja ülikooli toomisega linna avardus tulevikuperspektiiv. Arvestatavat meditsiinilist kaadrit polnud ka akadeemia koosseisus ning ainsat meditsiiniprofessorit asuti lisaks rakendama linnaarstina. Kuid kuningas saatis ta kohalt lahkumise pärast sõjaleeri, kus Braun veetis aastad 1701–1705. Alles seejärel sai ta professori ja linnaarstina jätkata.

Harmoonilist suhet akadeemial kohalike haritlastega ei tekkinud

Õpetatud meedikud, kes puudutasid patsiente vaid keerulistel operatsioonidel, suunasid haigeid reeglina kas vaimsete harjutuste, protseduuride või tinktuuride juurde. Neid viimaseid sai apteegist, mille tähtsus samuti kasvas. Pärnus olid apteekrid tegutsenud juba 16. sajandist, kuid püsivalt jäi neist tegutsema vaid 1665. aastal avatud Bartholomäus Brüningi apteek. Selle pidamist jätkas apteekri lese Helenega abiellunud apteegiteener Samuel Christian Heno, kellest sai 1705. aas-

tal esimene apteekrist bürgermeister kogu Eesti- ja Liivimaal. Heno poeg astus Pärnu akadeemiasse 1701. aastal ja õppis seal enne välismaale siirdumist koguni seitse aastat. Pärnu ülikooli avamisega oli tekkinud konkurents ka apteegiturul, kuhu novembris 1702 üritas astuda üliõpilane Gabriel Lütkejohann. Korporatiivne majanduskeskkond seda ei soodustanud ja apteekriks sai Lütkejohann alles 1706. aastal Riias, kust ta kolis novembris 1710 koos oma väliapteegiga Pärnusse. Katkuepideemias oli omaniku surma tõttu juba augustis lakanud tegutsemast Heno apteek ja Lütkejohanni ettevõttest sai ainus apteek linnas, tõstes kaupmees Petersi lesega abiellunud endise üliõpilase ka raetoolile.

Akadeemia ületoomisega aktuaalseks muutunud ajareform teostus 1707. aastal, kui ülikoolihoone lõunapoolsele seinale kinnitati päikesekell, mis seni linnakiriku tornikella järgi käinud elu astronoomilisele tsüklile allutas. Seda hakkas ilmselt järgima ka samal ajal raekojale ehitatud kellatorni paigutatud ajanäitaja ja päikesekella järgi seatud kohalik aeg kehtis linnas veel pärast ülikooli sulgemist, kui päikesekell oma kohalt Nikolai kiriku lõunaküljele ümber paigutati.

Pärnu akadeemia oli väikese koosseisuga ja igas valdkonnas jäi laiema avalikkuse harimine sõltuma enamasti vaid ühestainsast haritlasest ning tolle võimekusest. Avamisest saati oli ülikooli esiletõusmist takistamas õppejõudude väike arv. Suurem koosseis oleks lisaks kollegiaalsele toele ja suuremale sisekonkurentsile vähendanud oma valdkonnas üksikutena tegutsevate professorite lisaülesandeid. Mitmeid ameteid kandnud meditsiiniprofessor Braun ja professor Quensel olid ilmselt ühed väärtuslikumad õppejõud ülikooli edasiviimisel ja nemad hoidsid Academia Gustavo-Carolina õppetööd üleval kuni lõpuni, lahkudes alles evakuatsiooniga. Kuid just Braun ja Quensel olid ainsad professorid oma erialal, mis nende lisakohustusi arvestades ei jätnud palju võimalusi erialaseks uurimistööks. Quenselil polnud selleks kasutada isegi hädavajalikke instrumente, mille hankimine sõltus ülikooli rahastajatest. Nii ei suutnud ülikool loetud aastate ja sõjatingimustes ilmnenud takistuste tõttu rakendada veel kogu potentsiaali. Siin varitses oht akadeemilise vaimu taandumisele,

Kellaaja reformimine teaduslikel alustel

ANNO · 1707

mis saigi ilmseks 1708. aastal professorite Johann Folcheri ja Ingemund Brömsi suures tülis, mis halvas usuteaduskonna õppetöö. Mõttevabaduse kahanemine ja sõjaajast tingitud ebakindlus ei saanudki soodustada ülikooli tegevust ning tundmatute õppejõududega sõjapiirkonnas tegutsevasse akadeemiasse polnud oodata välismaa tudengite juurdevoolu. Õhku jäävad aga küsimused: 1) kas ja kuivõrd oleks nendel aastatel ülikooli potentsiaali saanud paremini rakendada; 2) kas ülikooli jätkamisel oleks suudetud täita kõik 17. sajandi lõpus lootusrikkalt eesmärgiks seatud ülesanded?

Illustratsioon 37. Päikesekell Pärnu Muuseumi ajalookogust

Selgeks sai aga see, et isegi 1702. aastal üle Liivimaa valgunud rüüstesalkade kiuste oli esimest korda õnnestunud jätkata ülikooli tegevust sõjatingimustes. Alates 1704. aastast õnnestus ülikooli tegevus isegi mõningasele tõusule juhtida ning alles oludes, kus tõesti polnud jäänud enam mingit võimalust edasi töötada, lahkusid viimased professorid, ametnikud ja tudengid ülikooli varadega Rootsi emamaale.

ACADEMIA

GUSTAVO-CAROLINA

Epiloog

1709. aastal jõudsid Liivimaale katk ja Poltava all Rootsi armee purustanud Vene väed. 1710. aasta suve hakul oli Riia all allkirjastatud Liivimaa kapitulatsiooniakt ja rüütelkond koos Liivimaa linnade kodanikega ootasid rahu. Enne jõudis Pärnusse surmav katkulaine, mille esimene ohver oli 3. juulil 1710 surnud kaupmees Josua Vick. Veel juulis evakueeriti Pärnust Liivimaa viitsekuberneri ja akadeemia arhiivid. Väikesel laeval purjetas nendega Stockholmi poole rootslastest koosnev seltskond, kuhu kuulusid pool tosinat professorit, üks magister ja grupp üliõpilasi, samuti kubermangu kantselei ametnikud eesotsas kubermangukirjutajaga ja mõned ohvitserid. Kuigi Rootsis olid keelatud igasugused kokkupuuted katkust nakatatud piirkondade asukatega, uskus 25. juulil neid Utö saare juures vastu võtnud loots omakandimehest kubermangusekretäri kinnitust, et Pärnusse pole katk veel jõudnud. Utö saare kalmistule lubati matta ka üks tüdruk, kes oli pardal surnud. Laeval lubati seilata Dalarösse ja sealt Torö saarele, kust algas maantee Stockholmi. Evakueerumine sellega ei lõppenud, sest esimeseks ametlikuks katkuohvriks Stockholmi piirkonnas sai Pärnu akadeemia sekretär Nicolaus Fundell, kes maeti Torö saarel 29. juulil. Asja hakati uurima ja järgmisena tuli 14. augustil matta laeva sadamasse juhtides haigestunud loots. Lundi ülikooli kantsleri Nikodemus Tessin noorema mälestuste järgi oli aga katku pealinna toonud veel varem Pärnust saabunud laev, mis purjetas otse Stockholmi, kuigi selle kapten oli pardal juba surnud. Uurimine näitas, et selle laeva reisijate ja pagasiga kokku puutunutest on mitmed inimesed samuti surnud, ja järgmisele kahele Pärnust tulnud laevale määrati 40päevane karantiin.

Akadeemia evakueerimine Rootsi

Otsese sõjategevuse ajal oli õppeasutuste evakueerimine paratamatu ja aastal 1713 oli suletud ka Turu akadeemia, mis 1722. aasta novembris siiski tegevust jätkas. Academia Gustavo-Carolina insiigniate ja arhiivi evakueerimisega lõppes kõrgkooli tegevus Eesti- ja Liivimaal, kuigi professorid olid endiselt palgal ja privileegid jõus. Akadeemia tuleviku küsimust puudutati juba 4. juulil 1710 Riias Vene vägede juhataja krahv Šeremetjevi, kindral A. Strömbergi ja Liivimaa rüütelkonna vahel sõlmitud kapituleerumise aktis, mille tulemusel katkust räsitud Rootsi sõjavägi võis maalt lahkuda ja nii linnade kui ka rüütelkonna privileegid kinnitati. Nimelt lepiti muuhulgas kokku, et akadeemia töötab edasi ja selles õpetavad luterliku usutunnistusega asjatundlikud professorid ning harjutusmeistrid. Lisatingimuseks seati küll Pärnu kapituleerumine, mis sai teoks 12. augustil 1710. Ülikooli õppejõudude ametikohtade täitmise kavatsust kinnitas oktoobris 1710 ka Peeter I ning näiteks moraali ja poliitika professor Andreas Palmrooth oli krahv Šeremetjevi käsul Riia väelaagris vabastatud ja spetsiaalse passiga Pärnusse tagasi saadetud. Koos justiitsbürgermeistri Michael Dauga olid nad kaks kuud enne Pärnu kapituleerumist sattunud linnast välja jalutades Vene röövsalga kätte. 1714. aastal pöördus Pärnusse tagasi siin kõige kauem õppetööd käigus hoidnud meditsiiniprofessor Laurentius Braun, kuid põgenes peagi Rootsi. 1715. aastal kolis Pärnust Riiga ka tööd otsiv Palmrooth. Alles pärast 1720. aastat sõitis ta Rootsi ja jõudis veel lühikest aega olla Uppsala ülikooli bibliotekaar.

Ülikooli taastamise katsed Pärnus

Uutes oludes jäi akadeemilise elu taaskäivitamine reaalselt sõltuma ülikooli kohalikku päritolu kasvandikest. Näiteks oli Madalmaadest meditsiinidoktorina 1714. aastal Pärnusse tagasi tulnud siinses ülikoolis alustanud Martin Johann Heno ja ilmselt oleks leidunud teisigi kohalikku päritolu haritlasi. Kuid laastatud Eesti- ja Liivimaa vajasid taastumiseks veel aastakümneid ning üldises inimeste ja elatusvahendite nappuses polnud akadeemia taaskäivitamine esmatähtis.

Vene impeeriumi uus keskus oli Sankt Peterburg, kuhu koguti ka teaduslikku materjali, nagu näiteks 1717. aastal Amsterdamist ostetud Frederik Ruyschi anatoomilise muuseumi nn kurioosumite repositoorium. 13. jaanuaril 1724 kinnitas Peeter I Peterburi senatihoones amet-

likult oma kavatsuse rajada Peterburi Teaduste Akadeemia. Tema ihuarsti Laurentius Blumentrosti kavandatud struktuuri ja koosseisude plaani järel avaldati 28. jaanuaril ka vastavasisuline senati määrus ning järgmise aasta lõpus alustas teaduste akadeemia tegevust. Tegemist oli matemaatika-, füüsika- ja humanitaarklassidesse jagatud teadus- ja õppeasutusega, mille koosseisus olid nii trükikoda, keiserlik raamatukogu ja kunstikamber, observatoorium, kõrgkool kui ka gümnaasium. Akadeemiku/professori kohad täideti põhiliselt Saksa riikides koolitatud õpetlastega ja üks eesmärkidest oli välja koolitada vene teadlasi, mida veel 1710. aasta kapitulatsiooniakti sõlmimise ajal oli plaanitud teha Pärnu akadeemias. Esimene Vene impeeriumi alalt pärit professor Peterburi Teaduste Akadeemias oli 1711. aastal Pärnus sündinud ja Tallinnas kooliteed alustanud Georg Wilhelm Richmann, kes aastast 1740. oli adjunkt, 1741. aastast erakorraline füüsikaprofessor ja 1745. aastast korraline professor (akadeemik).

Georg Wilhelm Richmann (1711–1753)

1710. aasta evakueerumisega ilmselt ei suudetud Pärnust kõiki materjale ära viia ning veel 1750. aastal raesekretäriks ja 1764. aastal justiitsbürgermeistriks valitud Friedrich Thomas Zangel oli käsikirjade kogu, mille seas leidus ka meditsiinidoktor Martin Johann Henolt saadud pabereid akadeemia kohta. Pärnu akadeemia taasavamist taotles raad 1754. ja 1764. aastal ning selle taga oli suuresti Zange. Tema kirjutas kokku ka akadeemiliselt üles ehitatud ning allikapublikatsioonidega varustatud ülevaate Pärnu ajaloost ja geograafiast, mis avaldati 1763. aastal Peterburi Teaduste Akadeemia koguteose «Sammlung russischer Geschichte» üheksandas köites. Samas köites avaldas sarja toimetaja Gerhard Friedrich Müller ka põhjaliku ülevaate Academia Gustaviana Adolphiana ja Academia Gustavo-Carolina ajaloost ning õppejõududest ning see varustati samuti allikapublikatsioonidega. Võimalik akadeemiline traditsioon on siiski katkenud koos Zange surmaga, sest tema käsikirju olevat hiljem kodulinnas kasutatud kookide pakkimiseks ja tuutude keeramiseks.

Akadeemia Pärnu-perioodi järelmid

Illustratsioonide loetelu

Ill. 1.	Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer Ernst Wilhelm Londiceri portreemaalil. Riia Ajaloo- ja Laevandusmuuseumi kogu VRVM 56245	34
Ill. 2.	Pärnu akadeemia hoone. Allikas: Sten Karling «Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden» (Tartu, 1935)	44
Ill. 3.	Pärnu rootsiaegse akadeemia hoone projekti fassaadijoonis, Lars Flemingh. S. Karlingi järgi joonist. P. Nurmekund. Eesti Rahva Muuseum EJ 556:1	47
Ill. 4.	Michael Dau, «Kommete peegel» (Pärnu, 1701)	54
Ill. 5.	Conrad Quensel, Academia Gustavo-Carolina matemaatika ja astronoomia professor. Originaal Lundi Ülikool. Allikas: Wikimedia Commons	60
Ill. 6.	Petrus Ramuse gravüür Nicolaus Reusneri teoses «Icones» (Basel, 1591). Allikas: GoogleBooks	66
Ill. 7.	René Descartes Frans Halsi portreel. Originaal: Louvre. Allikas: Wikimedia Commons	67
Ill. 8.	Galileo Galilei hauamonument Firenze Santa Croce kirikus. Strafforello Gustavo teoses «La patria, geografia dell'Italia» (Torino, 1894). Allikas: Wikimedia Commons	68
Ill. 9.	Hugo Grotiuse «Sõja ja rahu õiguse» esmatrüki tiitelleht. Allikas: Wikipedia Commons	69
Ill. 10.	Samuel Pufendorf Johann Ulrich Krausi gravüüril. S. Pufendorf, «De jure naturae et gentium, editio nova» (Frankfurt am Main, 1694). Allikas: Austria Rahvusraamatukogu	70

Ill. 11. Dan. Georgi Morhof, «Polyhistoris Continuatio Continens Tomum philosophicum & practicum» (Lübeck, 1708). Allikas: GoogleBooks 71

Ill. 12. Johannes Sturm. Tobias Stimmeri puulõige aastast 1670. Allikas: Zürichi Tehnikaülikool 72

Ill. 13. Petrus Hoffwenius. Anonüümse autori maal Uppsala ülikooli kogudes. N. Sjöberg, «Porträtt aff svenska läkare och apotekare» (Stockholm, 1910) 73

Ill. 14. Dissertatsioonitrükised Pärnu perioodil. Allikas: Ene Jaanson, «Tartu Ülikooli trükikoda» (Tartu, 2000). Skeem: Janika Päll 77

Ill. 15. Heinrich Gustav Dörri magistridispuudi dedikatsioonid (pühendused) ja algus. C. Quensel [P], H. G. Dörr [R] «Mõned teesid astronoomia kohta» (Pärnu, 1709). Allikas: Rootsi Rahvusraamatukogu 81–82

Ill. 16. Abraham Johannes Dahlmani harjutusdispuut heebrea filoloogiast. E. Fahlenius [P], J. Dahlman [R], «Filoloogiline harjutus, mis käsitleb sõnu» (Pärnu, 1708). Allikas: Tartu Ülikooli raamatukogu 84

Ill. 17. Laurentius Braun [P], Johannes Schultz [R], «Südame kloppimisest» (Pärnu 1709). Allikas: Uppsala Ülikooli raamatukogu 90

Ill. 18. Petrus Königi tabelid kuuvarjutuste väljaarvutamiseks. C. Quensel [P], P. König [R], «Päikesevarjutuste väljaarvutamisest» (Pärnu, 1708). Allikas: Soome rahvusraamatukogu 93

Ill. 19. Carolus Alstadiuse kalendrisüsteemide võrdlus. C. Quensel [P], C. Alstadius [R]. «Kraadidisputatsioon kirikliku astronoomilise arvutuse alustest» (Pärnu 1709). Allikas: Rootsi rahvusraamatukogu 95

Ill. 20. Michael Dau [P], Abraham P. Carstenius [R], «Loomade meeletajudest» (Pärnu, 1699). Allikas: Rootsi rahvusraamatukogu 96

Ill. 21. Samuel Flodini dispuut atmosfäärist. C. Quensel [P], S. Flodin [R], «Filosoofiadispuut, mis käsitleb lühidalt atmosfääri» (Pärnu, 1709). Allikas: Uppsala Ülikooli raamatukogu 100

Ill. 22. Gabriel Sjöberg [P], Heinrich Meurch [R], «Poliitiline dispuut valitseja õigustest kirikuküsimustes» (Pärnu, 1699). Allikas: Uppsala Ülikooli raamatukogu 102

Ill. 23. Dannenbergi dispuudi tiiteleht. M. Dau [P], G. Dannenberg [R], «Akadeemiline harjutusdispuut, mis kujutab salateadmisi vanal ajal» (Pärnu, 1700). Allikas: Soome rahvusraamatukogu 105

Ill. 24. Gabriel Hinneli dispuudi *corollaria*. S. Cameen [P], G. Hinnel [R], «Arukas rändaja» (Pärnu, 1699). Allikas: Uppsala Ülikooli raamatukogu 108

Ill. 25. Wilde ja Heno dissertatsiooni ja tõlke tiitellehed. Allikas: Helsingi Ülikooli raamatukogu. Foto: J. Päll 111–112

Ill. 26. Carl Schulteni luuletus heebrea keele ülistuseks. C. Schulten [P], J. E. Pastelberg [R], «Rabbi Jehuda Lebh tõlke, märkuste, parafraasi, parandatud teksti, interpunktsiooni ja pühakirja kohta märkustes» (Pärnu, 1709). Allikas: Tartu Ülikooli raamatukogu 117–120

Ill. 27. Olaus Mobergi inauguratsioonidispuut moraali ning evangeeliumi seadustest. O. Moberg [P], A. Erichsohn [R], «Inauguratsiooni puhul esitatud teoloogiadispuut moraali ja evangeeliumi seadustest ning nende erinevustest» (Pärnu, 1699). Allikas: Tartu Ülikooli raamatukogu 122

Ill. 28. Michael Dau avalik kiri Chr. Thomasiuse kaitseks. M. Dau, «Ateismist, mida härra Christian Thomasiusele … mõnede poolt omistatakse» (Pärnu, 1699) 124

Ill. 29. Anonymus, «Pietismi pale (Pärnu, 1709). Allikas: Uppsala Ülikooli raamatukogu 126

Ill. 30. Academicus Pernaviensis. J. Chr. Brotze, «Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospecte, Wapen, etc», IX (1801). Allikas: Läti Akadeemiline Raamatukogu 134

Ill. 31. Tartu Ülikooli (Academia Gustavo-Carolina) matrikliraamat 1690–1710. Allikas: Tartu Ülikooli raamatukogu, f. 7, s. 34, l. 17p. 137

Ill. 32. Üliõpilase Martinus Johannes Rothi avaldus. Allikas: Tartu Ülikooli raamatukogu, f. 7, s. 35, l. 51. 140

Ill. 33. Mängukaardid aastast 1685, Eesti Ajaloomuuseumi kogu, AM _ 5977 K 736 149

Ill. 34. Tinapeeker 18. sajandist, Pärnu Muuseumi kogu, PäMu 7430 Aj 570/M 150

Ill. 35. Rapiiri kaitseraud, Tartu Linnamuuseumi kogu, TM 3439:2859 A 92:2875 152

Ill. 36. Nikolai kiriku sisevaade, Pärnu Muuseumi kogu, F 3756:53 176

Ill. 37. Päikesekell Pärnu Muuseumi püsiekspositsioonis, PäMu 16464 Aj 2911/M. Foto: I. Aija 188

Kirjandus

Käsiraamatud

Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710, hrsg. Arvo Tering. Tallinn: Valgus, 1984.

Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, hrsg. Martin Ottow und Wilhelm Lenz. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1977.

Eesti NSV ajaloo lugemik, I: Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani, koost J. Kahk ja A. Vassar. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Ene-Lille Jaanson, *Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000.

Leges Academiae Geneuensis. Genevae: Oliva Roberti Stephani, 1559.

Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800, bearb. von Arvo Tering. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2018.

Liv-, Est- und Kurländer auf der Universität Frankfurt A.O, mitgetheilt von W. Stieda. Riga: W. F. Häcker, [1892].

Gabriel Sjöberg. *Pernavia literata breviter concinnata et in lucem publicam anno 1703, emissa*. Ex officina Georg. Matth. Nölleri.

Käsitlused

Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus, mis peeti Pärnus 28. augustikuu päeval 1699. aastal, toim Marju Lepajõe, tlk ja komm Kristi Viiding. Pärnu: Pärnu kolledž, 1999.

A History of the University in Europe, Vol II: Universities in the Early Modern Europe, gen. ed. Walter Rüegg, ed. by H. De Ridder-Symoens. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Alt-Dorpat: Briefe aus den ersten Jahrzehnten der Hochschule, hrsg. Wilhelm Stieda. (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse, 38/2.) Leipzig: S. Hirzel, 1926.

William B. Ashworth Jr. «Christianity and the mechanistic universe,» *When science and religion met*, ed. by David C. Lindberg and Ronald L. Numbers. Chicago, London: University of Chicago Press, 2003, 61–84.

Francis Bacon. «De Haeresibus: Erratis nescientes scripturas, neque potestatem Dei,» *Meditationes Sacrae*, 1597, 12p–14.

Jürgen Beyer. «Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerumine ja pietism,» *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17.sajandil III*, koost Enn Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 17(24).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009, 80–95.

Arno Rafael Cederberg. «Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost, I–II,» *Äratrükk Ajaloolisest ajakirjast*, Tartu 1927, 3–29.

Gunnar Eriksson, Tore Fränsmyr. *Ideede ajaloo põhijooni*. Tartu: Atlex 2007.

Meelis Friedenthal. «Senses and perception in seventeenth-century Academia Gustaviana and Gustavo-Carolina,» *Ajalooline Ajakiri*, 133/134, 2010, 323–346.

Meelis Friedenthal. «Ateism varauusajal kui ebakindluse väljendus ja kindluse otsimine,» *Ajalooline Ajakiri*, 141/142, 2012, 221–238.

Meelis Friedenthal. «Ramism ja metafüüsika Academia Gustavianas,» *Konfessioon ja kirjakultuur*, koost Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15; Raamat ja tema aeg, 4.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu 2016, 98–115.

Meelis Friedenthal. «Akadeemilise teoloogia suunad Tartus Academia Gustavianas ja Academia Gustavo-Carolinas,» *Reformatsioon. Tõlked ja tõlgendused*, koost Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16; Raamat ja tema aeg, 5.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019, 164–183.

Meelis Friedenthal. «Filosoofia ajalugu varauusaegses Tartu ülikoolis,» *Studia Philosophica Estonica*, 13, 2020, 1–24.

Meelis Friedenthal, Pärtel Piirimäe. «Philosophical Disputations at the University of Tartu 1632–1710: Boundaries of a Discipline,» *Studia Philosophica Estonica*, 8 (2), 2015, 65–90.

Meelis Friedenthal, Janika Päll. «Pneumatoloogiast üldiselt ja Gezeliuse kreekakeelsetest pneumatoloogilistest disputatsioonidest spetsiifiliselt,» *Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust*, koost Katre Kaju. (Rahvusarhiivi toimetised, 32.) Tartu: Rahvusarhiiv, 2017, 182–237.

Oskar Garstein. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia: Jesuit Educational Strategy 1553–1662*. (Studies in the history of christian thought, 46.) Leiden: Brill, 1992.

Vello Helk. *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625: ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa*. Odense: Odense University Press, 1977. [Eesti keeles: Vello Helk. *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa, 2003.]

Benjamiņš Jēgers. *Jāņa Reitera tēvreižu krājums 1675*. Imanta, 1954.

Maija Kallinen. *Change and Stability. Natural philosophy at the Academy of Turku (1640–1713)*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1995.

Jüri Kivimäe, Aivar Kriiska, Inna Põltsam, Aldur Vunk. *Merelinn Pärnu*. Pärnu: Pärnu Linnavalitsus, 1998.

Lea Kõiv. «Michael Dau «Kommete peegel»,» *Pärnumaa: artiklite kogumik, 3*. (Ajalugu; 5.) Pärnu: Pärnu Maavalitsus, Pärnu Muuseum, 2002, 43–62.

Enn Küng. «Riia on Liivimaa akadeemia jaoks kohaseim ja sobivaim paik,» *Tuna*, 3, 2010, 94–100.

Bo Lindberg. «Akademisk frihet före moderniteten,» *Lychnos*, 2014, 39–62.

Bruce T. Moran. «A survey of chemical medicine in the 17th century: spanning court, classroom and cultures,» *Pharmacy in History*, 38 (3), 1996, 121–133.

Helmut Piirimäe. *Ülikoolilinn Pärnu = Pärnu – the university town*. Tartu: Tartu Ülikool, 1999.

Pärtel Piirimäe. «Early modern academic writings and intellectual history: methods and perspectives of research,» *Ajalooline Ajakiri*, 133/134, 2010, 247–262.

Janika Päll. «Põhjasõja peegeldusi Academia Gustavo-Carolina's peetud ülistuskõnedes Karl XII-le: Olaus Mobergi «Oratio Panegyrica»,» *Tartu Ülikooli Ajaloo Küsimusi*, 39, 2011, 40–99.

Janika Päll. «Kooliretoorika varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal: stiiliharjutused Academia Gustavo-Carolina's (1690–1710),» *Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal*, koost Katre Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 20(27).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2013, 207–271.

Janika Päll. «School rhetoric in Early Modern Estonia and Livonia: rhetorical exercises from Dorpat (Tartu),» *The classical tradition in the Baltic region: perceptions and adaptations of Greece and Rome*, ed. Arne Jönsson, Gregor Vogt-Spira. Hildesheim etc: Georg Olms Verlag, 2017, 427–484.

Janika Päll, Anu Põldsam. «Teaching Greek and Hebrew in Early Modern Estonia,» *Impact of Learning*, ed. Raf Van Rooy, Pierre Van Hecke, Toon Van Hal. Leuven: Brepols, 2023, 233–270.

Georg von Rauch. *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710.* (Schriftenreihe Schweden und Nordeuropa, 5.) Essen: Essener Verlangsanstalt, 1943.

Georg von Rauch. «Die schwedische Universität Dorpat,» *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius, 1579–1979,* hrsg von Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1987, 11–18.

Wilhelm Stieda. «Liv-, Est- und Kurländer auf der Universität Frankfurt an der Oder,» *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, 15, 1893, 353–397.

Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982, I, koost Helmut Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982.

Arvo Tering. «Tartu ülikooli osa Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemises XVII sajandil ja XVIII sajandi algul,» *Keel ja Kirjandus*, 9, 1982, 488–495; 10, 1982, 537–543; 11, 1982, 588–596.

Arvo Tering. «Tallinna ja Riia linnastipendiaadid 16.–18. sajandil,» *Kleio: ajaloo ajakiri*, 3 (13), 1995, 36–42.

Arvo Tering. «Heliotsentrilisest maailmasüsteemist ja selle retseptsioonist Baltimail 17. sajandil,» *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil* II, koost Enn Küng. (*Eesti Ajalooarhiivi toimetised*, 11(19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, 151–199.

Arvo Tering. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008.

Arvo Tering, «Baltimaade õpetatud arste koolitanud ülikoolid 17. sajandil ja 18. sajandi algul,» *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil* III, koost Enn Küng. (*Eesti Ajalooarhiivi toimetised*, 17(24).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009, 280–314.

Arvo Tering. «Uute füsioloogiaideede retseptsioonist Baltimaade meedikute väitekirjades 17. sajandi viimasel veerandil,» *Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust*, koost Katre Kaju. (*Rahvusarhiivi toimetised*, 32.) Tartu: Rahvusarhiiv, 2017, 239–270.

The Oxford History of the Renaissance, ed. by Gordon Campbell. Oxford etc: Oxford University Press, 2023.

Universitas Tartuensis 1632–2007, toim Toomas Hiio ja Helmut Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

Kristi Viiding. «Arukast reisimisest. Kolm reisimetoodilist traktaati 17. sajandi Eesti kirjanduses,» *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil* II, koost Enn Küng. (*Eesti Ajalooarhiivi toimetised*, 11(19).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006, 7–49.

Aldur Vunk. *Valikud ja otsused: Pärnu koolid*. Tallinn: Argo, 2019.

Mari Välimäki. *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*. (Turun Yliopiston julkaisuja, Sarja B, Osa 533.) Turku, 2021.

Isikunimede register

Achrelius, Daniel 98
Agricola, Michael 15
Ahlblom, Gerdrutha 155
Åkerhielm, Samuel 55
Albrecht, Saksa ordu kõrgmeister 13
Aleksander Suur 50
Alstadius, Carolus 87, 92, 94, 116, 157, 158, 196
Alsted, Johann Heinrich 65, 71, 97
Althusius, Johannes 101
Anna, keisrinna 160
Apollodoros 109
Aristoteles 9, 15, 16, 48, 66, 67, 69, 73, 74, 83, 98, 104, 109, 110, 113, 181, 186
Augustinus 16
Auseen, Samuel 53, 70, 78, 101
Ayrmann, Hans Moritz 169

Bachmannid, vennad 135
Bacon, Francis 16
Bacon, Roger 48, 99
Bartholin, Caspar, noorem 99
Basedow, Heinrich 11
Bazancourt, Jacob Johann 132
Beccadelli, Antonio 9
Beckmann, Johann Christoph 107
Bergius, Nicolaus (Nils) Olai 55–56, 58, 182–183
Bernoulli, Jacob 98
Blankenfeld, Johannes 11
Blumentrost, Laurentius 193
Boethius 91
Bohn, Johannes 91, 99
Bojert, Theodor 159
Boyle, Robert 69, 98
Brahe, Per 15
Brahe, Tycho 67, 92, 181
Braun, Laurentius (Lars Braunskiöld) 45–46, 55–58, 73, 76, 80, 83, 87–91, 174, 186, 187, 192, 196
Brehm, Georgius Rudelphus 133
Brehmer, Christian 86, 107, 139
Brendeken, Johann 38, 46
Brotze, Johann Christoph 198
Bröms, Ingemund 55–56, 59, 61, 121, 125, 127, 153, 156, 178, 183, 189
Brömsen, Carolus Fridricus 135
Brömsen, Georgius Friedricus 135
Brömsen, Jacobus 135
Brömsen, Johannes Magnus 135
Brömsen, Magnus (isa) 135
Brömsen, Magnus (poeg) 135
Brüning, Bartholomäus 186
Buddenbrock, Henrik Gotthard 52
Buddenbrookid, vennad 133, 135
Buddeus (Budde), Johann Franz 72, 75, 113
Böhme, Jacob 123

Calixtus, Georg 123
Calvin, Jean 14
Cameen, Sueno (Sven) 45, 50–51, 86, 104, 106, 109, 197
Carstenius, Abraham P. 86, 94, 97, 197
Cassini, Giovanni Domenico 94
Cellarius, Andreas 23
Cesalpino, Andrea 99
Ceumernid, vennad 135
Chanut, Pierre 22
Charles II, kuningas 19
Charpentier, François 107

Chyträus (Kochhaff), David 13
Cicero, Marcus Tullius 9
Clapmarius, Arnoldus 101
Clauberg, Johannes 98
Claudianus, Claudius 109
Coehoorn, Menno van 172
Collin, Andreas 180
Combach, Johann 48
Copernicus, vt Kopernik
Cramer, Daniel 17

Dahlberg, Erik 37, 43, 46, 48, 170, 172, 178
Dahlman, Abraham Johannes 71, 83, 87, 99, 101, 115, 196
Dahlman, Jacobus 133
Dannenberg, Georg 86, 104, 197
Dau, Michael 48, 52, 53, 55, 83, 86, 88, 94, 97, 104, 109, 123–125, 174, 178, 179, 183, 192, 195, 197, 198
De la Gardie, Axel Julius 50
De la Gardie, Magnus Gabriel 22
Dehrendahl (Derenthal), Hinrich 183, 184
Dehrendahl, Stephanus 184
Descartes, René (Renatus Cartesius) 22, 66–67, 69, 72–73, 75, 94, 97–99, 101, 103, 125, 195
Digby, Kenelm 99
Dimberg, Sven 57, 144, 181
Dionysios Halikarnassosest 109
Dohren, Johann von 168
Dorsch, Johannes Andreas 123
Drebbel, Cornelis 98
Du Hamel, Jean Baptiste 97, 98
Duncker, Jacobus Johannes 133
Dörr, Heinrich Gustav 80, 87, 94, 116, 196

Eberhard, Daniel 114
Ekedahl, Johann 132
Elvering, Gabriel 22
Erichsohn, Andreas 86, 121–123, 197
Essen, Paul von 32
Ettmüller, Michael 91

Faber, Johann 160
Fabri, Honoré 98
Fahlenius, Ericus (Erik) 53, 86, 87, 114–116, 196
Falch (Falck), Martinus 133
Ficino, Marsilio 9
Fischer, Johann 26–27, 33–35, 37, 38, 45, 56, 58, 72, 125, 148, 195
Flemingh, Lars 43, 46, 195
Flodin, Samuel 71, 87, 97–101, 116, 197
Fludd, Robert 98
Folcher, Johann(es) 55, 59, 61, 75, 121, 123, 125, 127, 184, 189
Francke, August Hermann 59, 72, 185
Franz, Caspar Michael 135
Franz, Johannes Philippus 135
Freyer, Johannes 21
Fuchs, Franciscus 180
Fundell, Nicolaus 178, 191
Fürst, Jacob Johann 159
Fürstenberg, Wilhelm von 13

Galenos 69, 74, 98, 113
Galilei, Galileo 18, 67–69, 94, 98, 101, 195
Gezelius, Johannes 33
Glück, Christian Bernhard 159
Glück, Johann Ernst 159
Gould, William 99
Grass, Sigismundus 180
Grave, Caspar de 180
Gregorius XIII 20
Grotius, Hugo 69–70, 101, 109, 123, 195
Grüneberg, Christian 92
Guericke, Otto von 98
Gustav II Adolf 15–17, 20, 24, 27, 32, 103

Harlem, Egbert 10–12
Hartknoch, Christoph 109
Harvey, William 69, 91
Hastfer, Jakob Johan 26, 29, 32, 33, 35, 39, 148
Heno, Martin Johann 61, 86, 110–111, 136, 160, 184, 185, 187, 192, 193, 197
Heno, Samuel Christian 61, 183–187
Herlin, Gabriel 86, 115
Herlinused, vennad 135
Hermelin, Olof (Olaus) 55, 110
Herodotos 109
Herts, Heinrich 180
Hinnel, Gabriel 86, 106, 108, 109, 197
Hippokrates 69, 74
Hiärne, Urban 99
Hobbes, Thomas 101
Hoffwenius, Petrus 73, 78, 80, 94, 98, 196
Holstenius, Olof (Elaus) 87, 99, 104
Hooke, Robert 99
Horatius Flaccus, Quintus 19, 110
Horn, Arvid 125
Hutter, Leonhard 121
Huygens, Christian 98
Hysing, Matthias 158

Isidorus 109

Jahnken, Johannes Heinricus 133
Jernfeld, Crispin 38
Johannes Esto 20
Johannes IV Kievel 11–12
Julius, hertsog 15
Justinianus 103
Jüncken, Johann Helfrich 69, 99, 113

Kahk, Juhan 169
Karl IX 16–17, 20
Karl X Gustav 22, 70
Karl XI 24–26, 32, 33, 35, 38, 75, 103, 186
Karl XII 46, 50–51, 56–58, 72, 75, 91, 109, 115, 125, 178
Karl Suur 103
Katariina I 159
Kemper, Johann Christian Jacob 115–116
Kepler, Johannes 67
Kettler, Gotthard 13
Kirchner, Jacob Johann 135
Klinthen, Ericus Johannes 180
Kni(e)per, Paul(us) Johann 158, 183
Koniggren, Johannes 155
Kopernik, Nicolaus (Mikołaj) (Kopernikus, Copernicus) 23, 67, 92, 94, 181
Kraus, Johann Ulrich 70, 195
Kristiina 15, 20, 22, 33, 67
Krook, Gudmundus 86, 103
Krook, Samuel 53
Ktesibios 98
König, Johann Friedrich 121
König, Petrus 87, 92, 115, 196
Königid, vennad 135
Küng, Enn 27

Lactantius 109
Lana de Terzi, Francesco 99
Langius (Lang), Jacobus 58
Lanting, Hinrich 133
Lebh, Jehuda 116, 197
Le Grand, Antoine 97, 98, 101
Le Pestre de Vauban, Sebastien 172
Lilienwalck, Ericus 180
Linde, Jasper 11
Linden, Georgius 131
Lipsius, Justus 101
Livius, Titus 109
Loccenius, Johannes 70

Louis XIV 22
Lund, Carl 38
Lundelius, Andreas 53
Luther, Martin 11, 13, 16, 107, 116, 121, 125
Lütkejohann, Gabriel 187

Magnus, Olaus 109
Maimonides, Moses (rabi Moše ben Maimon) 109, 116
Malpighi, Marcello 69, 99
Marschall, Martinus 183
Martini, Nicolaus 160
Massot, Jaques 143
Mazarin, Jules 22
Maximos Tyrosest 109
Medici, Francesco de' 10
Melanchthon, Philipp 13, 14, 107, 121
Menšikov, Aleksander 51
Metzoldtid, vennad 135
Meurch, Heinrich 86, 101–103, 197
Micrander, Lars 38
Moberg, Olaus 33, 48, 50–52, 55, 76, 86, 114, 121–123, 184, 197
Mohr, Christoph Heinrich 167
Molin, Laurentius (Lars) 51, 121
More, Henry 99
Morhof, Daniel Georg 71, 98, 196
Morin, Benedictus (Bengt) 57, 139, 151, 153, 156
Muller, Johannes Garlieb 180
Möller, Georg 13
Möller, Hinrich 168
Möller, Johann 71
Müller, Gerhard Friedrich 193
Müllerused, vennad 135

Neubert, Andreas 183, 184
Neubert, Christophorus 184, 185
Neudahlid, vennad 135
Neuhaus (Neuhusius, Nijenhuis), Edo 113
Neuhausenid, vennad 135
Newton, Isaac 67, 99, 181
Nieroth, Magnus Wilhelm(us) 178, 180

Oernklo, Axelius 180
Oernklo, Petrus 180
Osthoff, Berhnardus Henricus 131
Oxenstierna, Bengt 24–25

Palmberg, Johannes 180
Palmrooth, Andreas Nicolai 53, 70, 72, 86, 106, 107, 174, 192
Palmrooth, Johannes (Jonas) 53, 57, 115
Papin, Denis 98
Paracelsus (Theophrastus Philippus Aureolus Bombastus von Hohenheim) 69
Pascal, Blaise 98
Pastelberg, Johannes Elias 87, 104, 116, 146, 197
Paulus 14
Pausanias 109
Peeter I 51, 192
Pegel, Magnus 99
Peper, Johann Joachim 61, 139, 156, 185
Perrault, Claude 99
Peters, Andreas 183
Peters, Claus 168, 183, 187
Pfützner, Christianus 158
Piirimäe, Helmut 165
Piscopia, Elena Lucrezia Coronaro
Platon 9, 14, 66, 99, 104, 109
Plutarchos 98
Pomponius Laetus, Julius 10
Pontano, Giovanni 10
Possevino, Antonio 20
Preuss, Georg 22

Ptolemaios 67, 172, 181
Pufendorf, Samuel 69–70, 125, 195
Pynacker, Cornelius 70
Pythagoras 104

Quensel, Conrad 57, 60–61, 75, 80, 87, 92–94, 97, 100–101, 181–182, 187, 195, 196, 197

Rabius (Rabe), Paul 110
Ramus, Petrus (Pierre de la Ramée) 14, 65–66, 195
Rehren, Joachim Friedrich 159
Reusner, Nicolaus 66, 195
Reuter, Johannes (Jānis Reiters) 21
Reyher, Samuel 98
Richelieu, Armand Jean du Plessis de 18–20
Richmann, Georg Wilhelm 193
Riegemann, Paulus 180
Riesemann, Bernhard 160
Rohault, Jacques 98, 101
Rucellai, Bernardo 10
Rudbeck, Olaus 91
Ruysch, Frederik 192

Sarcovius, Daniel 52, 55, 75, 86, 103
Scaliger, Julius Caesar 110
Scharno, Gothofredus 180
Schefferus, Johann 109
Schilling, Johann Georg 182–184
Schreiterfeldt, Christian Friedrich 133
Schreiterfeldt, Gustaf Carl 133
Schreiterfeldt, Gustav Carl (eelmise isa) 133
Schreiterfeldt, Johan Caspar 133
Schreiterfeldt, Wolmar Anthon 133
Schulten, Carl (Karl) 57, 103, 104, 115–117, 197
Schultz, Gabriel Wilhelm 132
Schultz, Johannes 87, 89–91, 133
Schurman, Anna Maria von 141
Schwengelm, Jacob Heinrich von 45, 58
Schönlandt, Eusebius 86, 107
Seneca, Lucius Annaeus 14
Sennert, Daniel 71, 113
Sieborg, Georg 13
Sigismundi, Adolphus Florianus 158
Sjöberg, Gabriel 55, 70, 86, 88, 101–104, 106, 109, 175, 179, 180, 197
Skawronska, Marta (hiljem Katariina I) 159
Skragge, Gabriel 59, 121, 183
Skytte, Johan 17, 20, 21
Sokrates 86, 107
Sørensen Longomontanus, Christian 92
Spener, Philipp Jacob 53, 72, 125
Sperlette, Johann 98
Stackelberg, [Berndt Otto?] 180
Stackelberg, Adam von 123
Staeker, Johannes vt Stäcker, Johannes
Stefan Bathory 15
Steiner, Franciscus Carolus (Franz Carl) 174, 178–180
Steudingius, Wendelinus 159
Stimmer, Tobias 72, 196
Strokirch, Michael von 181–182
Strömberg, Alexander 192
Strömfeldt, Gustav Adolph 175
Strömfeldtid, vennad 135
Strykius, Samuli 125
Sturm, Johann Christoph 71–72, 98, 186
Stäcker (Staeker, Stecker, Stoeker), Johann 158, 180, 183, 184
Stäcker, Johann, noorem 184–185
Suetonius Tranquillus, Gaius 109

Šeremetjev, Boriss 51, 192

Zangel, Friedrich Thomas 193
Zeidler, Johann Jakob 110
Zimmermann, Jacob Andreas 184

Tacitus, Publius Cornelius 109
Taube, Otto Reinhold 32
Tering, Arvo 66, 144, 156, 157
Tessin, Nikodemus 25
Tessin, Nikodemus, noorem 191
Theodosius 103
Theophrastos 185
Thomas a Kempis 123
Thomasius, Christian 53, 72, 75, 88, 97, 106, 109, 123–125, 198
Thumjus, Carolus 180
Torricelli, Evangelista 69, 98

Uck, Gothard 180

Varenius, Bernhard 99
Vassar, Artur 169
Vellingk (Wellingk), Otto 49, 106
Velthemius, Valentin 109
Vergilius Maro, Publius 109
Vestring, Salomo Heinrich 61, 180, 184
Vetter, Nicolaus von 180
Vick, Christoph Heinrich 185
Vick, Iven Christoph 183–185
Vick, Johann 177, 183
Vick, Josua 191
Virginius, Andreas 17
Vitruvius (Marcus Pollio) 172–173
Voltaire 50
Vossbeck, Johannes Fridericus 135
Vossius, Gerardus 110

Wac(c)hlinius, Ericus 133
Waldschmidt, Johann Jakob 113
Wallin, Georg 106
Wallis, John 101
Wedel, Georg Wolfgang 91
Wendebaum, Christoph 136
Wendebaum, Johann(es) Christoph(orus) 86, 115, 136
Weymarn, Jobst von 159
Wilde, Jacob 57, 78, 83, 86, 88, 107, 109–113, 197
Wilhelm Suur 70
Willis, Thomas 69, 91, 99
Windstrup, Peder 24
Wiraeus, Nicolaus 57, 61, 104, 121, 125, 127, 183
Witte, Hermannus 183
Wittich, Christoph 103
Wrangel af Salmis, Carl Gustaf 25–26

Örn, Johannes 104, 146, 158